

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2010 1(45)

січень – лютий

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №6 від 29.12.2009 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010

ШАНОВНІ КОЛЕГИ,

звертаємо Вашу увагу на те, що, починаючи з №4/2010, вступають у дію нові правила до оформлення матеріалів, що претендують на публікацію у «Наукових записках»

Зверху праворуч вказується **прізвище, ім'я і по батькові** автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (без скорочень). По центру – назва статті. Далі обов'язково подається коротка **анотація (abstract)** українською й англійською мовами, а також **ключові слова (keywords)** обома мовами; Англomовна анотація містить також ім'я та прізвище автора і назву статті.

Згідно з вимогами ВАК України, матеріали повинні містити:

- постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки і перспективи подальших досліджень.

Обсяг статті — до **0,5 друк. арк.** (до 20 000 знаків із пробілами)

Формат файлу — WORD (doc, rtf). Формат сторінки — А4. Поля: ліве — 3 см, праве — 1 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см. Рекомендований шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, відстань між рядками — **1,5** інтервали;

Графіки, рисунки (формат JPG, EPS) і таблиці (формат WORD) можуть бути безпосередньо в тексті або міститися в окремих файлах.

Посилання на літературу та номер сторінок вказуються у квадратних дужках [**12**; **123**]. Список літератури подається наприкінці статті й оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади оформлення подані на сайті ВАК у наказі «Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників» (за посиланням).

У кінці статті автор надає **інформацію для контактів**: 1) адреса, 2) телефон, 3) e-mail.

ЗМІСТ

Слово до читача 5

Розділ І. ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ, ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Рудич Ф.М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст	7
Пахарев А.Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования	27
Кочубей Л.О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення	37
Ганжуров Ю.С. Особливості структуризації українського парламенту	54
Кудряченко А.І. Місце і роль дипломатичної еліти у визначенні і реалізації зовнішньої політики Української держави	66
Цюрупа М.В. Військова еліта України: її місце і роль у структурі правлячого класу	82
Брехаря С.Г. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес	100
Балабан Р.В. Політичний клас: виклики і ризики	110
Щербенко Е.В. Політичний клас і вироблення національної ідеї	121
Кононенко Н.В. Генеза політичного класу Російської Федерації як варіант розв'язання проблеми політичної суб'єктності на пострадянському просторі	135
Ляшенко Т.М. Особливості формування політичного класу в країнах Центральної Азії	149
Зеленько Г.І. Фактори формування політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи	164
Морарь М.В. Політичне лідерство: проблеми теорії та методології	177
Кучеренко І.М. Трансформація влади в сучасній Україні: моральна й політична специфіка	191
Бушанський В.В. Естетизм політичних ідеалів і цінностей ...	200

Розділ II. НАУКОВІ РОЗВІДКИ
МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

Опанасюк В.В. Політичний клас у формуванні механізму державної влади в Гетьманаті Б.Хмельницького: екстраполяція на сучасність	220
Черінько І.П. Проблема розширення Європейського Союзу у зовнішній політиці Сполученого Королівства на сучасному етапі (після розширення ЄС — 2007)	232
Заблоцька Н.В. Інститут уповноваженого з прав людини як предмет політологічного дослідження	241
Белашко С.О. «Партії влади» в умовах неопатрімоніального режиму	251
Бишер А. Формирование Палестинского движения сопротивления	261
Українець Н.П. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»: технологія ухвалення політичних рішень	271
Кулик В.М. Політика української влади щодо мас-медій та її вплив на недійний дискурс	288
Симоненко О.В. Політичні лідери в Україні: наскільки вони можливі (політологічний аналіз)?	302
Бібліотека інституту інформус	
Резніченко О.М. Нове в політичній науці: огляд наукової літератури	312
Відомості про авторів	321

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Перед читачем — черговий випуск «Наукових записок», присвячених проблемі політичного класу. Пропоновані статті — результат виконання науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України у співпраці з ученими інших установ планової теми: «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку».

У сучасну епоху ключовим чинником стає глобалізація світу з формуванням потужних інформаційних, фінансових, міграційних та ін. ресурсних потоків і, відповідно, проблема конкурентоспроможності країни в глобальному середовищі, мобільності у відповіді на його виклики. Отже, стимулювання рівня соціальної мобільності і стає завданням сучасного політичного класу. У збірнику ґрунтовно аналізуються передумови становлення політичного класу в сучасній Україні, ряді пострадянських держав, країнах Центральної та Східної Європи.

На цьому фоні яснішими стають «українські реалії». Зіставлення України з сусідніми країнами у регіоні, які успішно інтегрувалися в європейську та євроатлантичну інституційні мережі, задає в цьому плані належну міру порівняння. Невироблення аналогічного комплексу інститутів і процедур в українському варіанті свідчить самим цим фактом про відсутність аналогічної страти українського суспільства як сталої; пояснює необхідність стосовно України підвищення рівня мобільності соціуму.

Зрозуміло, формування дієздатного політичного класу, як і формування політичної нації — тривалий процес, що є справою не одного покоління. Разом з тим, кожна генерація має здійснювати *свій* крок у цьому напрямі, робити *своє* зусилля, взявши повну відповідальність за стан справ у державі за класичною формулою: не питай, що зробила для тебе країна, спитай, що ти зробив для неї. Громадяни не можуть відмовитися від цієї відповідальності, адже, перефразовуючи відомий вислів, суспільство, нездатне продукувати свій політичний клас, буде підпорядковуватися чужому.

Це ставить на порядок денний проблему громадянських компетенцій, здатності опанувати демократичні політичні інститути (вибори, ЗМІ, судова система, місцеве самоврядування, громадський контроль, громадський опір), що лише і робить чинний полі-

тичний режим і народовладдя дійсністю. Ця тема стане предметом наступних досліджень науковців, про що йдеться в статті, присвяченій цій тематиці.

Традиційно, як і в попередніх виданнях «Наукових записок», публікуються наукові розвідки молодих дослідників, які прагнуть здобути науковий ступінь кандидата політичних наук.

*Юрій Левенець,
директор Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф.Кураса НАН України,
академік НАН України*

Розділ I ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ, ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Ф.М.Рудич

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ТА НАРОДОВЛАДДЯ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

У статті розглядається одна з ключових категорій політичної науки. Подається аналіз основних політичних режимів: тоталітарного, авторитарного, демократичного; передумови формування політичного режиму і становлення демократії в Україні.

F.Rudich. Political mode and democracy: methodological context. The article deals with the one of the key categories of political science. The analysis of the basic political modes: totalitarian, authoritarian, democratic; pre-conditions of forming of the political mode and becoming of democracy are in Ukraine are given.

Політичний режим. Це поняття є об'єктом тривалих дискусій у політології. Звернімося до визначення цієї категорії: політичний режим — це сукупність засобів і методів, за допомогою яких правлячий клас (або група класів) здійснює своє економічне й політичне владарювання, свою владу в суспільстві. І ще: політичний режим — це середовище й умови політичного життя суспільства, інакше кажучи, відповідний політичний клімат, що існує в суспільстві на даному етапі історичного розвитку¹.

Отже, основні політичні режими: тоталітарний, посттоталітарний, демократичний, авторитарний і султаністський².

Тоталітарний режим. Термін «тоталітаризм» походить від латинських слів «*totalitas*» — повнота, цілісність і «*totalis*» — увесь, цілий, повний. Напрямок політичної системи, який утверджує необмежену етатизацію (одержавлення) суспільного життя³. Поняття «тоталітаризм» було запроваджене в 20-х роках ХХ ст. італійцями Дж.Амендолоні й П.Табеті для характеристики режиму Б.Муссоліні.

Теорія тоталітаризму вибудовується в струнку систему в 40–50-х роках минулого століття. Перші теоретичні дослідження з проблем тоталітаризму — праці австрійського економіста і політичного

психолога Ф. Хайека «Шлях до рабства» (1944) і німецько-американського політичного мислителя Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (1951), а також спільна праця американських політологів К. Фрідріха й З. Бжезінського «Тоталітарна диктатура й демократія» (1956). До цих джерел слід додати роботу британського філософа і соціолога К.Поппера «Відкрите суспільство і його вороги» (1945).

Тоталітаризм — це певний тип політичної й суспільної системи, відповідний політичний режим. Відомі два узагальнені визначення цього суспільного устрою. Згідно з першим, тоталітаризм — це політичний спосіб організації влади над суспільством і особою, який характеризується всеосяжним контролем влади над ними, підпорядкуванням усєї політичної системи колективній меті й офіційній ідеології. Тоталітаризм — це відповідний тип політичної і суспільної системи, політичний режим. За другим, «тоталітарний режим — це державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особистість (особиста диктатура), з повним (тоталітарним) контролем держави над усіма сферами життя суспільства. Тоталітаризм — найвитонченіша форма авторитаризму»⁴.

Для тоталітарного режиму характерні: контроль однієї політичної організації — партії-держави над політикою, економікою, соціальною, духовною сферами суспільства. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний харизматичний (тобто такий, що володіє гіпнотичним впливом на оточення), нікому не підзвітний лідер. За тоталітарного режиму здійснюється пряме політичне реформування економіки. Головним інститутом партії-держави є політична поліція з її практикою масових репресій.

Зразки тоталітарних режимів: влада Б.Муссоліні в Італії, А.Гітлера в Німеччині, Й.Сталіна в СРСР, Мао Цзедуну в Китаї, Ф.Кастро на Кубі, Пол Пота в Кампучії⁵.

Історичний досвід переконує, що тоталітарний режим виникає в умовах, коли перед країною постають завдання, для розв'язання яких необхідні надзвичайні мобілізація і концентрація зусиль усього населення, яке підтримує цей режим і виявляє готовність на певні жертви. Саме так було і в Італії в 20-х роках минулого століття, коли країна опинилась у складній соціально-політичній ситуації, і в Німеччині, коли після поразки в Першій світовій війні у державі виникла глибока економічна криза. У такому самому стані (бути чи не бути) перебував наприкінці 20-х — на початку 30-х років і Радянський Союз.

Одним із різновидів тоталітарного режиму є *фашизм* (від лат. *fascio*, італ. *fascismo* — пучок, в'язка, об'єднання) — ідейно-політична течія, яка сформувалася в 1919 р. на основі категоріального поєднання концепту нації як вищої і вічної реальності та догматичного принципу соціальної справедливості⁶. Цей екстремістський політичний рух, який ґрунтується на корпоративній єдності нації на засадах спільності крові, раси і гарантом якої, в свою чергу, виступає держава. Уперше фашизм було встановлено в Італії 1922 р. Режим Б. Муссоліні прагнув відродити велич Римської імперії, сформувати ментальні підвалини нових імперських амбіцій, встановити тверду державну владу, яка організувала б усе суспільство для здійснення історичної мети національного відродження. Опорою фашизму є державна партія, яка наділяє уряд необмеженою владою. До цього різновиду тоталітарного режиму можна віднести військово-фашистський режим генерала Франко в Іспанії. Диктатор правив країною з 1936 р. (прийшов до влади внаслідок військово-фашистського заколоту) до своєї смерті в 1975 р.

Іншим різновидом тоталітарного режиму є *націонал-соціалізм, нацизм*, який виник у Німеччині в 1933 р. Йому властиві всі риси тоталітарного режиму. Націонал-соціалізм споріднений із фашизмом. Центральне місце в концепції націонал-соціалізму відведене нації, національній і расовій зверхності. Для ідеології нацизму характерні: расизм, шовінізм, елітизм, марення про світове панування. Ці ідеї були викладені в книзі «*Mein Kampf*» головного натхненника нацистської ідеології Адольфа Гітлера. Прийшовши до влади в 1933 р. в Німеччині, фашисти застосували найжорсткіші методи і форми насильства щодо політичних противників. Нацисти розв'язали Другу світову війну 1939–1945 рр., у ході якої вони широко застосовували геноцид щодо євреїв і слов'ян та інших «неарійських народів».

Наступний різновид тоталітарного режиму — *військово-бюрократичний комуністичний режим*, для якого характерні: єдина партія на чолі з харизматичним вождем; офіційна ідеологія; монополія держави на засоби масової інформації; мілітаризація суспільства; особлива система насильства й терору; жорстко централізована система управління економікою. Це — радянський режим за часів Й. Сталіна, режим Мао Цзедуна в Китаї, Пол Пота в Кампучії.

Свого часу велася гостра дискусія, не завершена й донині, про тожність тоталітарних режимів Італії, Німеччини та Радянського

Союзу. Серед низки монографічних досліджень привертає увагу книга англійського дослідника Алана Буллока «Гітлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание». Алан Буллок стверджує: «Проводячи таке порівняльне дослідження, автор, який не є ні німцем, ні росіянином, має відповідні переваги — читач може сам оцінити їх»⁷. В монографії автор паралельно розглядає життя Гітлера й Сталіна на тлі подій у світі. Дві тоталітарні системи мали багато й спільного, й відмінного, хоча, зрештою, їм судилося зійтись у смертельній сутичці.

Французький історик Франсуа Фюре в книзі «Минуле однієї ілюзії» стверджує, що більшовизм і фашизм виникли один за одним, породжували й наслідували один одного, боролись один з одним, але спочатку вони народилися в однакових умовах: в умовах війни; вони — породження однієї історії. Й далі зазначає, що більшовизм і фашизм як суто політичні пристрасті набули свого втілення в неординарних особах... Виключімо з історії особу Леніна, і не буде Жовтня 1917. Заберімо Муссоліні — й повоєнна Італія піде іншим курсом. Гітлер, керуючись згубним бажанням автономії, почав утілювати в життя програму «Mein Kampf». Те саме можна сказати й про четвертого диктатора, Сталіна, без якого не було б «соціалізму в окремо взятій країні», а отже, й сталінізму⁸. Німецький історик У. Нольтке вважає, що комунізм і нацизм як політичні течії, по суті, однакові і відрізняються тільки в нюансах⁹.

У липні 2009 р. комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ з питань демократії виступив з резолюцією, в якій урівноважуються нацизм і «сталінізм»¹⁰. Не випадково одним із ініціаторів розробників резолюції стала глава литовської делегації в ОБСЄ Вілія Акнайте Абрамікене — та сама, з ініціативи якої литовський Сейм в минулому році заборонив використовувати радянську символіку.

Та все ж правда полягає у тому, що завдання, які постали перед державами, методи їх реалізації були різними, неоднаковими були й ідеології. У О.Зінов'єва читаємо: «Хоч би як прагнули антикомуністи ототожнити комунізм із націонал-соціалізмом гітлерівської Німеччини, світ поставився до цього без особливого захоплення. Надто вже бруталною тут є фальсифікація реальної історії»¹¹.

Як відомо, фашистські режими в Італії та Німеччині виходили з необхідності реформувати й, зрештою, зміцнити владу монополістичної буржуазії, яка підтримувала ці режими. Нацизм своїм приходом до влади завдячував монополістичному капіталові, го-

ловною соціальною базою фашизму була дрібна буржуазія. Фашистська ідеологія ґрунтувалася на спотвореній інтерпретації філософії життя, зокрема ніцшеанської ідеї надлюдини, поставленій на службу расизму й геноциду, культові привілейованій нації, якій треба принести в жертву всі інші нації. Цими засадничими принципами визначалась і внутрішня (соціальна демагогія, масові репресії, концентраційні табори), і зовнішня (знищення та обернення в рабство всього людства заради процвітання однієї нації) політика. При цьому Гітлер вважав, : «...боротьба за світове панування відбувається між двома націями — між німцями і євреями. Все інше — обман зору»¹².

Цікавий факт: в 1939 році Гітлер направив в Москву з Рібентропом особистого фотографа Хоффмана, «щоб той сфотографував з близької відстані мочки ушей більшовицького вождя, за якими Гітлер сподівався визначити, чи тече в жилах Сталіна єврейська кров (якщо вони притиснуті до черепа — єврей, а якщо ні — арієць). З полегшенням Гітлер визнав, що Сталін витримав тест і не є євреєм»¹³.

У Радянському Союзі ставилося завдання утвердити суспільний лад на основі ліквідації приватної власності на засоби виробництва і звільнення трудящих від гніту капіталу. Провідними принципами комуністичної ідеології були рівність, колективізм, соціальна справедливість, інтернаціоналізм. Цими принципами визначалася політика і внутрішня (побудова безкласового суспільства, ліквідація відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею), і зовнішня (перемога світової революції). В країні було проведено грандіозну індустріалізацію, високого рівня досягли наука, освіта, культура, задовольнялись елементарні життєві потреби значної більшості людей. Радянський Союз зробив вирішальний внесок у перемогу над фашизмом і звільнення Європи від фашистської диктатури. При цьому ніхто не заперечує, що протягом тривалого періоду розвитку суспільства застосовувалися методи, які набрали брутального характеру. Капіталістичні форми відчуження було замінено на нові, праця так і не стала першою життєвою потребою, а залишилася засобом для існування, до небезпечного абсурду з трагічними наслідками масових репресій було доведено ідею загострення класової боротьби внаслідок просування до соціалізму.

Отже, необхідно диференційовано підходити до характеристики тоталітарного суспільного ладу в Радянському Союзі протягом

усього його існування. Звичайно, час воєнного комунізму, ввесь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Період, коли при владі був М. Хрущов, доперебудовний устрій радше можна визначити як посттоталітарний, який пізніше сформувався як авторитарний режим. Як стверджував професор Каліфорнійського університету Р. Андерсон, «напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліційної держави в державі, який почався 1953 року...» Андерсон також зауважував, що «погляд на радянське суспільство як на тоталітарне викликає надмірну готовність принести в жертву чимало з його досягнень»¹⁴.

У згадуваній книзі А. Буллок пише: «Ані у Гітлера, ані у Сталіна не було наступника. Але кожен залишив по собі спадщину: один — спадщину поразки, інший — спадщину перемоги, що, разом узяті, важким тягарем лягло на плечі Європи в наступному десятилітті»¹⁵.

Авторитарний режим (синонім — авторитаризм) — «державно-політичний устрій суспільства, основою якого є сильна особиста диктатура»¹⁶. Як правило, авторитарний режим виникає тоді, коли на порядок денний висуваються проблеми модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. За таких умов політичні права й свободи громадян, діяльність громадсько-політичних об'єднань та опозиції обмежені. Законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, зосередженій у руках глави держави. Поєднуються централізовано-планові й ринкові засади в розвитку економіки. За авторитаризму владна еліта, як правило, неоднорідна й спирається на політичні сили, зацікавлені в збереженні чинної влади.

Авторитарний режим має ознаки, властиві лише йому: носієм влади є одна людина або група людей; режим спирається на силу або, за необхідності, може продемонструвати її наявність; монополізує владу й політику, опозиція існує умовно; авторитаризм обмежено втручається в економіку; кадри призначаються згори, при цьому переважають особисті симпатії й відданість вождеві. Авторитаризм є перехідним від тоталітаризму до демократії й має ряд відмінностей. По-перше, більш визначеною є мета в перебудові суспільного ладу. По-друге, залишається прагнення хоча б формально зберегти демократичні атрибути влади — парламент, партії, опозицію. По-третє, всіма повноваженнями наділяється держава як надкласовий верховний арбітр. По-четверте, обирається тактика вибіркового терору, скерованого на залякування опозиції.

«Зрештою, авторитарні і особливо тоталітарні режими приречені на те, щоб переходити зі стану застою до гострих криз, від останніх до виправлення політичної і економічної стратегії, потім знову до застою. Цей цикл із трьох ланок переривається тільки розпадом тоталітарного або авторитарного режиму і налагодженням більш ефективної організації влади, тобто демократії»¹⁷. Як приклад, можна навести деякі ключові епізоди із історії Радянського Союзу після Другої світової війни, коли для того, щоб вижити, владні структури мали коригувати політичну і економічну практику — відмова від репресій стосовно еліти і від тоталітарного пограбування населення, особливо сільського, стала можливою тільки після смерті Сталіна. Для припинення некомпетентних експериментів Хрущова потрібно було усунути його з вищої посади в державі шляхом змови. Спроби подолати застій почалися тільки після смерті Брежнєва.

На сучасному етапі утвердження авторитарних режимів спостерігаємо в ряді країн на пострадянському просторі, зокрема в Росії, Білорусі, Центральноазійських державах.

Демократичний режим. Демократія в перекладі з грецької (*demos* — народ і *kratos* — влада) — влада народу, народовладдя¹⁸. Ознакою демократії є визнання за всіма громадянами права на участь у формуванні органів державної влади, контроль за діяльністю цих органів, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права та здійснення цього права у процесі виборів, референдумів тощо.

У Давній Греції в ранньому періоді її існування демократію визначали як особливу форму, різновид організації держави, за якої всі громадяни мають владу й користуються рівними правами в управлінні державою. До речі, на відповідному етапі античної демократії «народ» все частіше обмежувався колом чоловіків зі зброєю. Так склалася військова демократія. Нагадаємо, що й Платон, й Арістотель скептично ставилися до демократії, зараховуючи її до «неправильної форми» правління.

У сучасній політичній мові термін «демократія» — один із найпоширеніших і багатозначних. Насамперед термін «демократія» вживається для визначення типу держави й політичної системи загалом. Демократія — форма політичної організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, на його праві брати участь у здійсненні державних справ, і наділяє громадян достатньо широким колом прав і свобод.

Інший зміст поняття «демократія» використовується для визначення форми побудови будь-якої організації, заснованої на засадах рівноправності її членів, періодичності виборів органів управління, прийняття рішень у них більшістю голосів. У такому разі йдеться про партійні, профспілкові, виробничі демократії.

У третьому значенні термін «демократія» застосовується до ідеалу суспільного устрою, заснованого на відповідних цінностях (свободі, рівності, правах людини, народному суверенітеті, участі громадян в управлінні державою).

Четверте значення пов'язане з соціальними рухами за відповідні світоглядні цінності: соціал-демократи, християнські демократи, ліберали.

З давніх часів склалося два підходи до розуміння демократії: нормативний та описово-емпіричний (дескриптивний). Перший передбачає конструювання ідеальної моделі демократії, обґрунтування її переваг порівняно з іншими формами правління, аналіз шляхів здійснення демократичного ідеалу. Описово-емпіричний підхід аналізує демократію в тому вигляді, в якому вона існує насправді.

Ці підходи взаємопов'язані, їхній взаємозв'язок впливає з первинного розуміння демократії як устрою держави, всієї політичної системи у формі народовладдя.

На протигагу тоталітаризму й авторитаризму, *демократичний режим* — це такий державно-політичний устрій суспільства, управлінські функції в якому виходять із визнання народу джерелом влади¹⁹. Представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування обираються населенням шляхом загальних, рівних, прямих виборів за таємного голосування. Функціонує багатопартійна система, а також офіційна опозиція, яка конкурує зі своїми політичними суперниками й відтак сприяє вирішенню загальних соціально-економічних проблем. Адже найцінніше в демократії — це можливість вільної конкуренції, зіставлення різних поглядів і програм.

Свого специфічного обґрунтування концепція представницької демократії набула в теорії елітарної демократії, за висловом Йозефа Шумпетера «теорії лідерів, що змагаються»²⁰. Відповідно до неї політична влада належить не всьому народові, а його меншості — політичній еліті, що править формально від імені народу, не здатного, на думку прибічників цієї теорії, до управління. Будь-яке управління передбачає поділ на тих, хто керує, і тих,

ким керують, тобто владарювання небагатьох над багатьма. Водночас маси повинні мати право періодичного, переважно електорального, контролю за складом політичної влади.

Політична система демократичного режиму характеризується чіткою визначеністю функцій законодавчої, виконавчої, судової влади. Парламентові належить виняткове право видавати загальнодержавні закони; виконавчій владі — законодавчої, бюджетної, кадрової ініціативи; суду — право визначати відповідність законів Конституції держави. Вибори лідерів на всіх рівнях політичного життя здійснюються лише на альтернативних засадах. І що найважливіше: ефективно діє механізм контролю електорату над владними структурами.

У реальному житті демократичні режими не бувають однотипними. Так, в історії відомі ліберально-демократичні режими, роль держави в яких зводиться до захисту прав, свобод, власності громадян; консервативні, які спираються не стільки на Конституцію, скільки на політичні традиції; охлократичні, в останніх — влада натовпу, влада мітингової демократії.

Наявність демократичного режиму — необхідна передумова формування правової держави як системи органів та інститутів, що гарантують і забезпечують нормальне функціонування громадянського суспільства.

Політична історія людства переконливо свідчить: домінантною течією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Цей процес відбувається суперечливо, але все-таки в напрямі від тоталітаризму через авторитаризм до демократії, до становлення правової держави й громадянського суспільства.

*Теорія «хвиль» демократизації*²¹. Семуел Гантінгтон у книзі «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ сторіччя» визначає таку періодизацію: перше піднесення такої «хвилі» — 1828–1926 рр., перший спад — 1922–1942 рр., друге піднесення — 1943–1962 рр., другий спад — 1958–1975 рр., початок третього піднесення 1974–1980 рр. До цієї періодизації логічно визначити — третій спад 1980–1990 рр., початок четвертого піднесення — 90-ті рр. ХХ ст.

Зазначимо, що демократія — це не тільки вільні вибори та верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не лише завдяки декретам і постановам, а й через силові структури вищих органів, обраних

і підтримуваних народом. На цих засадничих принципах будуються усі демократичні держави.

Сучасні демократії, засновані на цінностях лібералізму, доповнюють ці принципи принципом пріоритету прав людини над правами держави, поваги до права меншості мати свою думку та обстоювати її, верховенства закону, поділом функцій різних гілок влади тощо.

Для того, щоб розібратися в різноманітних демократичних теоріях, треба визначити критерії, за якими їх можна класифікувати. Одним із них є визнання народу верховним джерелом і контролером влади.

Авраам Лінкольн стверджував, що демократія — це влада народу, влада, здійснювана народом, влада — в інтересах народу²². Іншу грань демократії відзначав Вінстон Черчилль: «Демократія — це гірша форма правління, якщо не рахувати всі інші»²³.

Історичний досвід переконань, що демократія є благо лише тоді, коли відповідає політичній культурі й менталітету народу. Демократичність влади полягає у її відповідності внутрішньому еству демосу. Найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень освіченості, громадянської культури. Демократія — це духовний стан людей, характер їхніх уявлень про самих себе, про свої права, можливості та обов'язки. Демократія буває такою, якими є самі люди.

Як зазначають політичні антропологи, людина не завжди готова до демократії, бо вона — істота суперечлива, ризикована й небезпечна, легко піддається зовнішньому впливу, маніпулюванню й лише частково розумна. У цьому контексті тим народам, яким властиві демократичні орієнтації, демократичний менталітет, які готові до індивідуальної свободи й відповідальності, демократія справді створює найкращі можливості для індивідуального й суспільного розвитку, реалізації гуманістичних цінностей: свободи, рівноправності, справедливості, соціальної творчості.

Демократія неприйнятна в екстремальних ситуаціях — у періоди війн, гострих кризових ситуацій. Перехід до демократії вимагає поступовості, тривалого часу.

Чи реальне народовладдя? Демократія як народовладдя насправді є утопічним ідеалом. Проте зберігає важливе нормативне значення як орієнтир, визначає мету суспільно-політичного розвитку суспільства. Реальна демократія, в кращому разі, — влада більшості над меншістю, в гіршому — володарювання добре орга-

нізованої меншості, що спирається на економічну, а також інформаційну владу й соціальні привілеї, над більшістю за формальної згоди останньої.

Одна із найпопулярніших дефініцій у світовій політології сучасної демократії — поліархія²⁴. Поліархія: правління багатьох, але не всіх. Це не система влади, яка втілює в собі демократичні ідеали у всій її повноті, але правління, що достатньою мірою наближається до таких ідеалів.

Виділяють наступні інституціональні принципи поліархічного режиму: правління більшості і повага прав меншості; політична і правова рівність громадян; легітимізація влади; представницький характер і виборність влади.

Слід сказати, що й тепер, як і в грудні 1991 р., коли було проголошено незалежність України, тривога людей, суспільства загалом не зменшилася. Спроби виправдати допущені помилки та кризову ситуацію тяжкою спадщиною чи труднощами перехідного періоду вже не сприймаються. Демократія має стверджуватися через гідні дії та вчинки. Професор Олексій Крюков: «Для сучасної політичної ситуації в Україні характерні такі явища, як криза державності, всього політичного управління, криза національної ідентичності (використовувана моноетнічна модель політичного управління, на наш погляд, помилкова), і — як наслідок перших двох криз — очевидна нездатність української політико-управлінської еліти створити ефективну модель політичного управління»²⁵. Держава після прийняття Конституції України, внесення змін до Основного закону й становлення владних структур має довести, що вона спроможна здійснювати результативну економічну та соціальну політику, створити відповідні умови розвитку громадянського суспільства.

Вивчення сучасного стану громадянського суспільства в Україні свідчить про ймовірність кількох сценаріїв його розвитку.

Перший. Згорання громадянського суспільства й реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму. Другий. Консервація на тривалий час наявного стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління. Третій. Поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства. Останній сценарій є найбільш вірогідний. Проте не можна виключати й імовірності двох перших.

Утвердження громадянського суспільства в країнах, що стали на шлях демократичного розвитку, — справа непроста й тривала.

Дж. Кін зазначав, що «народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками. Воно дарує свободу деспотам та демократам в одній мірі». І далі: «Незріле громадянське суспільство може перетворитись на поле битви, на якому, завдяки правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювання на курей»²⁶.

Еволюційний шлях розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає використання наявних передумов, свого роду ресурсів, спрямованих на утвердження громадянського суспільства. Йдеться, насамперед, про Основний закон держави. Конституція України законодавчо закріплює права і свободи, якими володіє кожен громадянин держави та які держава йому гарантує. Відповідна стаття Розділу I Конституції України стверджує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». І далі: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»²⁷. «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» — таку назву має Розділ II Основного закону держави. У 47 статтях цього Розділу визначено найважливіші конституційні права та свободи громадян України²⁸. Серед них право на вільний розвиток своєї особистості, невід'ємне право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Важливе значення мають також конституційні норми стосовно власності, трудової та підприємницької діяльності, соціального забезпечення, охорони здоров'я, виховання, освіти, релігійної сфери та сім'ї.

Говорячи про перешкоди у здійсненні конституційно закріплених громадянських прав і свобод, треба мати на увазі суттєвий розрив між офіційно задекларованим і реально існуючим порядком їх здійснення.

Відомий художник Іван Марчук: «Мені смішно, коли наші політики хваляться так званою демократією. Вони ж не знають, що таке справжня демократія. Президент, міністри, депутати — ніхто не знає! А демократія — це насамперед порядок — закони

працюють, і кожна людина знає, що він захищений. Я жив 12 років у демократичних країнах. Пив пиво якось з товаришем у нью-йоркському парку, знаючи, що порушую закон. І кажу: «Володю, ти дивись направо, а я буду наліво», щоб раптом поліцейський не йшов. Так дивилися ми по сторонах, а поліцейський виріс прямо перед нами. Ось це демократія»²⁹.

Наступним ресурсом, що сприяє еволюційному становленню громадянського суспільства в Україні, є накопичений населенням за роки незалежності досвід громадянської самодіяльності, активного вираження й захисту своїх інтересів.

На сучасному етапі в Україні відбувається активний процес формування основних структур громадянського суспільства. Політичні партії. Їхня головна функція, яка безпосередньо стосується громадянського суспільства, полягає в артикуляції інтересів різноманітних соціальних прошарків населення. Далі йдуть групи інтересів. До груп інтересів належать об'єднання підприємців, професійні спілки, товариства споживачів, благодійні товариства. У міру створення інфраструктури ринку з'являються відповідні бізнесові спілки та асоціації. До цього слід додати «третій сектор». Це — неформальні, неурядові, некомерційні організації.

Новим соціальним інститутом для України є місцеві органи самоврядування. Згідно з правовими актами важливими ознаками будь-якого органу місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія. Відповідно до Закону України місцевого самоврядування — це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади — жителів села чи жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Значущість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно забезпечує оптимальне поєднання загальнодержавних інтересів та інтересів кожної місцевої спільноти й виконує функцію впливового інституту громадянського суспільства³⁰.

Оцінюючи діяльність органів місцевого самоврядування, можна стверджувати, що у них є достатній потенціал, який дозволяє громадянам брати участь у процесі ухвалення політичних рішень із життєво важливих питань і здійснювати контроль за їх реалізацією. Проте реальний вплив місцевих органів на політичній арені все ще незначний, а їхні можливості обмежені. «Нерідко тут утвердились або безвладдя, або самоуправство місцевих князьків»³¹.

За мовчазного спостереження центральних органів влади (Президента, Прем'єр-міністра, спікера), більшості депутатів, видатних діячів науки і культури і пересічних громадян на місцевому рівні знищуються або паплюжаться пам'ятники радянської епохи, як в минулому році — пам'ятник Леніну, знесений пам'ятник Станіславу Косіору, в Києві. Перейменовуються вулиці, яким надаються імена одіозних історичних постатей Степана Бандери, Симона Петлюри. Одним словом, відбуваються події, які в цивілізованій демократичній країні відбуватися не повинні.

Подальший розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні залежить від розв'язання низки непростих проблем.

Одна з них — удосконалення відносин між державою і суспільством, владою та громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити ситуацію, за якої більшість її громадян почувалися б активними суб'єктами політики, а не її пасивними об'єктами. Громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр ваги, з яким мусили б рахуватися владні структури, не стало воно й противагою владі.

Влада — одна з фундаментальних засад суспільства. Вона існує скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, різних організаціях і закладах, у державі. Влада — це здатність системи забезпечити виконання її елементами прийнятих зобов'язань, спрямованих на реалізацію колективних цілей. «Влада може бути визначена як реалізація намічених цілей» (Бертран Рассел)³².

Влада, політична влада — це здатність і можливість однієї особи, групи людей здійснювати визначальний вплив на політичну діяльність і політичну поведінку громадян і об'єднань за допомогою різноманітних засобів — волі, авторитету, права, насильства. Суть політичної влади визначають її функції: формування політичної системи суспільства; управління справами суспільства й держави; створення відповідного типу правління, режиму й, зрештою, державно-політичного ладу суспільства.

Як відомо, політична влада ширша за змістом, ніж державна влада, оскільки відносно самостійне значення мають стосунки влади з громадськими об'єднаннями, з політичними партіями, громадянами, зокрема під час виборів, інших масових акцій. Важливим компонентом політичної влади є культура влади — форма соціальних відносин, які полягають в обмеженні примусу й переході до застосування в управлінні авторитету та традицій. Куль-

тура влади базується на законі й авторитеті громадян, на правовій ідеї.

XXI ст. знаменувало перехід усіх європейських держав до практичної реалізації ідеї поділу влади відповідно до власних можливостей, політичних цілей та історичних традицій. Поділ влади — провідний механізм функціонування всіх видів політичної і не-політичної влади, характерна для демократичної держави система функціонування влади, згідно з якою законодавча, виконавча й судова влада здійснюються різними людьми. Тільки узгодження дій усіх трьох гілок влади спроможне забезпечити функціонування та стабільний розвиток держави. Принцип розподілу функцій влади невіддільний від визнання єдності державної влади, джерелом якої є народ.

Термін «опозиція» політичною наукою, як відомо, визначається як протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії. Опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. У політичній практиці й науці визначаються різні види й форми політичної опозиції: стосовно системи влади — лояльні та нелояльні; за місцем дії — парламентські й непарламентські; за способом дії — системні й ситуаційно-орієнтовані.

Цивілізована опозиція — це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної та правової системи. В класичному розумінні цивілізована опозиція — це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й партія переможена — також, хоч саме їй це визнання дається нелегко. Зауважимо при цьому: переможена партія виходить із того, що в ході суперництва зіткнулися не сили Добра і Зла, а лише земні інтереси, кожен з яких — законний, і що благополуччя однієї зі сторін не можна досягти за рахунок кривдження іншої. Зрештою, політичні перемоги й поразки не є остаточними: слід потерпіти до наступних виборів.

У разі, коли політична боротьба сприймається як зіткнення Добра й Зла, коли партія-переможниця прагне почати національну історію з «чистої сторінки», «переграти» її, а переможена партія чекає свого часу, щоб повернути рух історії у зворотному напрямі, така протидія, така опозиція не може вважатися конструктивною. Характерна деталь: подібну ситуацію відбито в самій назві герценівського журналу «Колокол», яку прибічники радикальних політичних сил розшифровували як «Кол о Кол». «Громадяни

режимів, що демократизуються, мають почати думати інакше про природу політичної гри й влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення в політику»³³.

Отже, конструктивна опозиція має бути альтернативною, а не антагоністичною політиці, стратегії й тактиці панівної владної еліти. У сучасному українському суспільстві ще не створено умов для функціонування цивілізованої опозиції.

Діяльність громадян на підтримку своєї влади є вирішальним соціальним ресурсом демократичної держави. В Україні поки що цього не сталося. Штучно створено й узаконено унікальну (навіть за світовими стандартами) спекулятивну та кримінальну буржуазію. Метою якої є не економічне зростання, а власний прибуток і безмежне збагачення. За кордон вивозяться сировина й матеріали, там же розміщується набутий на обкраданні власного народу капітал. «Багато хто навіть з освічених людей погано розуміє, що бути багатою людиною в бідній країні соромно і аморально, що особисте благо невід'ємне від блага Вітчизни»³⁴.

Кримінальна й напівкримінальна буржуазія лізе (і не безуспішно) до влади. Люди працьовиті, енергійні, високої культури й інтелекту, які переймаються честю та благом країни, залишилися без правової підтримки й належної винагороди за сумлінну працю. Це знижує довіру громадян до влади і діє за принципом: влада — це ж як горілка: її або нема, або не вистачає.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження (і не загарбання) речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне й духовне виробництво. Адже зрозуміло, що доки держава не забезпечить себе достатньо міцним і надійним економічним базисом, доти будь-які розраховування на здійснення сильної, авторитетної внутрішньої і зовнішньої політики залишатимуться утопічними.

Ще одна проблема — формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості й формування потужного середнього класу.

Соціальна структура українського суспільства на сучасному етапі характеризується наявністю п'яти соціальних прошарків: верхній, представлений олігархами (реальний владний прошарок, який виступає, або мав би виступати, в ролі основного суб'єкта економічних перетворень); середній (середні підприємці, менеджери середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних

структур, найбільш кваліфіковані інженерно-технічні фахівці. Цей прошарок є або може бути соціальним підґрунтям політичних і економічних перетворень); базовий (охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості); нижній (в основному люди літнього віку, а також ті, хто не має професії та зайнятий малокваліфікованою працею). І, нарешті, «соціальне дно» (напівкримінальні елементи, бомжі).

Зародковий стан, у якому перебуває середній прошарок, боротьба за виживання найчисленнішого базового прошарку, який найближчим часом не може розширити рамки середнього класу, залишає відкритою проблему формування масової соціальної бази демократії та громадянського суспільства в Україні.

В умовах наростання тенденції зубожіння, наявного й прихованого безробіття, незадовільної оплати праці, низьких пенсій, кризи системи охорони здоров'я, корупції практично в усіх сферах соціальний захист населення, обстоювання його соціальних прав є центральною проблемою становлення громадянського суспільства в Україні.

Високорозвинена моральна, правова, духовна культура є необхідною передумовою утвердження демократії. В Україні одночасно з економічною й соціальною кризою болісного розламу зазнала й культура. Втрачено моральні орієнтири та соціальні ідеали, які були опертям мільйонів людей. Алексіс Токвіль зазначав, що «небезпека демократії не в радикалізмі, а в духовному застої та занепаді моральності»³⁵.

На сучасному етапі нагальною потребою для українського народу є сильна демократична влада. Сила демократичної влади (а за такою владою перспектива) значною мірою ґрунтується на довірі народу, його активній участі у здійсненні державної політики. Для здобуття такої довіри, поряд з іншими передумовами, вирішальними є дії самої держави, її владних структур, її лідера, її політичної еліти, дії, які мають бути етично вмотивовані.

Остаточний вихід із глибокої економічної кризи, у якій до останнього часу перебуває держава, можливий лише на шляху поглиблення демократії, активного залучення матеріального та інтелектуального потенціалу країни. Для цього народ як суверен всієї влади в державі повинен мати організаційні структури для реалізації власної владної волі. Наявність розвиненої партійної системи, сучасних форм безпосередньої та представницької демократії,

опозиції — вирішальні передумови незворотності демократичного процесу.

Отже, йдеться про те, чи буде Україна перетворюватися протягом найближчих років, де економічний розвиток буде відбуватися шляхом якісних модернізаційних змін, суспільної відмови від механічного накопичення багатства, від суто кількісного зростання, на користь інтенсивного, за рахунок зміни якості, розвитку і впровадження інноваційних технологій. Лише в цьому разі країна буде розвиватись як відповідна цілісність, у ній можна буде нормально жити не тільки групі добірних, але й рядовим громадянам³⁶.

На нинішньому етапі розвитку українського суспільства актуальним є формування дієвого політичного класу, що покликаний виконувати дві функції. Перша — управління суспільством і державою. Друга — відтворення системи цінностей, які б об'єднували учасників політичного процесу.

Зрештою, виходимо із того, що *політичний клас* є вищим соціальним прошарком, що володіє атрибутами впливу, зосередивши у своїх руках реальну владу або прагне до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична й військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні журналісти і коментатори, політтехнологи.

Перед політичним класом України стоїть завдання дати відповідь на сучасні виклики. По-перше, якою має бути консолідуюча ідеологія; по-друге, якими мають бути заходи для становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, яким чином в умовах світової фінансової та економічної кризи вийти на інноваційну модель розвитку економіки, і, нарешті, по-четверте, як відзначити оптимальну зовнішню політичну стратегію держави.

Справжній політичний клас в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу за досконалої виборчої системи, яка нині відсутня, з'явиться справжня правляча еліта, політичний клас, що відзначається високим професійним і моральним рівнем, має стратегічні цілі й волю для їх здійснення. І від того, якими темпами йтиме цей процес, яким цінностям його учасники нададуть перевагу, залежатиме майбутнє України. Управлінська еліта, якщо вона прагне відігравати роль

політичного класу, покликана опанувати демократичну політичну культуру й водночас нести правову і моральну відповідальність за стан справ у державі.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить *політичному лідеру*. Лідером нації має бути Глава держави. Сутність лідерства — стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, громадяни України бажають бачити на посаді Президента країни визнаного лідера загальнонаціонального масштабу, професійного політика, який, очоливши державу, впевнено завершить економічні реформи, рішуче поведе боротьбу з бідністю, безробіттям, викоринить злочинність, корупцію, клановість, забезпечить зростання доходів і добробуту громадян. Зусилля владної еліти мають бути спрямовані на формування в Україні єдиної політичної нації, високорозвиненого громадянського суспільства й набуття європейських цінностей входження нашої держави у європейські та євроатлантичні структури.

---

¹ Див.: Громыко А.Л. Политические режимы. — М.: Об-во «Знание» Российской Федерации, 1994. — С. 8.

² Див.: Политология: учеб./ А.Ю. Мельвиль (и др.). — М.: Московский государственный институт международных отношений, МИД России. Изд-во Проспект, 2008. — С. 134.

³ Див.: Політичний енциклопедичний словник/ За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 663.

⁴ Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 12.

⁵ Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 141.

⁶ Політологічний енциклопедичний словник. — С. 687.

⁷ Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеписание. В 2-х т. / Пер. с англ. — Смоленск: Русич, 1998. — Т.1. — С. 9.

⁸ Цит. за: Комунізм і фашизм: як народжуються диктатури // Україна, Європа, Світ. — 1995. — 15–22 березня.

⁹ Див.: Не близнецы, но братья: Слова немецких историков о нацизме и коммунизме// Новый мир. — 1994. — №2. — С. 185.

¹⁰ Див.: Лозунько С. Европейский склероз: без Победы и без совести // 2000. — 2009. — 10 июля.

¹¹ Зінов'єв О. Посткомуністична доба // Політична думка. — 1994. — №2. — С. 17.

- ¹² Цит. за: Богомолов Ю. Я спросил у Гитлера... Что родней два социализма — национальный и интернациональный // Известия. — 1996. — 26 марта.
- ¹³ Цит. за: Указ. соч. — С. 210.
- ¹⁴ Андерсон Р.Д. Тоталитаризм: концепт или идеология // Полис. — 1993. — №3. — С. 110.
- ¹⁵ Буллок А. Указ. соч. — С. 660.
- ¹⁶ Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 15.
- ¹⁷ Цит.за: Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.) — С. 222.
- ¹⁸ Політологічний енциклопедичний словник. — С. 138.
- ¹⁹ Див.: Громыко А.Л. Указ. соч. — С. 9.
- ²⁰ Див.: Политология: учеб./ А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 203.
- ²¹ Див.: Там само. — С. 223.
- ²² Див.: Лінкольн А. Геттісбургська промова // Невичерпність демократії. — К., 1994. — С. 80.
- ²³ Див.: Политология: учеб. / А.Ю.Мельвиль (и др.). — С. 209.
- ²⁴ Цит.за: Там само. — С. 210.
- ²⁵ Крюков А. Эффективное политическое управление и качественная элита: фантастика или реальность?// Зеркало недели. — 2009. — 30 апреля.
- ²⁶ Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — К., 2000. — С. 51.
- ²⁷ Конституція України. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — С. 5.
- ²⁸ Там само. — С. 13–34.
- ²⁹ Иван Марчук. От первого лица // Новая газета. — 2009. — 18 июня.
- ³⁰ Див.: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. — 1997. — 12 червня.
- ³¹ Петров П. Демократия как система коллективной безопасности // 2000. — 2009. — 29 мая.
- ³² Цит. за: Політологічний енциклопедичний словник. — С. 87.
- ³³ Цит. за: Клямкин И. Политико-государственная трансформация России // Политическое и экономическое преобразование в России и Украине. — М., 2003. — С. 172.
- ³⁴ Крюков А. Указ. соч.
- ³⁵ Цит. за: Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. — 3-те вид., перероб., доп. — К.:Либідь, 2009. — С. 153.
- ³⁶ Див.: Грабовский Ю. Украина today: время успешно завершить буржуазную революцию // День. — 2000. — 8 июля.

А.Д.Пахареv

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭЛИТЫ СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЫ: КАНАЛЫ РЕКРУТИРОВАНИЯ

*«Только в государственной службе
познаешь истину»*

Козьма Прутков

Розглядається процес становлення і розвитку політичних еліт в умовах модернізації української політичної системи та суспільства; визначена тенденція рекрутування політичних еліт у зв'язку з соціально-економічними та внутрішньополітичними зрушеннями в Україні за часи державної незалежності.

A.Paharev. Political elites of modern Ukraine: channels of addition. *Becoming and development of political elites in the conditions of modernization of the Ukrainian political system and society is examined; the tendency of addition of political elites in connection with socio-economic and home policies changes in Ukraine during the times of state independence is certain.*

Политическая, социальная, экономическая и духовная трансформация постсоветского общества после августа 1991 г. осуществлялась через деформацию и слом прежних идеологических, властных и социально-экономических структур. В Украине, как и в других бывших союзных республиках СССР, которые в одночасье стали независимыми государствами, начался процесс формирования новой политической системы. Новая политическая система должна была ориентироваться на социально-экономические принципы капиталистического общества и внутривнутриполитические ценности буржуазной демократии. Процесс всесторонней трансформации общества потребовал новых правил и принципов в становлении и формировании всех субъектов государственного управления. Первоначальные политические лидеры государства и регионов должны были сформировать политическую модель страны, адекватную внутренней и международной обстановке. Место и роль политических элит в этой модели приобретает особую значимость.

В Украине имелись достаточные предпосылки для становления политических элит новой формации. Принятие законодательных

актов о государственном суверенитете и независимости, пропагандистские акции сторонников государственной самостоятельности, политическое замешательство большинства граждан республики — все это явилось благодатной почвой для появления новых общественно-политических движений и партий, которые становились центрами формирования новых политических элит. Однако не следует думать, что прежняя советская управленческая элита тихо сошла с политической арены. Напротив, как показала реальная обстановка, большинство управленческих структур в центре и на местах формировалось за счет прежней компартийной бюрократии, которая в спешном порядке отрекалась от коммунистической идеологии, провозгласив себя «демократами», «либералами» и даже — «националистами».

Рекрутирование политических элит в Украине происходило по двум направлениям: постепенной замены прежней служебной номенклатуры новой генерацией чиновничества и установления плюралистического принципа элитообразования¹. Следует заметить, что первый принцип элитообразования нельзя было осуществить немедленно, ибо обладавшая управленческими знаниями и опытом старая номенклатура реально существовала и была крайне необходима молодому государству, а новую генерацию управленцев еще предстояло воспитать и научить. Плюралистический принцип элитообразования стал применяться сразу же после провозглашения государственной независимости, но он давал определенный положительный эффект лишь в представительных органах власти (Верховный Совет Украины, областные и районные советы), в которых депутаты от молодых политических партий и общественно-политических движений способны были обсуждать различные проблемы, дебатировать и принимать решения. Однако внедрение этих людей в органы практического управления обществом завершалось, как правило, полным провалом. Вероятно, этот фактор стал причиной неустойчивости украинских правительств, состав и лидеры которых фактически менялись ежегодно.

В Украине в течение 1991–2003 гг. (т.е. даже за 12 лет независимости) получали назначения на наиболее влиятельные должности в системе власти (Премьер, вице-премьер, секретарь Совета национальной безопасности и обороны, глава Администрации Президента, министры и др.) выходцы из прежней советской номенклатуры. По данным Центра Разумкова эти чиновники в системе государственного управления еще в 2003 г. составляли 73 про-

цента. По данным Национального института стратегических исследований, 52 процента руководящего состава местных и 46 процентов центральных органов власти Украины находились на государственной службе еще в советские времена².

Однако время шло, и независимое государство не только стремилось утвердиться во всех сферах внутреннего и международного существования, но и формировать собственную модель государственности. Подготовка профессиональных управленческих кадров, т.е. управленческой элиты нового качества, стала одной из приоритетных задач государственного строительства.

В мае 1995 г. вышел Указ Президента Л.Кучмы «О системе подготовки, переподготовки и повышения квалификации государственных служащих». В соответствии с содержанием этого документа была создана Украинская академия государственного управления при Президенте Украины с четырьмя региональными филиалами в Харькове, Днепропетровске, Одессе и Львове. Позже академия получила статус Национальной, а филиалы были преобразованы в институты с более широкими правами самоуправления. Кроме того, в Указе были определены 10 вузов республики и 27 региональных центров, где осуществлялось повышение квалификации руководящих кадров. Вслед за государственной системой обучения управленцев возникла сеть частных учебных заведений, в которых получают образование будущие представители политической элиты. В стране также функционируют государственные отраслевые академии министерств иностранных дел, внутренних дел, обороны, СБУ, прокуратуры, муниципального управления и др. Система обучения руководящих кадров обеспечивает получение образования не только по широкому спектру государственного управления, но и готовит специалистов высшей категории через аспирантуру и докторантуру. Финансирование осуществляется за счет бюджетных средств, средств предприятий и организаций, а также иных поступлений, которые разрешены законами³.

Образование системы профессиональной подготовки управленческой элиты во многом решила проблему рекрутирования во властные структуры чиновников высокой квалификации, но фактическое отсутствие либо невыполнение механизмов формирования кадрового потенциала этих органов, а также продвижение по службе добросовестных и знающих работников являются одним из решающих тормозов в совершенствовании кадровой политики Украины. К сожалению, очень часто субъективный фактор в кадровых

назначениях, увольнении и продвижении играет преимущественную роль по сравнению с объективными показателями управленческой службы. Украинское общество было неоднократно свидетелем, когда политическая смена лидеров страны и регионов сопровождалась массовыми увольнениями компетентных управленцев и замена их непрофессиональными людьми, которые внедрялись во власть по принципам верной преданности и кумовству. Особенно эти негативные явления стали чаще проявляться после президентских выборов 2004 года. И все-таки, несмотря на серьезные недостатки и грубые нарушения, современная украинская система подготовки, переподготовки и повышения квалификации управленческих кадров стремится обеспечить властные структуры государства специалистами с высоким уровнем профессионализма, общей и политической культуры, способными понимать инновационные социальные процессы, продуцировать передовые идеи управления обществом на основе современных управленческих технологий.

Существенным каналом рекрутирования в политические элиты страны стала многопартийность. Предпосылки возникновения и становления политических партий в Украине появились в условиях так называемой горбачевской «перестройки». Внутри КПСС создавались платформы, которые со временем стали самостоятельными партиями социал-демократической, либерально-центристской и лево-радикальной направленности. Попутно зарождались различные общественно-политические движения, которые постепенно приобретали статус политических партий.

В Украине начало процессу формирования политических партий было положено в 1990 году. Именно в этот период сформировались многие политические партии (ДПУ, СДП, НПУ, ПЗУ, УХДП, УРП и др.), которые впоследствии играли заметную роль во внутривнутриполитической жизни страны. Появилась Украинская межпартийная ассамблея, в которую вошли 4 партии и 11 общественно-политических организаций¹.

После августовских событий 1991 г. процесс формирования многопартийности приобрел массовый размах, обретя юридическую основу. Правовой статус политических партий закреплялся регистрацией в Министерстве юстиции республики, а позднее был принят Закон о политических партиях. Уже в первые годы независимости число политических партий в Украине превысило сотню. Следует заметить, что такой активный всплеск политического

плюрализма не был следствием потребностей народных масс. Просто новая внутривнутриполитическая ситуация выдвинула на политическую авансцену многих деятелей, чаще среднего и мелкого масштаба, которые на митинговой волне стремились закрепиться в политике в качестве лидеров партий, не зависимо от организационных возможностей и программных целесообразностей. Подавляющее большинство этих квази-партий, или как справедливо их называют политологи «партии-карлики», исчезли без следа с политической арены, либо растворялись в лоне более крупных и влиятельных партийных структур. Однако уже первоначальный период государственной независимости в Украине обозначил основной партийный спектр, который определялся партиями левого, правого и центристского направления⁵.

В Украине за годы независимости, несмотря на утвердившуюся в стране многопартийность, не сформировались партийная система по западному образцу. Причин здесь несколько, но все они находятся, в основном, в субъективистском измерении. Наличие многочисленных партий-фантомов — это лишь одна сторона проблемы. Более существенной причиной слабости и политической несостоятельности украинской многопартийности явились многочисленные расколы, вражда лидеров и элитных группировок внутри крупных политических партий, которые способны были бы сыграть решающую роль в структуризации не только основных политических институтов, но и всего украинского общества в целом.

Тем не менее постсоветский период развития украинской политической системы свидетельствует, что вес и влияние ведущих политических партий и партийных блоков в стране увеличивается, хотя не так быстро и продуктивно, как этого бы хотелось. Об этом свидетельствует эволюция выборной системы по выборам в Верховный Совет Украины: от мажоритарной (одномандатный принцип) в 1994 г. до пропорциональной (по партийным спискам) в 2006 г. и 2007 г. (внеочередные). Парламентские выборы 2002 г. проводились по смешанной системе: 225 депутатов избирались по одномандатным округам, а другая половина парламента — по партийным спискам. Таким образом, доля политических партий увеличивалась от выборов к выборам. Так, если по результатам парламентских выборов 1994 г. в Верховный Совет Украины попали представители 14 партий, а число депутатов-партийцев составило 44 процента, то выборы 1998 и 2002 гг. подняли эту планку

до 68 процентов, а выборы 2006–2007 гг. дали 100-процентный состав украинского Парламента по партийному признаку⁶.

Можно с достаточной уверенностью сделать вывод, что процесс рекрутирования в состав правящей элиты Украины при посредстве влиятельных политических партий получает поступательное развитие, хотя и на этом направлении демократизации общества возникают многочисленные трудности и недоразумения, причина которых кроется в недостаточном политическом кругозоре и субъективизме многих ведущих политических лидеров и несовершенстве управленческого законодательства. И все-таки ныне законодательные органы власти формируются в центре и на местах по партийному признаку. Политические партии в последние годы стали важнейшим источником формирования органов исполнительной власти. Партийная принадлежность характерна сегодня и для руководителей многих регионов, хотя принцип назначенчества, а не демократического избрания народом, отличается откровенным субъективизмом и низким уровнем профессионализма многих назначенцев. Таких примеров хватало и прежде, но особенно они стали многочисленными после президентских выборов 2004 года.

Существенным каналом рекрутирования политических элит на постсоветском пространстве стали бизнес-элиты. Представители финансово-промышленных корпораций всегда тесно переплетались с политикой государств. Это мировая практика, которая присуща всем политическим системам капиталистического общества. Проблема всегда заключалась в двух плоскостях: 1) допустимость степени влияния крупного бизнеса на государство и 2) степень взаимодействия государственной политики с интересами бизнеса. Две стороны этой проблемы отражены в понятиях «бизнес-ориентированные политики» и «политически влиятельные бизнесмены»⁷.

Украинская бизнес-элита постепенно входит в активную политическую жизнь страны в годы независимости. Первоначальный период становления и формирования бизнес-элиты был связан с завоеванием собственного места «под солнцем», с переделом советской государственной собственности и ее приватизацией, с частичным выводом теневой экономики советской эпохи и ее легализацией, т.е. вначале было не до политики. Но это состояние длилось недолго. Для успешной финансово-экономической деятельности требовался надежный государственно-политический

механизм, который обеспечивался законодательной, исполнительной и судебной властью. Надежность такого механизма могло быть обеспечено лишь непосредственным участием бизнесменов во властных институтах и структурах, либо делегированием в них лично преданных агентов.

Динамика вхождения украинской бизнес-элиты в органы государственной власти свидетельствует, что этот процесс происходит достаточно активно. Так, в составе Верховного Совета Украины число бизнесменов увеличилось за годы независимости с 12 до почти 70 процентов. После 1998 года представители бизнеса усиливают свои позиции в правительстве и региональных органах власти, а представители финансово-промышленного капитала — А.Кинах, П.Лазаренко, П.Порошенко, Ю.Тимошенко, Л.Черновецкий, В.Ющенко и другие — занимали самые высокие посты в государстве⁸.

Трансформационные процессы в совершенствовании украинской политической системы проходят часто противоречиво и подвержены внутривластным изменениям в конъюнктуре власти. В стране происходили политические изменения не потому, что радикально менялись социально-экономические программы триумфаторов. Просто один олигархический клан сменял у руля государственной власти другой такой же олигархический клан, отличаясь лишь некоторым идейно-политическим флером и внешнеполитической ориентацией. Чаще всего пришедшие к власти группировки очень быстро предавали забвению предвыборные обещания и погружались в деятельность, которая отвечала их личным притязаниям и амбициям. В мировой политической науке существует мнение, что предвыборными обещаниями можно обманывать не более двух раз. Очевидно, данное суждение не относится к украинской внутривластной реальности.

Современные политические элиты Украины действуют в условиях жесточайшего внутривластного кризиса в стране, порожденного скандальными президентскими выборами 2004 г., который чрезвычайно обострился в условиях мирового финансово-экономического кризиса, разразившегося в 2008 г. В этот период рекрутирование в украинскую правящую элиту происходило за счет так называемого «оранжевого блока», представитель которого — Виктор Ющенко — был избран Президентом страны в третьей попытке (вопреки Конституции), а значительная часть представителей оранжевой коалиции оказалась в парламенте.

Коалиция была разношерстной идеологически и организационно разобщенной. В нее входили даже социалисты во главе со своим лидером Александром Морозом. Несговорчивость в дележе министерских портфелей и полномочий правительства между основными лидерами «оранжевых» — В.Ющенко и Ю.Тимошенко — закончилась тем, что А.Мороз вышел из коалиции и объединился с фракциями Партии регионов (лидер В.Янукович) и Компартии (лидер П.Симоненко). Так вчерашняя оппозиция оказалась в большинстве в Верховном Совете Украины и сформировала правительство во главе с Виктором Януковичем, основным соперником В.Ющенко на президентских выборах. Президент вынужден был принять эти решения, хотя такой расклад между основными ветвями государственной власти был чреват грядущими конфликтами. Политическая реальность это вскоре подтвердила.

Очередные парламентские выборы 2006 г. и последовавшие в 2007 г. внеочередные — не определили явного перевеса ни одной из конкурировавших сторон. Мизерное преимущество не позволяло сформировать стабильное правительство, во главе которого дважды побывала Юлия Тимошенко и один раз Ю.Ехануров. Внутриполитический кризис еще более обострился в связи с резкими противоречиями, достигшими откровенной враждебности, между вчерашними союзниками В.Ющенко и Ю.Тимошенко. Взаимные обвинения в СМИ, участие в межличностных скандалах между Главой государства и главой Кабинета Министров, чиновников высших органов власти, идейно-политический разброд в парламентских фракциях, которые олицетворялись вчерашними лидерами «Майдана» — все это окончательно обострило внутривнутриполитическую обстановку в стране. Выход из провластных фракций нескольких депутатов превратил вчерашнее большинство в меньшинство, и лишь присоединение крохотной фракции «Блока Литвина» к оранжевой коалиции избавило Верховный Совет от очередного роспуска, а страну — от очередных внеочередных выборов. Однако политической стабильности не наступило. Из парламентского блока В.Ющенко вышла группа депутатов — Национальная самооборона (лидер Ю.Луценко), что снова поставило под сомнение легитимность парламентского большинства.

Во внутрикризисной политической обстановке у некоторых представителей Блока Ю.Тимошенко и Партии регионов появилась идея объединения в единое парламентское большинство, которое могло бы стать и конституционным большинством, что поз-

воляло существенно изменить политическую расстановку сил в стране. Но идея оказалась неосуществимой. Завершение президентского срока правления В.Ющенко в конце 2009 г. предполагает проведение всестороннего анализа результатов данного президентства. Такой анализ предстоит еще сделать специалистам-обществоведам в будущем. Ныне можно лишь подвести предварительные итоги.

Ныне развеян окончательно миф о том, что предвыборная борьба за президентство в 2004 г. была революцией. Революции, как правило, радикально меняют политический и социально-экономический уклад жизни общества и имеют глубокие предпосылки. То, что происходило в Украине в данный период, была агрессивная предвыборная кампания, которая осуществлялась по зарубежным (американским) технологиям и за иностранные финансовые средства. Английский политолог Джон Лафлэнд и американский конгрессмен Рон Пол на достоверных материалах утверждают: «Мы не знаем точно, сколько именно миллионов долларов правительство США потратило на президентские выборы на Украине, может быть, десятки миллионов. Однако мы знаем, что значительная часть этих денег предназначалась для оказания содействия одному конкретному кандидату — Виктору Ющенко». Среди идейных и финансовых спонсоров оранжевой коалиции были З.Бжезинской, Дж.Сорос, М.Олбрайт, посол в Украине Д.Хербат, опальный российский олигарх Б.Березовский, президенты Польши и Литвы Квасневский и Адамкус, натовский лидер Х.Салана и другие⁹. Политические итоги оранжевой «революции» — это предмет отдельного большого исследования, однако основной негативный результат заключается в расколе многонационального украинского общества на этнонациональной основе.

Социально-экономическая деятельность оранжевой коалиции вовсе оказалась провальной. Ни Президент, ни правительство не смогли за 5 лет сформулировать внятную экономическую программу. Стоимость жизни населения выросла в два-три раза. В таком же объеме возросла бедность. Мировой финансово-экономический кризис значительно усугубил социально-экономическую обстановку в стране, которая лишена резервов и перебивается за счет подачек МВФ и включения собственного денежного станка, увеличивая инфляцию и рост цен на продукты и товары первой необходимости.

Провалился и внешнеполитический курс оранжевого руководства по вовлечению Украины в НАТО и принятию в Европейский

Союз, а вот сотрудничество с Россией и другими странами СНГ фактически прервано либо находится на низком уровне. Однако внешняя политика — это гигантская самостоятельная проблема, органическими компонентами которой являются экономический, оборонно-стратегический, идеологический, культурологический, религиозный, исторический и другие факторы.

Фактически с июня 2009 г. Украина вступила в очередную президентскую выборную кампанию, которая будет проходить в условиях острейшего внутривластного и экономического кризиса. Политическим элитам страны предстоит не только вести активную политическую борьбу за победу на выборах своих кандидатов, но и предложить украинскому обществу эффективные социально-экономические программы и реальные пути их реализации. Очевидным является факт, что лживыми лозунгами и пустыми, безответственными обещаниями на этот раз вряд ли можно снискать победу.

¹ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 317.

² Жданов И., Яковенко Ю. Украина в XIX веке: вызовы для политической элиты // Зеркало недели. — 2003. — 15 ноября.

³ Пахарев А.Д. Державне управління і кадрова політика в сучасній Україні: Навч. посібник. — К., 2005. — С. 95–103.

⁴ Соколов В.Н., Рябика И.Л. От тоталитаризма к политическому плюрализму: многопартийность как основа демократии. — Одесса: Маяк, 2007. — С. 172–173.

⁵ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посібник. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — С. 146.

⁶ Кочубей Л. Виборчі технології: Навч. посібник. — К., 2008. — С. 323–330.

⁷ Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Изд-во Захарова, 2004. — С. 346.

⁸ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — С. 132–137; Пахарев А.Д. Названа праця. — С. 41–42.

⁹ Оранжевые сети от Белграда до Бишкека. — Санкт-Петербург: Алетейя, 2008. — С. 37–38, 92–94; Кара-Мурза С. Г. Оранжевая мина. — М.: Алгоритм, 2008. — С. 99, 223–230.

СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ТА ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: ВИЗНАЧЕННЯ, МОДЕЛІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

У статті наводяться визначення понять «політична еліта» та «політичний клас» сучасних провідних українських та російських дослідників; проаналізовано системи рекрутування еліти та основні підходи до виокремлення політичної еліти у загальній елітарній структурі суспільства.

L.Kochubey. Modern political elite and political class: determination, models and becoming features. The article deals with the modern leading Ukrainian and Russian researchers' determinations of concepts of «political elite» and «political class»; the systems of addition of elite and basic approaches to the selection of political elite in the general elite structure of society are analysed.

В останні десятиріччя у постсоціалістичних країнах спостерігаються кардинальні перетворення: формується нова економічна і політична системи, докорінно змінилася структура суспільства. На соціальній та політичній сценах з'явилися нові актори, які змусили суспільство «грати» за новими правилами. Колишня партійна номенклатура частково поступилася своїми позиціями. Змінилися механізми соціальної і політичної мобільності, стереотипи і доміанти поведінки політиків, а відповідно і вся система політичної стратифікації.

Розвиток теорії еліт на концептуальному рівні в сучасній політичній науці лише розпочинається. На сьогодні для дослідників існують ще досить серйозні проблеми методологічного характеру. Дослідження еліт потребує вивчення питань стратифікації сучасного суспільства, закономірностей політичної боротьби, особливостей і протиріч функціонування владних структур, політичного лідерства та конкретних політичних технологій.

Той, хто володіє владою, тим самим володіє і здатністю управляти суспільством, впливати на поведінку його членів. Незважаючи на те, що демократичні зміни на сучасному етапі спрямовані, перш за все, на те, щоб перебороти наявний соціальний розкол, фактор влади посідає чільне місце у формуванні та підтримці соціальної нерівності.

Структурування політичного простору відбувається внаслідок рішень, які приймаються, і механізмів розподілу матеріальних і символічних ресурсів, але також завдяки визнаним формам артикуляції інтересів, які застосовуються, і їх представництву в політичних інститутах. Особливої уваги заслуговує формування політичного класу, який за нетривалий період став одним із ключових суб'єктів владного домінування.

Як співвідносяться поняття «еліта» та «політичний клас» у сучасних розробках науковців?

На думку сучасних російських дослідників, «не правильно ототожнювати політичний клас з політичною елітою. Останнє поняття передбачає якісну оцінку складу і функцій політичного класу з погляду цілого ряду критеріїв — відповідність його цінностей загальнозначущим цінностям, здатність вирішення загальнозначущих проблем, зразковий спосіб життя тощо. Еліта для свого існування вимагає суспільного визнання, її зразки поведінки повинні не лише користуватися попитом у соціальних спільнот, але і слугувати їм підтримкою і опорою в скрутних ситуаціях. Таким чином, еліта — це не суто функціональне утворення, вона містить у собі потужну субстанціональну константу»¹.

Характер еліти визначається типом владних відносин, які склалися у суспільстві. Епоха тоталітаризму з цілковитим пануванням держави над суспільством, монопольним становищем правлячої партії у системі влади і відсутністю політичного та ідеологічного плюралізму сформувала особливий тип еліти — номенклатуру. Еліта тоталітарного суспільства злита з державою, а її представники не мають своїх, відмінних від державних, інтересів. Відхід від жорсткої моделі тоталітарного суспільства у 1960–1970-ті роки призвів до певних зрушень у структурі правлячого класу, окремі групи якого почали усвідомлювати та реалізовувати свої особисті цілі.

Сучасну еліту залежно від змісту, стилю політичної діяльності і механізмів її формування можна класифікувати наступним чином:

Перша. *Тоталітарна і авторитарна*. Вона є унітарною за якісним складом кадрів та ціннісними орієнтаціями, закритою за механізмами формування. Монопольною за ідеологічними установками і конфронтаційною за стратегією і тактикою ідейно-політичної боротьби. Для її представників характерні видимість ідеологічної єдності і кругова порука, практична ізольованість

від інших верств суспільства, кар'єризм. За правління такої еліти у суспільстві домінує єдиний спосіб мислення, заснований на єдиній ідеології, яку уряд насаджує в масах. Відсутні свобода висловлення думок, значний вплив має пропаганда та інші маніпулятивно-психологічні технології.

Друга. *Ліберальна*. Еліта демократичного поділу влади. Частіше за все унітарна за якісним складом кадрів і ціннісними їх перевагами, водночас — відкрита за формами і принципами формування з домінуючою ідеологічною концепцією. Вона помірно консервативна і помірно ліберальна, а її відмінною рисою є гнучкість. Їй притаманні перспективність і конструктивізм, ліберально-демократичні погляди, сміливість та самостійність.

Третя. *Домінантна*. Еліта плюралістична та мобільна за своїм кадровим складом, відкрита за механізмами рекрутування у свої ряди, домінантна за ідеологічними установками і консенсусна за формами і методами політичної діяльності. Така еліта характерна для перехідного періоду становлення відкритого демократичного суспільства.

Четверта. *Плюралістична*. Еліта з сильною законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Це еліта цивілізованої демократичної держави.

У нинішніх концепціях еліти розробляються ідеї *плюралізму* та *конкуренції еліт* за умов демократичного суспільства. Представники сучасної еліти розуміють необхідність врахування суспільних інтересів народу, наголошуючи при цьому, що виразником цих інтересів і їх гарантом виступає еліта: «демократія — це влада народу, але відповідальність за виживання демократії покладається на плечі еліти, еліта повинна правити, щоб влада народу вижила»².

Більшість політологів, які проводять емпіричні дослідження еліт, звертаються до *альтиметричного критерію*, який передбачає розуміння еліти у широкому сенсі, що включає не лише лідерів, які належать до вищого ешелону влади, але і тих політиків, які користуються впливом на місцях, а також активістів партій. У контексті такого підходу визначається «політична еліта» як ті особи, які обіймають посади, що передбачають вирішення питань загальнонаціонального рівня»³.

Деяка інша позиція російської дослідниці Л.Васильєвої: політична еліта — «це *конгломерат вищих політичних функціонерів*, це група людей, які володіють статусом елітності (внаслідок

таких якостей, як висока когнітивна структурованість мислення, варіативність поведінки і соціально-орієнтований характер установки), об'єднаних на основі певної ідейно-політичної платформи і здатних до інституалізації у політичній сфері тих імпульсів, які виходять від їх групи»⁴.

Ситуація в сучасному світі характеризується системною кризою демократії — найважливіші рішення в економічній та політичній сферах приймаються не обраними політиками, а чиновниками міжнародного рівня, керівництвом транснаціональних корпорацій, інформаційною елітою. Потім ці рішення нав'язуються більшості країн світу під гаслом безальтернативності⁵.

У «новій» еліті намітилися такі групи: інтелігенція; прихильники демократичних цінностей, люди, що постраждали від колишнього режиму; інтелектуали з партійної еліти, які, маючи доступ до ЗМІ, могли завдати відчутних ударів офіційній ідеології; демократично, по-реформаторськи, ринково орієнтовані представники господарської еліти; прагматики в усіх ланках владних і управлінських структур. Ядро нової політичної еліти склали представники двох останніх груп, тобто господарники і прагматики-керівники.

Еліти — це не лише статус, а спосіб генези. Ідея елітарності в сучасному, модерному, нетрадиційно-становому суспільстві нерозривна з процедурою та обставинами добору і відсіювання, іншими словами — конкуренції. А ті, в свою чергу, немислимі без прозорих і рівних для всіх правил гри. У корумпованому сучасному суспільстві про еліти говорити годі. Еліта гідна не лише пошани, але й наслідування. Авторитет еліти не вимушений, а визнаний. Еліта — в однині — може сформуватися лише довкола якоїсь *виразної ознаки*. Така ознака може змінюватися з перебігом історії, але її не може не бути. Такої ознаки бракує в Україні. В Україні є еліти за фактом, за номенклатурою, але не за походженням (під походженням розуміємо фахове становлення або непересічне обдарування).

Відповідно до сучасних визначень, «політична еліта — не лише сукупність людей, які посідають високі державні посади. Це стійка соціальна спільнота, що базується на глибоких внутрішніх зв'язках політиків, які до неї належать, що об'єднані спільними інтересами: володіння важелями реальної влади, прагнення зберегти на них свою монополію, відмежувати і не допустити до них інші групи, стабілізувати і зміцнити позиції кожного з її членів»⁶.

Правляча еліта. Владною елітою вважають тих, хто стоїть зверху державної ієрархії. Її представники наділені реальною владою, володіють відомим соціальним статусом, необхідною професійною підготовкою. Це не просто група вищих посадовців з певними діловими, політичними, моральними якостями, а органічна спільнота, головними ознаками якої є — влада, престиж, групове мислення, почуття належності до касты обраних. Деякі вчені вважають, що владна еліта у широкому розумінні складається із власне політичної еліти та навколоелітного оточення⁷.

Поняття «правляча еліта» включає на різних етапах розвитку суспільства різні визначення. Необхідно зауважити, що поняття «правляча еліта» та «владна еліта» не тотожні. Окрім владної еліти, існують ще й інші групи еліт, які беруть участь в управлінні державою. Отже, під «правлячою елітою» розуміємо групу людей, які посідають впливові позиції як у структурі влади, так і поза нею, які наділені формальними, офіційними повноваженнями або, не маючи їх, виробляють і приймають найбільш значущі для суспільства рішення у системі політичних відносин.

Різноманітні теорії еліт, як зарубіжні, так і вітчизняні, спільні у тому, що еліта може бути визначена як група осіб, що володіють високим ступенем соціального престижу і здатні впливати на рішення загальнонаціональних проблем. Правляча еліта має бути тією соціальною групою, яка посідає найбільш високі позиції в суспільстві, максимально володіє політичною владою і можливістю впливу на суспільство. Еліта, яка висувається класом, набуває певної автономії щодо цього класу і зазвичай сприймається як провідник не вузько класового, а «всезагального» інтересу⁸.

Еліта відображає волю панівного класу, виявляючи та реалізуючи її. Здійснюючи ці функції, еліта відіграє особливу роль у житті суспільства і набуває відносної самостійності стосовно свого класу. Для утримання своєї влади правлячий клас повинен продемонструвати свій інтерес як інтерес всього суспільства та відповідати своєму визначенню не лише як соціальної групи, яка відрізняється від інших критеріями доступу до суспільного багатства, влади, а й соціальним престижем.

У політичному суспільстві влада окремих індивідів є лише похідною від влади державної корпорації, до якої вони належать, а державні актори — тобто індивіди, які обрали політику своєю професією — завжди володіють владою тимчасово, до тих пір, поки вони обіймають свої посади. Вони володіють владою не тому,

що мають якісь особливі переваги порівняно з іншими людьми, а тому, що є частиною державної машини. Державна система винагороджує їх особливими повноваженнями і забезпечує гарантії панування. Безпосередньо самі політичні актори не володіють засобами управління і тому повністю залежать від державної корпорації. У них немає власності, окрім політичного капіталу, який є також атрибутом їх статусу. Кожний політичний актор, тимчасово володіючи політичним капіталом, намагається стати його власником, посилити свою владу. Тому іманентним прагненням еліти політичного суспільства є приватизація держави і наслідування статусу.

Про еліту говорять в однині (еліта) та у множині (еліти). Другий підхід називають *плюралістичним*, прихильники якого вважають, що у демократичних суспільствах існують як мінімум дві еліти — правляча і неправляча, і між ними відбувається постійна конкурентна боротьба, результат якої вирішується шляхом виборів. Важливою категорією елітології є поняття самоізоляції політичного класу і його зосередження на політичній боротьбі й реалізація своїх вузькопартійних, а подеколи й особистих інтересів. Важливою ознакою демократії є вибори, на яких електорат обирає між конкуруючими елітами.

«Еліта — це єдина правляча група суспільства. За такого розуміння вести мову про «не правлячу еліту» немає сенсу, оскільки, якщо еліта не править, значить, це не еліта»⁹. Звичайно, у правлячій групі можуть виникати антогоністичні опозиційні угруповання, клани, кліки та інші формальні чи неформальні утворення. Проте це не може змінити суті концепту еліти, що дає нам можливість зрозуміти, як здійснюється управління суспільством і політика загалом. Боротьба ж за владу на виборах відбувається не між двома елітами, а між елітою та активними групами політичного класу, що прагнуть увійти до еліти, або між частинами еліти за збереження своїх позицій чи їх перерозподіл.

Не зовсім коректно говорити про «еліти» як про групи, між якими відбувається боротьба за владу. Ці протиставлені групи, безумовно, існують, проте є не «елітами», а різними частинами єдиної правлячої еліти — тобто субелітами.

Еліта — це внутрішньо гомогенна, згуртована група, яка володіє самосвідомістю, яка зовсім не є об'єднанням ізольованих індивідів. Належність до еліти більше схожа на членство у ексклюзивному клубі, ніж на формальну ідентифікацію себе з абстракт-

ним класом. Наділяючи кожного члена політичного класу зоною компетенції, еліта змушена віддати йому і частину своїх владних повноважень. Відповідно, при *закритій еліті* влада диверсифікується і в різні періоди то більшою мірою концентрується на горі піраміди, то, навпаки, делегується все більшій кількості представників політичного класу.

Необхідно зазначити, що теоретичну дискусію з приводу виокремлення політичної еліти у загальній елітарній структурі суспільства ще не завершено. У науковій літературі, окрім концептуальних підходів, склалися три основні способи до процедури виділення політичної еліти із загальної структури еліти:

– *позиційний*: ступінь політичного впливу тієї чи іншої особи визначається позицією, що посідає особа у системі влади (члени урядів, парламентів тощо). Цей підхід є формальним через перебільшення ролі осіб, які володіють лише номінальною владою, та інгорування факту потенційного потужного впливу «тіньових» фігур; результатом цього підходу може бути помилка у визначенні реальної політичної ваги номінально рівнозначущих фігур;

– *репутаційний*: виявлення рейтингу політика за допомогою експертних оцінок (однак вірогідною є значна залежність дослідника від суб'єктивних думок експертів);

– *десизійний*, заснований переважно на аналізі того, як і ким приймаються стратегічні рішення (є найбільш точним і обґрунтованим, поширеним у сучасній літературі).

Ідеальна модель демократичного суспільства передбачає наявність багатьох каналів для вертикальної мобільності, в тому числі і для *рекрутування* в еліту. Тому еліта демократичних суспільств більш відкрита, ніж в інших суспільствах. Проте реалії доводять, що цей постулат нерідко виявляється міфом, оскільки конкуренція розгортається не між вільними незалежними кандидатами, а між лідерами домінуючих партій. Однак у будь-якому разі наявність альтернативних виборів робить процес інкорпорації більш прозорим і менш контрольованим бюрократією.

Еліта у процесі трансформації не залишалася однією і тією ж групою. Вона змінювалася: і структурно, і функціонально та ідеологічно. Ця швидка трансформація зумовлювала відсутність сформованої групової самосвідомості. Кожна частина еліти намагалася впливати на центри влади, які знаходилися у динаміці; кожна намагалася стати самостійним центром влади у сфері своїх, визначених законом повноважень.

Якісне оновлення української політичної еліти можливе, якщо існують дієві механізми відповідальності — Президента, депутатів, партій та уряду. Українська політика потребує якісного кадрового оновлення. На сьогодні поява власне української національної еліти буде залежати від формування демократичних інститутів громадянського суспільства.

Відоме й інше розуміння *відкритості еліти*. Закритість і відкритість можна трактувати під ракурсом дослідження рекрутації еліти. Закритістю у такому разі потрібно вважати еліту, яка формується виключно із представників нижчих страт політичного класу. У цьому випадку сходження у владній ієрархії відбувається поступово та існує спадковість у оновленні еліти. Проникнення нагору людей випадкових, тих, хто не пройшов управлінську школу держави, неможливе. Відкритістю, навпаки, буде називатися та еліта, рекрутація до якої дозволяє використовувати не-системні канали.

Значний вплив на соціальне представництво, якісний склад і результативність еліти здійснюють *системи рекрутування (відбору) еліт*. Такі системи визначають, хто, як та з кого здійснює відбір, які його порядок і критерії, яке коло селекторату (осіб, які здійснюють відбір) та мотиви його дії.

Політична наука розрізняє дві основні системи рекрутування еліт: антрепренерську систему та гільдії. Вибір тієї чи іншої системи зумовлений політичними традиціями, рівнем соціальної нерівності (шкалою стратифікації) тощо.

Антрепренерська система є більш відкритою і переважає у демократичних державах. Ця система орієнтується на творчий потенціал кандидата, індивідуальні якості претендентів на посаду. Процес відбору характеризується гострим протистоянням самих кандидатів.

Система *гільдій* (більш закрита і та, яка перетворюється у крайньому своєму вияві в номенклатурну) поширена в соціалістичних країнах, хоча елементи її трапляються також у Великій Британії, Японії та ін. У зазначеній системі при відборі вірогідних кандидатів акцент робиться на їх політичних та ідеологічних орієнтаціях, чіткому дотриманню правил та настанов організацій (партій, рухів, клубів), особистій відданості лідерам тощо. Ефективність відбору забезпечується високим рівнем його інституалізації, наявністю чисельних фільтрів, формальних вимог для заняття посади (вік, освіта, стаж роботи, попередня посада, партійність,

характеристика ділових та моральних якостей і т.д.). Відбір здійснюється закрито і вузьким колом селекторату. Конкуренції між кандидатами не передбачається. Одним із найтипівіших варіантів системи гільдій є номенклатурна система відбору.

Як механізми рекрутування еліти розглядають принципи висування новобранців до політичної еліти, які розрізняються залежно від типу суспільства та історичної епохи (майновий ценз, професійна компетентність, партійна належність, особиста відданість, старшинство чи вислуга років, протекціонізм, кровна спорідненість тощо).

До основних інституціональних каналів належать: державний апарат, органи місцевого самоврядування, політичні партії, армія, релігійні організації, система освіти. Домінування того чи іншого каналу зумовлено історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичної системи, специфікою політичного режиму тощо.

Система освіти практично у всіх регіонах світу є потужним каналом просування до вершин політичної ієрархії. У Франції та Великій Британії, наприклад, можна говорити про практичний збіг системи освіти та елітного рекрутування. Грандз еколь¹⁰ (вищі школи) — це тип привілейованих навчальних закладів, які готують кадри вищої кваліфікації у Франції, багато із яких отримують вищі державні та адміністративні посади. Еліти у Франції, таким чином, управляють за допомогою компетенції та знань. Подібні механізми діють у США (Гарвард, Принстон), у Великій Британії (Оксфорд, Кембрідж), у Японії діють проекти («Кордон всередині»), спрямовані на індивідуальний розвиток обдарованих дітей тощо. На підтвердження цього, учені стверджують, що для управління країною повинні бути добре підготовленими 2 відсотки населення. Якщо за спеціальними програмами навчати 10 відсотків відмінників, такий розвиток є можливим¹¹.

Нова система підготовки еліти повинна формувати у її представників такі особисті якості, як професіоналізм, патріотизм, інноваційну поведінку.

Однак варто зауважити, що не існує однозначної залежності між типом суспільства як системи (відкрите чи закрите) і типом елітної ротації: закритий характер суспільства не є автоматичним свідченням закритого характеру елітного рекрутування. Так, не зважаючи на вочевидь закритий характер радянського суспільства, характер процесів елітного рекрутування в ньому мав відкритий

характер у зв'язку з інтенсивною ротацією складу еліти за рахунок позаелітних верств. І навпаки: відкритий характер суспільства і плюралістичний характер елітної організації не є автоматичною гарантією відкритого характеру процесу елітного рекрутування.

Владну вертикаль сучасного суспільства можна уявити у вигляді трьохрівневої піраміди: вищий рівень — правляча еліта; на другому рівні — політичні групи, які здійснюють трансляцію рішень, які приймаються «нагорі»; основа піраміди — маса населення, що є об'єктом управління. Вже на початку ХХ ст. німецький вчений О.Шпенглер, характеризуючи розподіл влади у масовому суспільстві, зазначав: «Усе вирішується невеликою кількістю людей видатного розуму, чії імена, можливо, навіть і не належать до найбільш відомих, а величезна маса політиків другого рангу, риторів і трибунів, депутатів і журналістів, представників провінційних горизонтів тільки підтримують в нижчих верствах суспільства ілюзію самовизначення народу»¹².

Можливість зворотного впливу громадськості на «верхівку» піраміди визначається конкретними обставинами: особливостями політичної культури, історичними традиціями політичного розвитку, типом політичного режиму тощо.

Ступінь внутрішньої згуртованості еліти залежить від ступеня її соціальної та національної однорідності, домінуючих моделей рекрутування еліт, переважаючого стилю політичного лідерства тощо.

Щодо України, то вплив перехідної ситуації проявляється в тому, що значущість *ознак, за якими відбувається типологія еліт, є несталою*. На думку українських вчених, для дослідження вітчизняної еліти найбільш адекватним методом є аналіз професійних біографій¹³.

«Про еліту в тому старому, класичному розумінні: щодо існування і складу якої є консенсус, яка випромінює авторитет і його насправді має... Натомість сьогодні доречніше говорити про «еліти» у множині, «еліти галузевих компетентностей», «еліти кваліфікацій». Належність до еліт визначає не лише фахова кваліфікація їхніх представників, але й рівність правил гри. Доки існує корупція в системі кваліфікаційного становлення еліт, яка дає змогу некваліфікованим обійняти чільні позиції у відповідних галузях, існуватиме завада обдарованим та кваліфікованим ці позиції обійняти»¹⁴, — вважають сучасні українські дослідники.

Зміна політичної еліти або правлячого політичного класу — головний рецепт на майбутнє. На сьогодні виходимо з того, що саме

політичний клас (під яким розуміємо всіх тих, хто має відношення до управління державою і суспільством, включаючи опозицію), правляча еліта (авангардна частина тих, хто на цьому етапі реально володіє владою) повинні визначити і запропонувати суспільству магістральні вектори внутрішньої і зовнішньої політики, подати проект його національного розвитку, адекватний викликам сучасності¹⁵.

Говорячи про виклики сучасності, які існують перед Україною на сьогодні, можна констатувати, що політичним класом (який нині лише формується) вони не вирішені. Україна на роздоріжжі через внутрішню слабкість та чвари і не здатна вирішувати сучасні проблеми. Влада має бути налаштована на конкретну мету.

Сучасне трактування поняття «політичний клас», яке відносно недавно ввійшло до наукового обігу в політичній науці подає професор *Ф.Рудич*, який одним з перших почав розробляти цю проблему в Україні: «Політичний клас являє собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу або прагнуть до неї в основних (ідеологічній, політичній, економічній, зовнішньополітичній) сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти і коментатори»¹⁶.

Особлива роль у діяльності політичного класу належить політичному лідеру.

Ми не ставили за мету співвіднести поняття політичного класу, політичної еліти з феноменом політичного лідерства. Це є окремою темою для ґрунтового дослідження. Однак необхідно зазначити, що у лідерства є свої складові успіху і свої межі можливого зростання, які правлячий клас має відчутти. Коли ж у наявного правлячого класу присутнє вузьке мислення та наявність певних матеріальних інтересів, які не збігаються з національними, і якщо у такої групи людей у руках влада, боротися з ними нелегко. «Розпізнати тенденцію згасання енергії лідерства і блокувати її — завдання здорової частини правлячого класу. Якщо, звичайно, залишається до того часу здорова частина еліти, що має вплив на політику і є здатною до адекватних дій»¹⁷.

Історичний досвід доводить: щоб не згасли лідерські якості, перед державою та суспільством мають бути поставлені вагомі,

реальні цілі, що не перевищують можливості суспільства. Нинішні лідери, які сформувалися наприкінці ХХ ст., роблять ставку на економіку і фінансовий менеджмент. У ХХІ ст. до перших двох додався ще один — інформаційні технології. У подальшому до перерахованих факторів приєднається інтернаціоналізація світової економіки.

Є значна кількість визначень членів політичного класу: політичні суб'єкти, агенти політики, еліта, довірені особи тощо. «Політик — це представник»¹⁸, — наголошують російські дослідники. Довіра соціальної спільноти «своєму» представнику є тим вихідним політичним капіталом, який і є засобом структурування суб'єктів політичного класу.

Провідний російський фахівець із дослідження політичної еліти та політичного класу — О.Гаман-Голутвіна, аналізуючи *політичний клас*, зазначає: «Політичний клас включає в себе коло осіб, які здійснюють політичні та управлінські функції, у першу чергу, на основі отриманого ними мандату довіри від виборців. Сюди входять депутати всіх рівнів, а також корпус вищих державних службовців федерального і регіонального рівня, керівництво та штатні служби політичних партій та інших суспільно-політичних організацій»¹⁹.

На думку українського вченого *О.Крюкова*, «політичний клас — це група, яка об'єднує тих, хто безпосередньо здійснює політичні та урядові функції. Правлячий клас перебуває між елітою та політичним класом. Це привілейовані елементи, які не виконують власне політичних функцій через власну фінансово-економічну могутність, моральний авторитет у суспільстві, але здійснюють вплив на тих, хто править, і тих, ким правлять. Між ними точиться боротьба, яка не дозволяє їм злитися в монолітну еліту. У цьому плані виявляється різниця між демократичним і тоталітарним режимами: обидва мають правлячий клас (меншість, яка при владі), але можливість його контролю з боку політичного класу (визначних впливових людей суспільства) є тільки в демократичному суспільстві»²⁰.

В англійській мові застосовуються три терміни для означення політичного класу: *ruling class* (правлячий), *power class* (владарюючий), *governing class* (управляючий). В українській мові терміни «правлячий» і «управляючий» не тотожні і мають різне смислове навантаження. Коли йдеться про правлячий клас, мається на увазі, що членам цього класу належить влада. Називаючи цей

клас, тим, хто управляє, підкреслюють, що люди, які займаються управлінням, не обов'язково мають владу, яка може належати і комусь іншому. Співвідношення між поняттями «правлячий» та «управляючий» клас подібне до співвідношення термінів «власник» і «менеджер»: перші є реальними володарями, які можуть, проте, залишатися і за кулісами процесу. Другі не є власниками і, здійснюючи функції управління і контролю, діють за довіреністю власників.

При політичній стратифікації суспільства мова йде про клас, який володіє владою — політичний клас, та про клас, який не має влади, який у класичній елітології дістав назву маса, народ чи народний клас. Інколи ці класи називають правителі та ті, якими управляють. «Правлячий клас — це і є політичний клас, оскільки в його руках знаходиться влада»²¹.

Основним критерієм віднесення того чи іншого суб'єкта до політичного класу є ступінь впливу на політичні рішення.

Щодо структури політичного класу. Необхідно зазначити, у політичному просторі діють актори, які володіють політичним капіталом і знаходяться всередині державної корпорації, є її інсайдерами. Ці актори і становлять політичний клас. До нього входять люди, які займаються політикою професійно. Політичний клас є правлячим, оскільки він присвятив себе управлінню і розпоряджається ресурсами влади.

Політичний клас неоднорідний: всередині себе він має групи, які розрізняються функціями, характером діяльності, обсягом владних повноважень, способами рекрутації тощо. Його структура залежить від існуючої політичної системи. Серед «інститутів» влади у сучасному суспільстві три посідають домінантне значення: політичний, економічний та воєнний.

Державна посада, таким чином, є елементарною часточкою функціонування матриці держави. Політичний клас інституціоналізований в системі державних посад: бюрократії — чиновників, що призначаються; електократії — чиновників, які обираються, та легіслократії²².

Еліта — це вища страта політичного класу, це група, яка володіє максимумом влади. Еліта не лише формує та змінює політичну систему суспільства, але і розпоряджається державною машиною, і у цьому сенсі є власником держави.

«Політична еліта — це правляча група суспільства, що є верхньою стратою політичного класу. Еліта знаходиться на горі

державної піраміди, контролюючи основні, стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного рівня. Еліта не лише править суспільством, але й управляє політичним класом, а також створює такі форми організації держави, за яких її позиції є ексклюзивними. Політичний клас формує еліту і водночас є джерелом її поповнення»²³.

Які особливості формування політичної еліти (як вершини правлячого класу) існують в Україні?

– зміна виборчої системи — пропорційна виборча система, до якої такий тривалий час йшла Україна, але із впровадженням системи відкритих списків на вибори до парламенту (можливо, мажоритарна система) — питання, яке неодноразово порушується в українському суспільстві;

– нові партії, а не політтехнологічні проекти — це шлях до зміни еліти. Існує суспільний попит на новий формат політичних партій: побудова знизу, без акціонерів і вождя;

– принцип зміни поколінь повинен бути основним в українській політиці. Це не означає привести в систему влади лише молодих, це означає привести кращих, з новими ідеями, новими підходами, професійно підготовлених, з новим баченням (корисним є досвід вирошування еліт у провідних європейських країнах);

– еліта повинна прийти через формування нових політичних сил, які будуть не харизматичним клубом для одного лідера (не зважаючи на те, що українці тяжіють до персоніфікованого вибору). В умовах справжньої внутрішньої демократії та конкуренції вони будуть доводити свою важливість та можливість проводити зміни і вести за собою людей, мати стратегічну мету і волю до її здійснення і при цьому нести правову та моральну відповідальність за стан справ у державі.

Підкреслимо. Однією із провідних тенденцій сучасної політичної науки є розуміння політичної еліти як політичного авангарду правлячого класу. Політична еліта — це досить самостійна, найвища, відносно привілейована частина суспільства, наділена непересічними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї.

Політичний клас унаслідок свого статусу — це співтовариство представників, яким делегували свої повноваження члени різних соціальних груп. У цьому аспекті політики не самостійні, вони

є символами своїх співтовариств. Політики управляють процесами створення суспільних систем розподілу матеріальних і символічних ресурсів.

Можна визначити такі *особливості становлення політичного класу в Україні*:

Перша. Перед політичним класом, який прийшов на зміну партійно-бюрократичній номенклатурі, постали надзвичайно складні проблеми. Політична еліта сучасної України зберегла наслідування щодо політичної еліти попереднього періоду, що проявляється не лише в тому, що при владі знаходиться багато представників радянської партійно-управлінської еліти, але і в тому, що наявними є багато політичних традицій минулого: схильність до патронажно-клієнтелістських стосунків, злиття влади і приватної власності, збереження персоніфікації влади (що бере початок у минулі століття) та ототожнення влади з конкретною людиною. Це призводить до концентрації влади в руках Глави держави.

Друга. Попередня особливість, а також недостатній професіоналізм і відповідальність політичного класу зумовили досить низький рівень суспільної підтримки його діяльності. Навіть політичні сили, що приходили до влади на хвилі «народної популярності», доволі швидко втрачали «кредит довіри». Розмивання як поняття, так і складу нового українського політичного класу, який нині конкурує лише за матеріальні та політичні ресурси, позбавляє Україну майбутнього, тому що такий політичний клас турбує лише власне майбутнє, а не майбутнє країни. Звідси й хвороба «оманливої демократії», що виникає у суспільстві, коли політичний клас не виконує своїх суспільних обов'язків.

Третя. Значною проблемою стало поглиблення відчуженості між політичним класом, перш за все тією його частиною, що є при владі, і широкими верствами населення. Досить поширеними стали прояви апатії та недовіри громадян до діяльності владних структур.

Четверта. Дедалі актуальнішою стає проблема запровадження механізмів (нормативно-правових, організаційних та інших), які б забезпечували ефективно й відповідально виконання політичним класом своїх функцій, перш за все щодо продукування й реалізації державної політики, створення сприятливих умов для подальших суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень.

П'ята. На порядку денному щораз гостріше постає питання оновлення політичного класу, зміни тієї генерації, що була

зорієнтована на початкову стадію створення держави і ринкових реформ і багато в чому базувалася на використанні недоліків державної й економічної систем перехідного періоду²⁴. Має бути відкритість еліти для найбільш талановитих представників усіх соціальних верств та постійний зворотний вплив мас на еліту. Для цього необхідне виховання еліти, гласність, відсутність монополії будь-якої соціальної групи на ЗМІ, політичний плюралізм, вільна конкуренція потенційної еліти, наявна опозиція.

Серед факторів згуртування функціонуючої еліти України домінує орієнтація на сильного лідера, який формує навколо себе команду особисто відданих соратників, а також галузевий і регіональний фактор згуртування еліти. Серед механізмів рекрутування еліти зберігається домінуюча роль належності до «команди», потрібні зв'язки, патронаж. Політична еліта — це субелітна група, у функції якої входить безпосереднє управління політичним процесом. Важлива функція еліти — вироблення стратегічних рішень і забезпечення трансляції прийнятих рішень на рівень масової свідомості та поведінки.

Ми маємо перехідну еліту. Говорити про те, що в Україні вже сформована еліта, особливо на рівні державних менеджерів чи політичних діячів, зарано. Скоріш за все ми маємо квазіеліту, котрій притаманно багато ознак номенклатури. Необхідно згадати, що номенклатура, на відміну від еліти, виокремлює людей лише за критерієм посад, які вони обіймають. А еліта — це ще й моральний авторитет, і авторитет у суспільстві, це люди, до думки яких дослухаються, люди, які мають неформальний вплив на соціум.

На нашу думку, політична еліта включає осіб, що приймають стратегічно важливі рішення загальнонаціонального масштабу. Еліта — це соціальна спільнота (хоча і гетерогенна), об'єднана близькістю установок, стереотипів і норм поведінки, що володіє єдністю — почасти відносною — цінностей, які поділяє. При цьому стандарти поведінки, реальні та ті, що декларуються, можуть суттєво відрізнятись.

---

¹ Амелин В.Н., Пинчук К.М. Социальные трансформации и формирование политического класса в России // Мир России. — 2001. — №4. — С. 108.

² Цит. за: Теория политики: Учеб. пос. / Под. ред. Б.А.Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — С. 84.

³ Крыштановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту // Обществ. науки и современность. — 1995. — №1. — С. 51.

⁴ Васильева Л.Н. Теория элит (синергетический подход) // XXI століття: альтернативи розвитку суспільства. Третя світова теорія: Мат-ли четвертої міжнар. наук.-теорет. конф. — К., 2005. — Ч. I. — С. 239.

⁵ Шашкин П. Суверенная демократия в контурах нового мирового порядка // Полит. класс. — 2007. — №6(30). — С. 64.

⁶ Теория политики: Учеб. пос. / Под. ред. Б.А.Исаева. — СПб.: Питер, 2008. — С. 76.

⁷ Див.: Охотский Е.В. Политическая элита и российская действительность. — М., 1996. — С. 24.

⁸ Див.: Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии: Учеб. пособ. — М., 1999. — С. 139–141.

⁹ Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 74.

¹⁰ Желтов В.В. Теория власти: Учеб. пособ. — М.: Флинта: МПСИ, 2008. — С. 425.

¹¹ Вареник Н. Это непредсказуемое завтра // Зеркало недели. — 2006. — № 42. — 4 ноября. — С. 12.

¹² Цит. за: Политология: Учебник / Под. общ. ред. В.С. Комаровского. — М.: Изд-во РАГС, 2006. — С. 385.

¹³ Пилипенко В.Є., Привалов Ю.О., Ніколаєвський В.М. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. — К.: ПЦ «Філіант», 2008. — С. 20.

¹⁴ Прохасько Ю. Неповнолітні еліти // Незалежний культурологічний часопис. — 2006. — №45.

¹⁵ Рудич Ф. Экзамен на зрелость: политический класс современной Украины много ещё должен своей стране // Киевский телеграфЪ. — 2008. — 7–13 ноября. — С. 16.

¹⁶ Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: методологічний контекст // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2009. — Вип. 16. — С. 6–7.

¹⁷ Шапталов Б.Н. Феномен государственного лидерства: экспансия в мировой истории. — М.: Крафт+, 2008. — С. 636.

¹⁸ Амелин В.Н., Пинчук К.М. Социальные трансформации и формирование политического класса в России — С. 99.

¹⁹ Пугоев А.М. Роль и место региональной политической элиты в современном политическом процессе России // Актуальные проблемы политики и политологии в России: Сб. науч.ст. / Под общ.ред. Шаброва О.Ф. — М.: Изд-во РАГС, 2007. — С. 158.

²⁰ Крюков О.І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: Монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2006. — С. 21.

²¹ Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 42.

²² Там же. — С. 54.

²³ Там же. — С. 73.

²⁴ Див.: Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / За заг. ред. В.Бакірова, М.Сазонова. — Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2008. — С. 456–457.

Ю.С.Ганжуров

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ

У статті аналізується вплив способів структуризації українського парламенту на його функції як вищого органу представницької влади.

U. Ganzhurov. Features of structural process of Ukrainian parliament. The article deals with the influencing of structural methods of Ukrainian parliament on his function as higher organ of representative power.

Правомірність дослідження депутатського корпусу в структурі поняття «політичний клас» зумовлюється елітним становищем парламентаріїв відповідно до конституційних підвалин парламентсько-президентської республіки. Поняття «еліта» (від лат. обирати) більш відоме у науковій літературі у значенні «кращий», «добірний», «обраний» — від франц. elite. У XVII–XIX ст. сфера застосування цього поняття значно розширилася, його почали використовувати для іменування «обраних» осіб. Зазвичай під елітою розуміють порівняно невеликі групи обраних осіб, які відзначаються сильною волею і займають провідне становище в політичній, економічній, військовій та духовній сферах¹.

Елітарне становище депутатського корпусу визначається представницькою моделлю демократії. Головне, що відрізняє депутата з-поміж інших можновладців, це — кредит довіри громадян, делегований йому в процесі народного волевиявлення. Отже, формування парламентської еліти є результативною категорією участі громадян у політиці. Водночас депутатський корпус, утворений у зазначений спосіб, відбиває й неоднорідність політичного

класу. Розкриваючи особливість такої «неоднорідності», Ф. Рудич зазначає, що «до нього (політичного класу — Ю. Г.) належать представники й офіційного політичного класу, і опозиційних течій. І ті, й інші представляють інтереси різних, часто антагоністичних соціальних верств».² У зв'язку із цим вбачається логічним визначення поетапного становлення депутатського корпусу. Перший полягає у циркуляції в інформаційному просторі політичної інформації, що є неодмінною складовою виборів до Верховної Ради України. Специфічність цього етапу полягає у визначенні «правил гри» під час обрання депутатського корпусу. При цьому актуалізуються питання законодавчого забезпечення виборів до Верховної Ради України, гармонізація соціально-електоральних потреб з нормами Конституції³. В процесі еволюції виборчого законодавства і трансформації політичної системи в бік парламентаризму та позитивних тенденцій у партійному будівництві ця вимога набула адекватних розвиткові громадянського суспільства змін. Вибори до Верховної Ради України шостого скликання відбулися, в принципі, демократично, що значною мірою було результатом прискореної виборчої кампанії після дострокового припинення повноважень Верховної Ради п'ятого скликання. Помітною ознакою зміни акцентів у парламентських перегонах стало декларування ідеологічних концептів — від створення виборчих блоків до публічної демонстрації планів об'єднання їх складових в одну партію. Саме тут, по-перше, дався взнаки визначальний вплив зворотного зв'язку, який матеріалізувався результатами виборів до Верховної Ради України, по-друге, мала місце множинність політичних фігурантів в особі партій (блоків), що брали участь у виборчих перегонах, по-третє, помітний вплив справила електоральна енергетика, що мала місце під час виборів до Верховної Ради України п'ятого скликання. Водночас, за конституційних гарантій кожному громадянину вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Це право періодично абсолютизувалося учасниками виборчого процесу. В принципі, декларованою категорією залишилася норма Основного закону про те, що зазначене право може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку задля запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, захисту репутації або прав інших людей, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості

правосуддя⁴. Характерно, що на цьому тлі відійшла на задній план традиційна дискредитація парламенту, оскільки кампанія критики Верховної Ради України, куди прагне потрапити чимало претендентів на депутатський мандат, в період виборчих переговорів вбачається не лише нелогічною, а й небезпечною як така, що провокує в електораті настрої абсентеїзму. Водночас проходження до парламенту основних партій залишає нереалізованими амбіції їх конкурентів, що неминуче шукатимуть у діяльності новообраних депутатів можливостей інформаційної сублімації та сатисфакції.

Другий етап становлення депутатського корпусу полягає у його структуризації. При цьому, якщо кількість фракцій у парламенті визначена актом прямого волевиявлення, то процедура формування персонального складу комітетів конкретизується регламентом Верховної Ради України. Як свідчить парламентська практика, питання, що викликають найбільший політичний резонанс, передують процедурі формування персонального складу комітетів у роботі першої сесії Верховної Ради України у такому режимі:

- заслуховування позачергового послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- доповідь Голови Верховної Ради України попереднього скликання про стан законодавчої роботи;
- заслуховування доповіді підготовчої депутатської групи;
- обрання Голови Верховної Ради України⁵.

У цьому ресурсі формування парламенту провідною категорією є процедура обрання керівництва парламенту — широкий спектр переговорів, погодження інтересів і посадових компенсацій залишається за лаштунками прозорості, що, у свою чергу, породжує великий масив публічних прогнозів, припущень та чуток як у ЗМІ, так і у форматі міжособистої комунікації. Саме від цього моменту починає виявлятися партійна система поляризованого плюралізму — типу партійної системи, що характеризується представництвом у парламенті кількох партій, між якими має місце гостре політичне та ідеологічне розмежування та протистояння.⁶ Про це свідчать і ті суперечливі процеси під час формування коаліцій депутатських фракцій у Верховній Раді України шостого скликання, і та недовіра, що стала ініціативним чинником пропозицій щодо обрання керівника уряду процедурою публічного голосування кожного депутата окремо.

Гострою залишається проблема визначення предметів відання профільних комітетів та їх оптимальної кількості. Нашарування

на принцип пропорційного розподілу місць у профільних комітетах вимог пріоритетних інтересів парламентської більшості (коаліції), з одного боку, та парламентської меншості (опозиції) з іншого, створює конфлікт саме через дуалізм мотивації їх комплектування. В остаточному підсумку це суттєво корегує ефективність діяльності комітету. Адже навіть за умов головування в комітеті представника опозиції рішення комітету, яке приймається його членами колегіально, вступає у протиріччя з позицією опозиції, у віданні якої цей комітет перебуває без контрольного пакета голосів. Власне саме тут, на рівні опрацювання рішення, визначальним є вплив співвідношення сил по лінії «більшість — меншість», яке в цьому аспекті заслуговує на підвищену увагу з боку дослідників. Через це питання структуризації депутатського корпусу закладає коло відносно самостійних суб'єктів політичної комунікації, яке може корегуватися як коаліційними, так і опозиційними домовленостями. Проте, як свідчить аналіз фракційного голосування, воно не є тотожним формату депутатських об'єднань.

Третій етап становлення депутатського корпусу полягає у здійсненні народними депутатами законодавчої, бюджетної, контрольної, номінаційної та інших функцій.

Звичайно, зазначені функції не реалізують увесь спектр діяльності парламентаріїв. Вони також наділені своєрідними проміжними функціями, якою є церемоніальна чи процедура імпичменту Президента тощо. Взагалі принцип певної самостійності, взаємного стримування і балансування гілок влади, що закріплений в конституціях демократичних країн, є вагомим набуттям сучасної політичної теорії та практики. Важливо, що «для західних демократій характерне використання принципу розподілу влад без прямої згадки про це в конституціях. Аналогічний підхід спостерігається також і в конституціях Латвії, Литви, Естонії»⁷. Проте дієздатність парламенту залежить не лише від його місця і ролі в конституційному розподілі влад, а й від структуризації законодавчого органу. Для України проблеми структуризації депутатського корпусу пов'язані зі складним, часом конфліктним пошуком прийнятної для наших традицій народного представництва моделі парламенту.

Цей процес багато у чому зумовлювався боротьбою за повноваження між політичними інститутами державної влади, спробою ослабити законодавчу владу на противагу намаганням зміцнити парламент в частині його суттєвого впливу на усі сфери

соціально-економічного життя в країні. Вододіл змагальних ініціатив у цьому напрямі зазвичай пролягав між двома позиціями: який парламент потрібен Україні — однопалатний чи двопалатний. У фаховій літературі ця тема була предметом доволі активного обговорення, особливо під час підготовки проектів нової Конституції України. В системі обґрунтування авторських позицій впадає у вічі вельми численне посилення на структурні особливості світових парламентів. Проте, на нашу думку, кількісні показники, переліки різних видів парламентів на користь ідеї бікамералізму чи навпаки не справлятимуть особливого враження через те, що Україна має свої традиції державотворення в минулому і фігурантів політичних дій в сьогоденні, і будь-які порівняння із кількістю палат парламентів держав Центральної Азії так само умовні, як й історичні паралелі із повноваженнями палати лордів Великої Британії. В Україні пропозиції щодо створення двопалатного парламенту являють собою авторитарні рефлексії інституту президентства, про що свідчать відповідні ініціативи В. Ющенка, котрий запропонував свій проект Конституції України⁸. Проте, враховуючи, що питання бікамералізму із категорії теоретичних міркувань свого часу перейшло у площину можливої імплементації, виникла потреба у деталізації переваг і недоліків бікамералізму, що її докладно здійснив В. Журавський. У цьому контексті науковець до переваг двопалатного парламенту відносить змагальність палат стосовно одна одній у процесі підготовки законів, збалансування політичних різновекторних сил у парламенті. Це, в свою чергу, корегує політичні інтереси в суспільстві, оптимізує діяльність палат з огляду на зменшення кількості членів палат і тим самим створює умови для конструктивного обговорення питань і прийняття рішень. Недоліками бікамералізму він вважає ускладнення законодавчої процедури обговорення та прийняття рішень, а також переведення процесу прийняття політичних рішень на рівень виконавчої влади через громіздкість функціонування парламенту в цілому і, як наслідок, посилення авторитарних методів правління, можливість політичного розмежування всередині парламенту за векторами верхня — нижня палата, що загострюватиме суперечності між гілками влади загалом⁹.

Пропозиції Президента В. Ющенка щодо структурування парламенту в бік бікамералізму передбачають зменшення питомої ваги народного представництва. Адже формування нижньої палати українського парламенту в межах 300 мандатів означає

скорочення законодавчого органу на третину, оскільки решта депутатських місць конституційного складу парламенту передаватиметься до верхньої палати, формування якої не відбиває принцип народного представництва, а відбувається за регіональною ознакою без врахування кількості населення. Це призводить до девальвації виборчих голосів, до зменшення частки делегованих повноважень конкретного громадянина народному обранцю, хоча, як відомо, Ст. 157 Основного закону України не допускає змін до Конституції, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Досвід парламентської практики доводить дуалістичність моделі парламентської більшості, що зумовлюється суб'єктами ініціювання критеріїв визначення цієї категорії. Глава держави, структури виконавчої влади асоціюють певною мірою парламентську більшість з керованою ланкою, вразливою, зокрема, за допомогою непрозорих, проте надійних, хоча й некоректних з погляду суспільної моралі адміністративних та інших методів переконання депутатів. Усвідомлення необхідності формування демократичної більшості представниками опозиції відбувається в процесі розбудови нових політичних відносин, які мають еволюційно витіснити старі¹⁰.

Процес вдосконалення виборчого законодавства в частині впровадження пропорційної системи формування парламенту, можливо, забезпечуватиме нову якість структуризації депутатського корпусу. Отже, усталеною залишається думка про те, що «формування сталої, дієздатної парламентської більшості повинно залишатися на порядку денному як один з найефективніших засобів стабілізації ситуації у Верховній Раді України і всьому суспільству, прискорення та поглиблення реформ у всіх сферах розвитку держави»¹¹. Проте практика доводить, що ефективна робота більшості можлива за умов, коли вона інституційована на чітко визначеній правовій основі. Спроби ідеологічно вплинути чи політично підкорити її чийсь волі містять загрозу неусталеності та невтішну перспективу самоліквідації, її еволюція перебуває у прямому зв'язку зі зростанням повноважень парламенту, зокрема в частині підвищення установчої функції, його реальної участі у формуванні уряду. Це означатиме зміцнення парламентсько-президентської форми правління.

Саме тому Верховна Рада України шостого скликання розпочала свою діяльність не з перерозподілу парламентських комітетів,

а зі створення коаліції депутатських фракцій. Посилення результативності роботи погоджувальної ради депутатських груп і фракцій також свідчить про відповідні спроби структуризації парламенту. По суті, фракції в рамках погоджувальної ради взяли на себе функцію політичного узгодження рішень парламенту, а також тягар вироблення політичних домовленостей та пошуку компромісів. У перспективі лише на основі фракцій можливе формування стійкої парламентської більшості (коаліції), здатної взяти на себе відповідальність перед виборцями. Водночас у Верховній Раді України п'ятого скликання політично актуалізувалася проблема визначення прав і повноважень парламентської опозиції. Парламент двох попередніх скликань напрацював законопроекти відповідної тематики, проте жоден із них не пройшов навіть перше читання. Здавалося, парламентські сили «помаранчевого табору», що перебували у 2006–2007 рр. в парламентській опозиції, мали ініціювати та обстоювати законодавче забезпечення прав опозиції. Проте цього не сталося. У зв'язку із цим глибоко прогностичною вбачається думка Ф. Рудича про те, що керувати вміє той, хто вміє передбачати — «...стати політичним лідером високого рівня можна і за умов оволодіння методом складання політичних прогнозів».¹² З огляду на висловлене, можна зрозуміти, чому зазначені опозиціонери у Верховній Раді України п'ятого скликання залишалися пасивними щодо захисту прав опозиції. Вони прогнозували дострокове переобрання парламенту і розраховували на перемогу, яка стане вагомішою, якщо у Верховній Раді України шостого скликання опозиція не матиме впливових преференцій. Характерно, що спроба домінування однієї політичної сили у статусі опозиції наражається на претензії щодо участі у владі значної кількості партій¹³. Це спродукувало, з огляду на наявність трьохвідсоткового бар'єра на виборах 2006–2007 рр., надмірне політичне подрібнення сил у період підготовки до виборів, яке почасти завершилося об'єднанням партій у передвиборчі блоки. Як наслідок, до парламенту прийшли представники певної кількості «диванних» партій. Вірогідно також, що переважна більшість нині зареєстрованих партій не має перспектив стати парламентськими в принципі, а частина — без застосування іменних виборчих блоків, які зазвичай зазнають кадрових втрат після проходження до парламенту. Така закономірність віддзеркалює потребу у зміцненні парламентських партій. Цей процес спрямований на становлення партії, так би мовити, під парламент-

ським дахом. За твердженням К. Гаджієва, саме такі партії ідентифікуються як частина конституційного механізму формування представницьких органів і лише через парламент сприймаються певними прошарками суспільства як виразник їхніх соціальних інтересів¹⁴. Таким чином вимальовується модель формування електоральної підтримки політичних партій саме через депутатський корпус. Отже, парламентарії мусять вдаватися до апеляційних контактів із громадянами, неминуче наражаючись на настрої розчарування, до яких призводять популістські маніпуляції та піар-кампанії¹⁵. Отже, депутатський корпус, на відміну від парламенту, являє собою певною мірою автономізований прошарок еліти, яка виконує функції парламентарія у Верховній Раді України.

Сутність питання полягає у тому, що, з одного боку, функціонує усталена конституційна синонімія «Верховна Рада України є парламентом». З іншого боку, якщо взяти до уваги суб'єктні ознаки зазначеного інституту, виникає потреба у функціонально-комунікативному розмежуванні цих понять. Йдеться про визначення Верховної Ради України передовсім як депутатського корпусу, який у неподільному поєднанні з апаратом Верховної Ради України становить парламент як інститут єдиної законодавчої гілки влади. Власне, потреба у конкретизації зазначених понять, пошуку конвенціональних ознак відмінностей відбувається та опосередковано актуалізується у дослідженнях, що становлять інтерес у цьому сенсі не за висновками, а передовсім за концептами, якими оперують дослідники, оцінюючи в той чи інший спосіб український парламент. У зв'язку із цим симптоматичною вбачається теза щодо Верховної Ради України в контексті аналізу психо-соціальної ситуації, що склалася в сучасній Україні: «Патологічний розвиток суспільного буття породжує патологічні організаційні структури на всіх рівнях. Особливо — на політичному. Досить поглянути на Верховну Раду з її головним діючим компонентом — *депутатами* (курс. — Ю. Г.), щоб погодитися з цим твердженням»¹⁶.

Зазначена теза у логіці адаптації висловлених О. Донченко суджень зводиться, на нашу думку, до двох важливих аспектів. По-перше, йдеться про відокремлення депутатського корпусу як головного діючого компонента Верховної Ради, себто (за Конституцією) від парламенту. Вочевидь, що у цьому разі ми маємо відсилкову спробу демаркації змістовної ознаки парламенту за комунікативною ознакою — авторка судження відчула полісемію

у тлумаченні поняття «Верховна Рада». По-друге, варто все ж таки звернути увагу на паралелізм оцінок парламенту на рівні прямої залежності парламенту від стану суспільного буття. Власне, це важко вважати новацією в частині з'ясування сутності проблеми у форматі «електорат — парламент». Не додає, точніше, не посилює аргументацію зазначеної тези і відоме судження про те, що варто зосередитися на аналізі результативності електоральних уподобань у частині формування депутатського корпусу. Порівняльний аналіз складу Верховної Ради України від I до VI скликання багато у чому дасть відповідь на питання про правомірність застосування методу кореляції щодо оцінки якості депутатського корпусу залежно від настроїв громадян України, які свої очікування пов'язують із діяльністю Верховної Ради України на засадах публічності та прозорості¹⁷. Отже, йдеться про результативність виборів, зокрема — про індекс оновлюваності депутатського корпусу, оскільки цей показник видається вирішальним у оцінці ефективності парламенту. Таким чином, санація депутатів за підсумками виборчого процесу являє собою предмет порівняльного аналізу за категорією «питома вага депутатів, обраних уперше.» У зв'язку із цим об'єктом дослідження стали довідкові матеріали, підготовлені головним управлінням документального забезпечення апарату Верховної Ради України.

На їх підставі можна зробити висновок, що перші незалежні вибори в Україні засвідчили: громадяни бажають бачити в парламенті депутатів, які були здатні відійти від пострадянського традиціоналізму, що мало створити передумови впровадження в країні соціально-економічних реформ. Цю тезу підтверджують вибори до Верховної Ради України I та II скликань (коли, відповідно, 92 та 85 відсотків депутатів обрано вперше). Але з 1998 року простежується тенденція до скорочення кількості депутатів, обраних уперше: на 18 відсотків у Верховній Раді України III скликання (порівняно з II скликанням) і на 26, відповідно, IV скликання. Щоправда, депутатський корпус VI скликання, порівняно із попереднім складом Верховної Ради України, має тенденцію у бік свого оновлення майже на 4 відсотки.

Тож бачимо, що, зважаючи на невеликий рівень довіри населення до парламенту, кардинального оновлення депутатського корпусу після виборів 1994 року не відбувалося, що пояснюється низкою причин. По-перше, до парламенту обираються люди, які або посідають впливові посади, або володіють великим бізнесом,

який дає їм можливість акумулювати значний електоральний запас. По-друге, у разі втрати депутатського мандата колишній депутат з огляду на відпрацьовані комунікативні зв'язки напевне отримає впливові посади в інших гілках влади або в бізнес-структурах та докладе максимум зусиль для повернення в парламент на наступних виборах. По-третє, в принципі, безпідставною вірою виборців у те, що під час повторного обрання депутат якісніше виконуватиме професійні обов'язки. І, нарешті, складною соціально-економічною ситуацією в країні (лише незначний відсоток населення може скласти конкуренцію тим, хто обирався до Верховної Ради України)¹⁸.

Водночас головну причину трансформації категорії «депутати, обрані вперше» варто шукати у законодавчо вибудованих механізмах захисту депутата від прямого зв'язку із громадянами через модель пропорційних виборів. У цьому переконує аналіз ротації депутатів, обраних по загальнодержавному округу. Саме там консервується і до певної міри професіоналізується прошарок депутатів із великим досвідом роботи у Верховній Раді України. Наприклад, у складі депутатського корпусу четвертого скликання помітно зросла частка депутатів старше 50 років (на 2,5 відсотка) та зменшилася частка депутатів віком до 50 років (на 2,4 відсотка). Представницькою за величиною є група депутатів віком від 31 до 40 років, яка за останні три скликання становила приблизно 20 відсотків складу депутатського корпусу. Значною залишається вікова група, яка перебуває у межах 41–50 років.

Оцінюючи якісний склад Верховної Ради України, зазвичай беремо до уваги освітні показники народних депутатів. При цьому робиться спроба визначити причинно-наслідковий зв'язок між результатами законотворчої діяльності і фаховою підготовкою депутатів. Передовсім, ідеться про особливі професійні навички, що їх може набути депутат через певний час роботи у профільному комітеті Верховної Ради України. Натомість конституційна ротація депутатського корпусу, яка дозволяє виборцям оновлювати його склад, до певної міри унеможлиблює процес професіоналізації. Як наслідок, відбувається природна стратифікація Верховної Ради України саме за депутатською компетенцією, в основу якої покладений досвід законотворчої роботи парламентарія.

Водночас професіоналізм депутатського корпусу в частині безпосереднього законотворення не є визначальною категорією його якості. Адже суб'єкт права законодавчої ініціативи і автор

законопроекту далеко не тотожні поняття. Провідною все ж таки залишається функція публічного політика.

Закон України «Про статус народного депутата України» визначає, зокрема, права народного депутата у взаємовідносинах із засобами масової інформації. За законом народний депутат має право виступу з питань його депутатської діяльності не рідше одного разу на місяць у друкованих засобах масової інформації, у прямому ефірі на радіо (до 10 хвилин в місяць) та в прямому ефірі на телебаченні (до 20 хвилин в місяць), на радіо (до 10 хвилин в місяць) та телебаченні (до 20 хвилин в місяць) безкоштовно, засновником (співзасновником) яких виступають органи державної влади, організації або установи, що фінансуються повністю або частково за рахунок коштів державного бюджету. Редакції газет, засновниками яких виступають органи державної влади, зобов'язані публікувати подані народним депутатом матеріали не рідше одного разу на місяць обсягом до 1/16 загальної газетної площі. Крім того, ЗМК зобов'язані безкоштовно давати оголошення про зустріч виборців з народним депутатом і забезпечувати висвітлення таких зустрічей, а також надавати народному депутату не менше 15 хвилин ефірного часу на місяць для звіту перед виборцями¹⁹. Якщо підрахувати увесь час, що може бути використаний народними депутатами відповідно до закону, це означатиме, що майже 19 годин на добу депутатський корпус в цілому може користуватися засобами масової комунікації країни. При цьому ще не врахований час прямої трансляції пленарних засідань Верховної Ради України на загальнонаціональному радіо.

Зрозуміло, що такий ресурс інформаційної функції парламенту об'єктивно урізноманітнює представництво депутатського корпусу як за тематикою виступів, так і за кількістю учасників політичного дискурсу. Важливим у цьому процесові є те, що такий комунікативний контакт не формалізований регламентними процедурами. Проте будь-яка парламентська практика в остаточному підсумку має бути результативною — в законодавчому, соціально-політичному, культурологічному аспектах. Через це пріоритетність в інформаційній функції парламенту вбачається розглядати все ж таки в ракурсі реалізації публічних форм парламентської комунікації в сесійній залі.

Таким чином, депутатський корпус як складова політичного класу України становить особливий прошарок суспільства, що уповноважений громадянами виступати від його імені, проте

й захищений від них категоріями недоторканності та парламентського суверенітету.

¹ Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації / Нац. акад. держ. управління при Президентові України; Ред. кол.: Е. А. Афонін (голова) — К., 2008. — С. 201.

² Рудич Ф. Політичний клас в сучасній Україні: передумови становлення (частина I) // Віче. — № 9. — 2009. — С. 25.

³ Шевчук Ю. Кожному треба починати із самого себе // Голос України. — 2009. — 27 червня.

⁴ Інформаційне законодавство України: науково-практичний коментар / За ред. Ю. С. Шемчушенка, І. С. Чижана. — К., 2006. — С. 3.

⁵ Регламент Верховної Ради України // Верховна Рада України: офіційне видання. — К., 2008. — С. 18.

⁶ Див.: Шляхтун П. П. Парламентаризм: словник-довідник. — К., 2003. — С. 97.

⁷ Див.: Конституції стран СНГ и Балтии. — М., 1999. — С. 7.

⁸ Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» // Офіційний вісник Президента України. — № 8 (93). — 2009. — С. 14–19.

⁹ Журавський В.С. Становлення та розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми). — К., 2002. — С. 152–187.

¹⁰ Кресіна І. О. Перегуда Е. В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. — К., 2003. — С. 123.

¹¹ Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К., 2002. — С. 18.

¹² Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний та регіональний контексти / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — К., 2008. — С. 23.

¹³ Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення. — К., 2002. — С. 532–543.

¹⁴ Гаджиев К. С. Политическая наука. — М., 1996. — С. 140.

¹⁵ Див.: Четверта сесія Верховної Ради України шостого скликання // Бюлетень № 4: Видання Верховної Ради України. — К., 2009. — С. 89.

¹⁶ Донченко О. Психологічний невроз «пауер естернус» // Соціальна психологія. — № 5. — 2006. — С. 23.

¹⁷ Див.: Третя сесія Верховної Ради України шостого скликання // Бюлетень № 66. Частина II: Видання Верховної Ради України. — К., 2009. — С. 42.

¹⁸ Поєдинок В. На хвилі харизми // Віче. — № 10. — 2003. — С. 34–38.

¹⁹ Закон України «Про статус народного депутата України»: офіц. вид. — К., 2008. — С. 20–22.

А.І.Кудряченко

МІСЦЕ І РОЛЬ ДИПЛОМАТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ВИЗНАЧЕННІ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджується діяльність української дипломатії як чинника утвердження України як повноправного суб'єкта сучасних міжнародних процесів.

A.Kudryachenko. A place and role of diplomatic elite in determination the realization of foreign policy of the Ukrainian state. In the article the activity of Ukrainian diplomacy as a factor of Ukrainian claim in the role of competent subject of modern international processes is explored.

Загальновідомо, що з набуттям незалежності України вельми нелегко давалися їй перші кроки на міжнародній арені. Це особливо було відчутно для вітчизняної дипломатії. Тут давалися взнаки як якісні відмінні умови і завдання на міжнародній арені, так і кількісні та якісні характеристики вітчизняного зовнішньополітичного відомства. Так, у 1991 р. у МЗС України дипломатичний і технічний персонал налічував лише 136 осіб та чотири невеликі дипломатичні місії: постійні представництва при ООН (Нью-Йорк); ЮНЕСКО (Париж); при відділені ООН у Женеві та при міжнародних організаціях у Відні. (У 1895 р. — у МЗС було 87 працівників). Структура МЗС складалася з 8 відділів. Зокрема, за двосторонні відносини відповідало лише декілька дипломатів¹.

Дійсно, такий стан імперативно вимагав, по суті, створення нової дипломатичної служби держави, визначення зовнішньополітичних засад, головних пріоритетів та вміння адекватно діяти у вельми непростому міжнародному оточенні. При цьому особливе місце в діяльності зовнішньополітичного відомства, його закордонних дипломатичних представництв відводилося утвердженню України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Реалізація цих завдань великою мірою залежала від вирішення низки проблем державотворення, оскільки зовнішня політика є продовженням і віддзеркаленням внутрішньої політики будь-якої держави. Врахування цього змушувало вітчизняних дипломатів тієї пори брати до уваги як стан вітчизняного суспільства, так і його ідеологічну спрямованість. Адже без цього розробка

визначальних засад формування і проведення зовнішньої політики та її концептуальних напрацювань мала б мінімальний успіх. На розробку засад внутрішньої та зовнішньої політики впливали наявний інтелектуальний та кадровий потенціал усієї системи державних органів. Останні покликані були підтримувати відповідний внутрішній політичний клімат, а також забезпечувати принаймні допустимо мінімальну стабільність.

Наголосимо, що правильний вибір державою зовнішньої орієнтації може бути визначальним для перспектив її розвитку. Так, це твердження є цілком справедливим у повоєнний період щодо Федеративної Республіки Німеччини. Саме тоді за часів канцлерства Конрада Аденауера були визначені зовнішньополітичні пріоритети і можливі союзники новопосталої держави. Правильно визначивши і реалізуючи економічну політику, канцлер К. Аденауер вважав, що «тільки за допомогою членства у міжнародних організаціях і співробітництві з іншими країнами Німеччина зможе подолати відчуження країн, які постраждали від фашизму, і відновити повагу всього світу до себе», — справедливо наголошує знайомий вітчизняний дослідник, професор Ф. Рудич². У цьому контексті варто взяти також до уваги сучасний досвід країн Центральної Європи, як-то: Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Словенії і країн — Балтії, Естонії, Латвії, Литви, де пошук оптимальної соціальної та економічної трансформації суспільства включав у себе формування загальнонаціонального політичного консенсусу щодо важливих стратегічних вимірів у зовнішньополітичній сфері. Тому зрозуміло, що і в нашому випадку коло довгострокові пріоритети у зовнішній політиці є надто важливими, вони заслуговують на те, щоб стати предметом загальнонаціональної дискусії. Прислужитися має тут системний розгляд переваг і вад тих чи інших підходів, усього спектра чинників та врахування унікального геополітичного розташування, геостратегічного потенціалу України. В іншому разі, помилковість чи неточність у визначенні відповідних пріоритетів можуть мати відчутно негативні наслідки.

Прискіпливий аналіз свідчить, що в перші дні і місяці незалежності були надто визначальні обставини, за яких починалася розробка концептуальних засад зовнішньої політики України. До їх числа належали: розбіжності серед тогочасної політичної еліти держави щодо визначення можливих шляхів подальшого розвитку і, власне, самої долі та майбутнього молоді держави,

а також непросте економічне становище колишньої союзної республіки, військовий і, зокрема, ядерний спадок. І це був далеко не повний перелік обтяжувальних чинників.

З висоти пройденого шляху, як зазначає у своїх спогадах тогочасний міністр закордонних справ А.Зленко, навіть важко уявити, як непросто було формувати стратегічні засади та вдаватися вітчизняним дипломатам до тактичних маневрів задля успішного сходження молодій державі. В колі визначальних чинників особливе місце посідав і зовнішньополітичний, який вирізнявся на той час неоднозначністю ставлення міжнародної спільноти до появи на політичній карті Європи нової, великої за територією та кількістю населення, дуже потужної за своїми природними та економічними ресурсами незалежної держави. Але ж в початковий період, в першій половині 90-х років ХХ ст. провідні західні держави практично ігнорували Україну, вони були неготові ані психологічно, ані політично до сприйняття факту її незалежного існування³.

У визначенні концептуальних засад зовнішньої політики України бралися до уваги і такі важливі чинники, як, зокрема, життєві інтереси держави, її геополітичне становище та сприйняття динамічних змін на міжнародній арені. Проблема геополітичного сходження України, її інтересів ставила питання більш чіткого визначення принципових і концептуальних засад зовнішньої політики, її стратегії і тактики входження до світової спільноти.

В умовах різних підходів щодо орієнтації незалежної держави, шляхів і методів її утвердження в світі Україні належало сформулювати і привести до відповідної системи загальнодержавне бачення ключових завдань зовнішньої політики, які найбільш адекватно відображали б специфіку розвитку, а також й становище новоствореної держави у світі. Це було нелегке завдання. Достатньо пригадати, що за досить стислий час було пройдено шлях від проголошення Декларації про державний суверенітет України до наміру стати в майбутньому постійно нейтральною державою і встановлення особливого партнерства з НАТО.

Цей процес відбувався в умовах гострої політичної боротьби навколо фундаментальних питань розвитку країни, який безпосередньо торкався і сфери зовнішньої політики. Саме ця сфера державної діяльності була предметом широких дискусій щодо принципових шляхів розвитку країни, її відносин із провідними країнами світу, інтеграції в європейські та євроатлантичні структури, взає-

мовідносин із країнами Центральної і Східної Європи, зовнішнім світом. Тому можна відверто стверджувати, що Україна робила перші кроки на міжнародній арені за наявності в суспільстві протилежних уподобань, нав'язуваних різними політичними силами та угрупованнями, а також за існування розмаїтої ідеологічної орієнтації найширшого спектра — від проросійських настроїв до прозахідного курсу і навіть до винятково «проукраїнської політики».

1990-ті роки стали для України періодом поступового наближення до європейських і євроатлантичних структур та налагодження нових відносин з Росією. Оскільки зближення Києва з Заходом мало зворотний бік віддалення від РФ, відносини з нею стали вельми нелегким випробуванням для української дипломатії та її політиків. Взаємини з Росією ускладнювалися й тим, що для України вона була найбільшим кредитором. Це особливо стало відчутним після підвищення цін на енергоносії, у 1995 р. борг сягнув 4,2 млрд доларів США, а 1997 р. — 8,8 млрд доларів. Хоча з обох сторін декларувалися засади рівноправних відносин⁴. Проте на практиці досить нелегко було дотримуватися рівноправності. Адже Росія економічно могутніша, має величезні поклади та ресурси, а з набуттям суверенітету залишалася найбільш відомим із акторів на світовій арені. Вона претендувала на роль супердержави та провідну роль і відповідальність за пострадянський простір. Україна внаслідок своїх значно скромніших соціально-економічних параметрів і відчутної енергетичної залежності від Росії не могла з останньою позиціонувати на рівних. Українським політикам та часто й дипломатам не завжди вдавалося все це враховувати, а реляції про прихильність Москви до України, врахування її проблем сприймалися як однозначна даність. Достатньо тут пригадати слова Б.Єльцина про те, що він щодня думає, що зроблено для України тощо.

Російські політики здебільшого, визнаючи на словах право і суверенність України, психологічно не готові були реально виходити із нових політичних реальностей, враховувати суверенність молоді Української держави. Каменем спотикання тривалий час у двосторонніх відносинах для більшості російських політиків був Крим і пов'язана з ним проблема Севастополя та Чорноморського флоту. Драматизму відносин неодноразово додавали то амбітна позиція Москви, то гостра реакція Києва. Не лише дипломатам, але й президентам двох сторін вартувало чимало зусиль віднайти прийнятну формулу унормування відносин.

За міжнародно-правового визначення відносин лише підписання 28 травня 1997 р. у Києві трьох договорів: про статус та перебування Чорноморського флоту РФ на території України; про параметри розподілу флоту й взаєморозрахунки; про дружбу, партнерство та співпрацю між Україною та Росією зняло конфліктність у взаєминах та вивело двосторонні взаємовідносини на новий міжнародно-правовий рівень⁵.

Напрацювання дипломатів і лінія політиків договірно обумовлювалися тим, що Севастополь залишається базою тимчасового розташування (до 2017 р.) Чорноморського флоту на правах оренди, плата за яку — 97 млн доларів США на рік. Ця сума автоматично йшла в рахунок погашення боргу України за енергоносії. Росія отримала 90% берегової інфраструктури в Севастополі. Важливим досягненням українських дипломатів, політичної лінії всієї української сторони стало й те, що у договорі визнавалися існуючі кордони України без обумовлення взаємин її у рамках СНД.

Важливо мати на увазі, що викликом для Києва стало те положення, що Росія, безперечно домінуючи у межах СНД, прагнула втримати Україну в сфері свого геополітичного впливу. Для України, на відмінну від Росії, необхідно було утвердитися в системі міжнародних відносин і ще добре попрацювати, щоб закріпитися як суверенній державі. Маючи асиметрію відносин, офіційний Київ самотужки встояти у протиборстві геополітичних прагнень Москви не міг. Тому слід враховувати, що курс на Захід Україною було взято не лише з огляду прагнень увійти до світової спільноти, але й спонукальним чинником тут поставав пошук підтримки і противаги Росії, її надмірному домінуванню.

Складність у роботі як вітчизняних дипломатів, так і державних провідників спричинялася й тим, що країни Заходу на самому початку самостійного сходження незалежної України займали щодо неї вельми обережну, помірковану, а часом й вичікувальну позицію, яка граничила з цинізмом. Спочатку Україна була об'єктом пильної уваги, насамперед як країна з ядерною зброєю і нестабільною, мало прогнозованою політичною ситуацією. А таке поєднання поставало дійсно як вибухонебезпечне в прямому і переносному сенсі. Згодом, після досягнення домовленостей щодо без'ядерного статусу України, її розглядали як потенційне джерело регіональної нестабільності — як через напружені відносини з Росією, так і внаслідок масштабного спаду і занепаду економіки та через внутрішню політичну конфліктногенність,

протиборства різних політичних сил. Аж до кінця 1990-х Україна мала на Заході репутацію держави з високим рівнем корупції, масштабною тіньовою економікою, всевладдям бюрократії та безправ'ям населення, нерозвиненістю структур громадянського суспільства. З усім цим стикнулися вітчизняні дипломати, все це додавало складнощів у відстоюванні ними українських національних інтересів.

Водночас фактично з перших місяців незалежності України був відчутним повільний, іноді з затримками й періодами зворотної ходи тренд її до західного політичного простору. Відносини Києва з державами Заходу можна дещо умовно підрозділити за трьома складовими: Україна — Європейський Союз, Україна — НАТО; Україна — США. Ці відносини пройшли кілька етапів: від генези — до стратегічних визначень. На першому етапі розвитку відносин за всіма трьома напрямками було розв'язання проблеми ядерного спадку України від Союзу РСР, який був третім у світі за своєю потужністю. Україна, проголосивши себе без'ядерною державою, домагалася в обмін на це, перш за все від Росії та США, гарантій безпеки та матеріальної компенсації. Після тривалих переговорів і неприкритого відвертого тиску з боку вищого керівництва США й Росії у січні 1994 р. Україна в особі Л.Кравчука підписувала тристоронню угоду з ядерного роззброєння, в лютому того ж року Верховна Рада ратифікувала договір зі скорочення стратегічних наступальних озброєнь. У листопаді 1994 р. Україна ратифікувала договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Це означало, що офіційний Київ, маючи технологічні можливості не лише виготовлення цієї зброї, а й засоби її доставки, відмовився від її виробництва. Взамін 5 грудня 1994 р. США, Великобританія та Росія підписали меморандум про гарантії безпеки України. Цього ж дня подібні документи було підписано Францією та Китаєм. Зміст і практичне застосування цих документів припускають різне тлумачення, а викладені в них гарантії є скоріше деклараціями про наміри. Тут вітчизняній дипломатії ще є над чим працювати з тим, щоб меморандум перетворити у чіткі договірні зобов'язання. Для досягнення цього, за моїм баченням, ще не все втрачено, але потрібен хист, наполегливість та послідовність не лише дипломатів, але й провідників держави.

З врегулюванням проблеми ядерної зброї і без'ядерного статусу України значно динамічніше стали розвиватися відносини як з НАТО, так і з США та Євросоюзом. Україна першою із країн

СНД підписала угоду «Партнерство заради миру», започаткувала розширені та поглиблені відносини з альянсом, які в липні 1997 р. були оформлені у хартію про особливе партнерство. У жовтні цього ж року НАТО відкриває в Києві центр інформації та документації, а Україна відкриває своє представництво в штаб-квартирі альянсу і з січня 1998 р. запроваджує в Брюсселі посаду військового представника. Про вступ України до НАТО до кінця 1990-х років з обох сторін не йшлося, за винятком заяв української сторони про таку можливість у невизначеній перспективі.

Взаємовідносини України та Європейського Союзу протягом першого десятиліття, за висловом британської дослідниці Катерини Вольчук, мали вигляд як «інтеграція без європеїзації»⁶. Проте про інтеграцію спочатку взагалі мови не було з обох сторін. Відносини визначалися як співпраця та партнерство. Якщо у відносинах з РФ і країнами СНД вітчизняна дипломатія вела розмови про так зване цивілізоване розлучення, то стосовно ЄС і країн Європи йшлося про прагматичні відносини. Для українських владних еліт т.зв. європейський вектор був скоріше засобом їх легітимації і в середині країни, і за її кордонами. Громадяни брали Європу за взірць високих життєвих стандартів і впорядкованості.

Співпраця Києва з ЄС на політичному рівні була одним із перших успіхів української дипломатії. На другий день після референдуму про незалежність Брюссель оприлюднив меморандум про необхідність відкритого і конструктивного діалогу з Україною. У липні 1993 р., затвердивши зовнішньополітичну доктрину, Верховна Рада членство України в Євросоюзі визначила пріоритетною метою зовнішньої політики. В жовтні 1993 р. ЄС відкрив у Києві своє представництво. Помітним кроком стало випереджувальне підписання у червні 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво поміж двома сторонами на десять років. Хоча на ратифікацію Угоди всіма країнами-членами пішло майже 4 роки, вона надавала Україні статусу найбільшого сприяння, особливо у економічній сфері. У грудні 1996 р. ЄС прийняв План дій щодо України, з вересня 1997 р. започатковано проведення регулярних самітів Україна — ЄС.

Відносини по лінії Україна — США були аж до кінця 1993 р. відчутно слабким напрямом вітчизняної дипломатії. Вашингтон послідовно дотримувався проросійського курсу в політиці з країнами СНД, вважаючи, що роль Росії у розпаді Союзу РСР визначає

її лідерство у демократичних перетвореннях на пострадянському просторі. Покращання українсько-американських відносин припадає на 1994–1999 рр. В цей період керівництво США на чолі з президентом Б.Клінтоном, з огляду на розчарування «демократією» у Росії, шукало нового партнера на пострадянському просторі. Створення двосторонньої комісії «Кучма — Гор» засвідчувала значимість України у зовнішній політиці США та можливість забезпечити постійний контакт і обмін думками зі стратегічно важливих питань на рівноправних засадах. Проте рівноправність лише артикулювалася, вона була риторичним прикриттям дипломатів. Україні часто доводилося «враховувати» думку США, здебільшого нехтуючи власною. Це було унаочнено як у випадку ядерного роззброєння України, припинення участі у Бушерському проєкті щодо будівництва атомної електростанції в Ірані тощо. Ці вади для України компенсувалися фінансовою допомогою як США, так і за її впливу іншими країнами т.зв. великої сімки.

Слід відзначити, що пройдений навіть короткий шлях, різні політичні пристрасті та дискусії сприяли появі ряду напрацювань щодо ключових засад зовнішньополітичного курсу країни. Ті чи інші концептуальні засади в різні періоди виходили на перший план політичних інтересів країни, до них долучалися і навколо них вели дискусії також й вітчизняні дипломати. До числа основних концепцій, які ще й нині є предметом активного обговорення, можна віднести такі: концепції нейтралітету і позаблоковості країни; багатовекторності; європейської та євроатлантичної інтеграції; євразійства; рівнонаближеності тощо.

Залежно від кута зору та моделювання відповідного місця країни в процесі глобальної трансформації системи міжнародних відносин з'являються відчутні відмінності кожної з названих зовнішньополітичних концепцій. Прокоментуємо окремі із них. Так, ідея нейтрального і позаблокового статусу України була закріплена в Декларації про державний суверенітет Української РСР ще від 16 липня 1990 р., тобто до набуття статусу незалежності. Звернемо, однак, увагу, що в цьому документі йшлося лише про намір УРСР «стати у майбутньому постійно нейтральною державою, що не бере участі у військових блоках». Іншими словами, це був свого роду відповідний маневр, значення якого навряд чи можна недооцінювати в контексті становлення молоді держави. Ті підходи були вкрай важливими в процесі відстоювання національних інтересів за конкретних тогочасних умов.

За нашою оцінкою, такий намір слугував суттєвим фактором у процесі досягнення незалежності України в умовах існування великих військових блоків — ОВД та НАТО. Артикулювання як політиками, керівниками держави, так і дипломатами тези щодо проголошення наміру стати в майбутньому постійно нейтральною країною відіграло важливу позитивну роль у період перших років незалежності. Адже в ті роки на Україну здійснювався відчутний тиск з метою залучення її у новий військовий блок, зокрема, що створювався на просторі колишнього Радянського Союзу.

Водночас, уже в липні 1993 року концепція нейтралітету України зазнала помітних змін. У схвалених 2 липня 1993 року Верховною Радою України «Основних напрямках зовнішньої політики» було чітко визначено, що проголошений намір не може вважатися перешкодою повномасштабній участі України у загальноєвропейській структурі безпеки. Тим самим Україна продемонструвала свою готовність до адаптації власного зовнішньополітичного курсу до існуючих та майбутніх реалій на континенті.

У контексті свободи маневру в майбутньому в прийнятій 28 червня 1996 р. Конституції України з'являється теза щодо недопущення розташування іноземних військових баз на території нашої держави. Разом з тим, Основний закон не містить жодного положення, яке б визначало нейтралітет або неучасть у військових блоках як засіб гарантування національної безпеки або як форму існування України в системі міжнародних відносин, що стало остаточною юридичним підтвердженням суттєвого коригування Україною проголошених в 1990 р. намірів стати постійно нейтральною державою. Закріплення у Концепції національної безпеки положення щодо входження у багатосторонні механізми безпеки, в тому числі на регіональному рівні як одного з основних напрямів державної політики остаточно відобразило значні зміни в сучасному геополітичному і військово-політичному становищі України. А визначення та поняття позаблоковості стало надбанням політичної лексики відповідних політиків.

Крім того, відомо, що ефективність нейтралітету України була б можлива лише за умови збереження значного арсеналу ядерної зброї, коли б Україна виступала як самодостатня перешкода для поширення експансії як зі Сходу, так і з Заходу. Тим часом Україна має міжнародні гарантії безпеки лише політичного характеру, які надано в 1994 році внаслідок відмови від ядерної зброї. Якщо взяти до уваги, що національна безпека значною мірою

ґрунтується на відсутності ворогів, а не на реальному оборонному потенціалі, а також врахувати фінансові та технологічні можливості нашої держави, ситуація навряд чи може бути принципово змінена у майбутньому внаслідок остаточної відмови від штучних перепон у вигляді позаблоковості та нейтралітету. Ця еволюція стала підтвердженням усвідомлення існуючих політичних реалій формування на основі них більш прагматичного зовнішньополітичного курсу.

Також підкреслю, що проголошений у 1990 році намір стати постійно нейтральною державою фактично не був реалізований як у межах національних відповідних актах, так і в міжнародно-правових документах. Як приклад, зазначимо, що постійний нейтралітет Туркменістану був закріплений спеціальною резолюцією ГА ООН № 50/80 від 12 грудня 1995 р. Нейтралітет Австрії був також юридично закріплений ще 1955 р. Отже, на міжнародному рівні Україна ніколи не сприймалася як постійно нейтральна держава, що було пов'язано передусім із відсутністю відповідного внутрішньополітичного рішення щодо цього. В жодному з конституційних чи інших правових положень України не йдеться про нейтралітет або позаблоковість. Тому продовження з боку деяких представників політичної еліти України кваліфікувати нашу державу як постійно нейтральну розцінюється контрпродуктивним і таким, що не відповідає довгостроковим національним інтересам.

Розглядаючи концептуальні зовнішньополітичні підходи як систему орієнтирів для міжнародної діяльності держави, слід зазначити, незалежна Україна прагнула здійснювати гнучку і збалансовану зовнішню політику по широкому периметру існуючої системи міжнародних координат. Вона з другої половини 90-х років часто озвучувалась як «багатовекторна зовнішня політика» нашої країни.

Тривалий час побутувала концепція, згідно з якою будь-який напрям, що відповідає національним інтересам України, насамперед з точки зору перспектив економічного співробітництва, є пріоритетом вітчизняної зовнішньої політики. Звичайно, що такий підхід і став основою принципу багатовекторності зовнішньополітичної стратегії України. Можна припустити, що різновекторні інтереси та напрями, які знайшли своє відображення в «Основних напрямках зовнішньої політики», а також початок активної зовнішньополітичної діяльності нашої держави дали підстави для такого визначення. Складалося враження, що така «багатовекторність»

забезпечить рівноправний поступ України в усіх напрямках, включаючи двосторонні міждержавні відносини, участь у регіональному та субрегіональному співробітництві, членство в ООН та інших міжнародних організаціях. Отже, поняття «багатовекторність» сприймалося і як розвиток взаємовигідних відносин із багатьма суб'єктами міжнародних відносин.

Принцип багатовекторності був своєрідною компенсацією відсутності чітко визначеного основного пріоритету у зовнішньополітичній стратегії України, зокрема в перші роки розвитку. Однак з часом, коли Україна змогла акумулювати певний досвід у співпраці з окремими суб'єктами, осмислити своє геополітичне становище, стало можливим обґрунтування стратегічного зовнішньополітичного напрямку — євроінтеграційного та євроатлантичного курсу.

Як пише у своїх спогадах А.Зленко, у 2001 році МЗС України виступило з ініціативою відмовитися від принципу багатовекторності. У виступах перед дипломатичним складом та у відповідних поданнях на ім'я Президента було дано обґрунтування того, що Україна не може бути багатовекторною державою, оскільки визначилася у єдиному виборі — європейському. Одночасно наголошувалося, що цей вибір не виключає необхідності одночасно підтримувати відносини стратегічного партнерства з найбільш важливими для нас міжнародними партнерами, такими як США та Російська Федерація⁷.

Підкреслимо, що аналіз сучасної геополітичної ситуації переконливо доводить, що процес якісно нового перерозподілу сил і боротьба за сфери впливу виокремлюють місце України в міжнародній архітектурі світу. Усвідомлюючи це, необхідно брати до уваги ряд важливих чинників. Перш за все слід враховувати, що незалежна Україна утверджується за непростих умов. Із рухом до відкритості і співробітництва зростає суперництво, конкуренція, силовий тиск, розширюються сфери впливу окремих великих держав. З іншого боку, суттєвим для України залишається вплив географічно близького до неї пострадянського євразійського простору. На порядок денний постає питання переосмислення належним чином нових реалій на міжнародній арені, а це, в свою чергу, спонукає до чіткого визначення довгострокової зовнішньополітичної стратегії та врахування цього факту в концептуальних засадах сучасної зовнішньої політики України.

За нашим баченням вибір головного пріоритету зовнішньої політики має враховувати логіку історичного процесу на євро-

пейському та пострадянському просторах і відповідати довгостроковим інтересам українського народу. Саме з цього виходять прихильники концепції європейського та євроатлантичного вибору України, підкреслюючи, що «євроінтеграційна стратегія держави є стратегією самоутвердження, відтворення нашої цивілізаційної ідентичності», а «євроатлантична інтеграція — це запорука безпеки і суверенітету держави».

Відзначимо, що вже кілька років на державному рівні ще за часів президентства Л.Кучми стратегічною метою розвитку України визначено входження її до європейського та євроатлантичного простору, а в перспективі й повномасштабна інтеграція до Європейського Союзу та до євроатлантичних структур, однією із яких є Північно-Атлантичний союз держав, що об'єднані в НАТО. Період втілення цієї стратегічної лінії, особливо в останні роки президентства В.Ющенка, переконує, що шлях досягнення цієї мети пролягає через подальшу демократизацію українського суспільства, формування сучасної модерної конкурентоспроможної держави, дотримання європейських засад розвитку та утвердження адекватної ціннісно-нормативної бази стійкого консенсусу щодо норм функціонування демократичної системи. Для забезпечення незворотності демократичних процесів Українська держава потребує взаємного зміцнення і розвитку її інституціональних та політико-культурних параметрів, набуття всіма політичними інститутами, власне, ціннісного змісту.

Демократичний шлях розвитку України — це також цивілізаційний процес об'єктивного характеру. Історія країн Європи, зокрема після Другої світової війни, свідчить, що демократизація внутрішньополітичного й економічного життя країн, регіонів, усього світу — це глобальна тенденція розвитку людської цивілізації. Демократія західноєвропейського зразка значно поширює свої географічні кордони, адже до неї все більш відчутно долучаються колишні країни постсоціалістичного та пострадянського простору. Чимало держав, які подолали тоталітаризм, досягають найбільших успіхів саме завдяки демократизації суспільного життя в політиці, економіці, культурі. Водночас значна частина конфліктів, нерозв'язаних проблем в економіці, політиці та культурі у країнах так званої молодій демократії здебільшого породжена гальмуванням процесів демократизації.

Така оцінка цілком кореспондується зі становищем у сучасній Україні, де стан демократії не може задовольнити значну більшість

українського народу, демократично орієнтованих політиків та, власне, й зарубіжних прихильників нашого цивілізаційного вибору. Проте як в самій Україні, так і поза її межами далеко не всі однозначно і доброзичливо ставляться щодо нашого цивілізаційного вибору. Далеко не всім до вподоби бачити Україну у колі демократичних держав. Як серед політичних лідерів країни, так і наших партнерів не викликає захоплення обраний і закріплений у важливих політико-юридичних державних документах шлях на євроатлантичну інтеграцію. Деякі політики, представники владних інститутів сусідніх держав, заперечуючи такий вибір України, тим самим відмовляють їй у праві самостійно визначати власну долю, своє майбутнє⁸.

Слід наголосити, якщо перспектива поглиблення відносин із Європейським Союзом сприймається з розумінням, то коли йдеться про співпрацю, а тим більше перспективу інтеграції України до НАТО — виникає бурхлива реакція, радикальні заперечення. Це особливо наочно простежується стосовно питання приєднання і подальшого вступу України до організації НАТО, зокрема перебіг подій 2008 р., самітів керівників держав цього альянсу, коли розглядалося питання щодо можливості надання нашій країні можливостей приєднатися до формату співпраці — Плану дій щодо членства (ПДЧ). Президент та інші чільники Російської Федерації однозначно висловлювалися проти такої перспективи для нашої держави. Водночас підкреслимо, що знайдене компромісне рішення — однозначна підтримка заявки України щодо ПДЧ, але відтермінована на цілком виправданий час. Тим самим для нашої країни є всі підстави продовжувати і зміцнювати обраний курс.

Одночасно слід на державному рівні вести наполегливу діяльність як у самій державі, так і поза її межами стосовно донесення власної позиції, розуміння і шляхів реалізації національних інтересів. А їх спектр нині дуже широкий — від воєнної, екологічної безпеки, територіальної цілісності — до соціально-економічних вимірів поступу. Із малодійових кроків, навіть спотикання у справі щодо інформаційного та дипломатичного супроводу заявки щодо приєднання до ПДЧ слід зробити висновки. Це стосується як ставлення влади до формування сприятливої громадської думки, так і належного дипломатичного супроводу вирішальних кроків з країнами, прихильними до нашого вибору, і з державами, що його не поділяють чи навіть заперечують. Адже в 18-річній історії вітчизняної дипломатії періоду незалежності вже є чималий

досвід успішного супроводу важливих міжнародних кроків держави. Такими прикладами можна назвати успішну діяльність та об'єднання зусиль МЗС і вітчизняного закордонного дипломатичного корпусу в ході підготовки до виборів України непостійним членом Ради Безпеки ООН, у разі підготовки і прийняття Стратегії щодо європейської інтеграції нашої держави тощо.

Поряд з цим слід брати до уваги нові геополітичні виміри, сучасний та майбутній розклад сил у світі, на континенті. Нині визначальною геополітичною особливістю розвитку світової цивілізації є завершення трансформації монополярного в багатополярний світ.

Перебіг подій на міжнародній арені останнього часу переконливо засвідчує прагнення світових гравців до активного утвердження своїх геополітичних інтересів. Такі підходи і прагнення рельєфно вимальовуються під час розгляду відносин України і до України з боку як США, ЄС, так і з боку Росії. Практика двосторонніх відносин засвідчує уразливість слабшого партнера та обмеженість впливу третіх, навіть доволі впливових міжнародних акторів. Останні два роки ілюструють ускладнення відносин, зростання конфліктного потенціалу по лінії Київ — Москва. Вони не додають Україні ані тактичних, ані стратегічних переваг. Точкою найвищого непорозуміння, прагненням чільників Російської Федерації не випустити її зі свого поля впливу слугує лист російського президента Д.Медведева до українського Глави держави В.Ющенка у серпні 2009 р. Звичайно, арсенал дипломатичних засобів тут був проігнорований, скоріше обома сторонами.

До всіх цих завдань, як і до процесу розробки концептуальних засад зовнішньої політики значною мірою долучалися й долучаються нині вітчизняні дипломати. Це проявляється в обговореннях на експертних радах, у комітетах Верховної Ради, в ході підготовки відповідних відомчих документів. Це спостерігається й нині, коли виникає потреба оновлення концепції як двосторонніх відносин і співробітництва, так і стратегічних засад щодо євроатлантичного курсу держави. Важливою складовою у виробленні та оформленні зовнішньополітичної, стратегічно важливої лінії є участь вітчизняних дипломатів. Вони ведуть інтенсивні переговори на відповідних рівнях й тим самим покликані підготувати прихильне і позитивне сприйняття як у суспільстві, так і країнами-партнерами нових ініціатив українського державного керівництва.

Так, мені пригадується позитивна практика, яка передувала прийняттю стратегії європейської інтеграції України, що була

затверджена указом Президента Леоніда Кучми. Тоді прийняттю рішення на високому державному рівні передували зустрічі, перемовини українських дипломатів з представниками ще Європи-15. Проводилася роз'яснювальна робота вітчизняною дипломатією до і після затвердження цієї стратегії. Скажімо, перший заступник міністра закордонних справ Антон Бутейко, отримавши підвищений статус — спеціального представника українського уряду з питань євроінтеграції, з роз'яснювальною метою відвідав 13 із 15 держав-членів ЄС. Він тоді провів понад 40 зустрічей на найвищому рівні. І таких прикладів можна навести й з приводу інших ініціатив офіційного Києва.

Аналізуючи роль української дипломатії, можна однозначно говорити, що попри всі труднощі і проблеми зовнішньополітична діяльність перетворилася на вагомий інструмент захисту інтересів держави в усіх сферах міжнародного життя. Українська дипломатія змогла витримати випробування і відстояти життєво важливі інтереси країни. Запропоновані зовнішньополітичні пріоритети та визначені концептуальні засади, політичні принципи і юридичні факти входження України в систему міжнародних відносин пройшли випробування часом. На переконання вітчизняних фахівців, світова спільнота позитивно сприйняла концепцію зовнішньої політики України, світ мав можливість переконатися в тому, що наша країна, керуючись загально визначеними нормами і принципами міжнародного права, стала рівноправним суб'єктом міждержавних відносин. Таким чином, можна зробити висновок, що концепція зовнішньої політики України сформувалася як складна й рухома система, покликана спрямовувати діяльність нашої держави у прагматичне русло із метою найефективнішого забезпечення її гідного геополітичного статусу, як повноцінного і рівноправного суб'єкта у системі міжнародних відносин.

Реально оцінюючи важливе і практичне значення основоположних нормативних документів, що визначають засади зовнішньополітичної сфери, зокрема Постанови Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України», слід зазначити, що з часу появи на світ цього документа відбулася низка змін як у внутрішньому житті країни, так і на міжнародній арені. В державі проводилися вже не одні парламентські та президентські вибори, 1996 р. утверджено Конституцію, до якої 2004 р. внесені зміни, а 2003 р. ухвалено Закон України «Про основи національної безпеки». Зазнала змін і військова доктрина,

напрацьовані і схвалені рішення щодо Євросоюзу, НАТО, викристалізувалася регіональна політика України, наша держава дедалі частіше залучається до вирішення питань регіональної і глобальної безпеки. У світі як ніколи відбуваються динамічні геополітичні зміни, які зачіпають інтереси нашої держави, змушують її вибирати найоптимальнішу геополітичну нішу в цій складній і рухомій системі облаштування.

З огляду на всі ці зміни та детермінанти, нині на порядок денний імперативно постає завдання щодо розробки і прийняття Закону про засади зовнішньої політики і зовнішніх зносин України, як це і передбачено Конституцією України. Здійснення такого кроку відповідало б новим реаліям і значно підкріплювало б вибір зовнішньополітичної орієнтації держави та її реальні інтереси на міжнародній арені, роль і місце в сучасних міжнародних відносинах. З іншого боку, в цьому документі мали б набути подальшого розвитку положення Закону та Концепції про національну безпеку України.

---

¹ Сардачук П.Д., Кулик О.П. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи. — К., 2001. — С. 10.

² Цит. за: Політика в особах / Ф.М.Рудич (заг.редакція і кер. авт. кол. ву). — К.: Парламентське видавництво, 2008. — С. 114.

³ Зленко А.М. Формування та реалізація концептуальних засад зовнішньої політики України // Україна дипломатична — 2007. — Науковий щорічник. Випуск восьмий. — К., 2007. — С. 620.

⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. — К., 2008. — С. 104–105.

⁵ Кудряченко А.И. Варианты и измерения стратегического сотрудничества Украины с Россией на современном этапе развития // Россия и современный мир. — 2006. — № 3. — С. 192–203.

⁶ Wolczuk K. Integration Without Europeanization: Ukraine and its Policy towards the European Union. EUI Working Paper RSCAS. — № 2004/15.

⁷ Зленко А.М. Назв. праця. — С. 615–620.

⁸ Zur Neue Strategie der NATO / www.bundeskanzlerin.de, — 2009. — 1. April.

М.В.Цюрупа

ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА УКРАЇНИ: ЇЇ МІСЦЕ
І РОЛЬ У СТРУКТУРІ ПРАВЛЯЧОГО КЛАСУ

Стаття присвячена аналізу місця, функцій та ролі військової еліти в структурі правлячого класу. Доводиться, що дійсна сила і вплив військової еліти на механізм влади визначається її зв'язками з політичною та економічною елітами та взаємодією у встановленні балансу інтересів.

***M.Tsyurupa. A military elite in the structure of ruling class.** The article is devoted to the analysis of place, functions and role of military elite in the structure of ruling class. It is proved that actual force and influencing of military elite on the mechanism of power is determined its copulas with political and economic elites and co-operation with them in establishment of balance of interests.*

Політична наука в Україні належить до молодих суспільствознавчих наук, поява яких була викликана докорінними соціально-політичними перетвореннями суспільства та необхідністю їх осмислення. Відповідно, вона має незавершений понятійний апарат. У ньому не тільки усталені категорії політичної науки, а й неологізми: етнополітика, хронополітика, парapolітика тощо, крім того використовуються терміни інших наук. До останніх віднесено поняття «еліти» та «військова еліта». У цій ділянці знання також з'являються політичні неологізми: за версією впливового часопису «Newsweek» в сучасному світі є такі особи, що поєднують силу та владу, вплив яких виходить за межі держави — це «глобальна еліта»¹.

Науковий аналіз феномена військової еліти зумовлений різними чинниками. Воєнно-політичні перевороти у країнах «третього світу» нерідко здійснюються представниками військової еліти, чи побоювання «цивільного» уряду розвинених країн стосовно узурпації їх влади спрямовані на військову еліту, або ж остання претендує на помітне місце у структурі правлячого класу. Трагічна загибель президента невеликої африканської країни Гвінея-Бісау стала показовою у кризових відносинах владної верхівки та вищого військового командування, яке у відповідь на вбивство владою армійського генерала, у свою чергу, «організувало» загибель президента країни. Той декілька років по тому вже був відстор-

нений армійською верхівкою, повернувся до влади та завершив життя на вершині конфліктних відносин цивільної та військової еліт. Цей приклад є характерним, бо і в Гондурасі влітку 2009 року військова еліта у відповідь на суперечливі вказівки президента забезпечити вибори голови країни військовою силою усунула його самого від влади та вислала за межі країни.

Проблема військової еліти в структурі правлячого класу може бути представлена в більш оптимістичному ключі, начебто у платонівському дусі — з верстви стражів-воїнів у грецького мислителя могли рекрутуватися найкращі представники у правлячу верству. Відмітимо, що з 44 президентів США 12 були генералами: Вашингтон, Джексон, В. Гаррісон, Тейлор, Пірс, Джонсон, Грант, Хейз, Гарфілд, Артур, Б.Гаррісон, Ейзенхауер. В Росії представники «еліти силових структур» тривалий час знаходяться при владі — на її верхів'ї був В. Путін з «командою», на місцях до 80% «силовиків» виконували владні функції. Для позначення цього феномена також введено політичний «неологізм» — «путінізм», що означає здійснення політичного курсу авторитарними методами, спираючись на «силу» у внутрішній та зовнішній політиці за підтримки «еліти силових структур».

Поступово формуються нові підходи до функцій військової еліти у країнах «політичного ризику». На неї покладаються нові завдання — у Іраку та Афганістані американські командири виконують функції мерів міст, координують економічний розвиток регіонів, відновлюють юридичну систему, беруть участь у підготовці поліцейських сил, навчанні основам бізнесу місцевих підприємців, у тому числі в справі допомоги створити бізнес жінкам.

Перед розкриттям змісту поняття «військова еліта» та визначенням її місця у структурі правлячого класу слід зробити методологічні зауваження.

По-перше, класичні теорії еліт Г. Моска, В. Парето, Ч. Мілса визнають особливий статус, специфічні функції в структурі правлячого класу військової еліти, вказують генетичний зв'язок політичної та військової еліти. «Слово *elite* (еліта, краще, добірне — від франц. *elire* — обирати) позначало у XVII столітті товари особливої якості, пізніше було поширене на упривілейовані соціальні групи, військові одиниці та вищу аристократію», — пише Клаус Байме². У представника ліберальної концепції еліт Ч.Р. Мілса військова еліта є ключовою для розуміння потужності американської політичної еліти.

По-друге, визначаючи статус військової еліти, слід спиратися на положення теорії еліт, згідно з якими сфера суспільного буття, що потребує особливої системи управління, має свою еліту — політичну, управлінську, наукову, фінансову, технічну, художню, військову тощо. Всі вони у різний спосіб мають відношення до правлячого політичного класу — одні правлять більш-менш відкрито, інші — приховано, решта — через лобіювання інтересів різних політичних сил входять чи намагаються входити до цього класу. Провідні українські політологи (проф. Ф.Рудич, А.Пахарев) вважають, що елітам належить особливо значне місце в структурі правлячого класу, бо від рівня їх політичної культури і владних інтенцій залежить доля усіх суспільних перетворень в Україні³.

По-третє, військовій еліті, на наш погляд, належить не головне місце в структурі правлячого класу. Її справжня сила залежить від зв'язків з політичною елітою, коли остання зважає на інтереси військової еліти, поціновує чи, навпаки, ігнорує інтереси останньої. Група американських теоретиків, яка свого часу полемізувала з радянськими вченими стосовно функцій армійської верхівки (Л. Фарбар, Д. Олкос, Є. Столенд, Д. Тридгад), обґрунтувала «мінімальний вплив на політику армії». Однак у реальних зв'язках між правлячими колами та військовою елітою перші сподіваються на підтримку армії у кризових ситуаціях, тоді як армійська верхівка розраховує на встановлення привілейованого стану військових за їх заслуги.

Приклад військової еліти Пакистану, коли військові користувалися майновими пільгами та земельними ділянками, є знаковим, адже роль військової еліти цієї країни залишилася значною і за кардинальних змін в уряді.

Слід зробити засторогу щодо нейтральної позиції військової сили як такої: загалом схвалюється нейтральна позиція армії під орудою військової еліти. Зазвичай військову еліту тримають осторонь від розробки принципів засад внутрішньої політики. Однак коли агресивний політичний курс вимагає від країни проведення збройних змагань, така держава «включає генералітет у процес прийняття політичних рішень» і мілітаризується політична верхівка. У випадку взаємодії політичної еліти як визначальної та військової еліти в структурі правлячого класу Німеччини англійський вчений У. Ширер показав, що у цій вкрай мілітаризованій державі військова еліта була «підкорена» фашистською верхівкою та фактично змирилася з цим станом⁴.

Вищенаведені міркування віддзеркалюють динамічні реалії ХХ–ХХІ століть, коли політична та військова еліти намагаються знайти підтримку одна одної. Але в історії формування правлячого класу були періоди, як в епоху феодалізму у Японії, коли військова еліта (сегуни, клани даймьо) мала більшу вагу порівняно з цивільними урядами. Політичні наслідки такого співвідношення сил політичної та військової еліт давалися взнаки сотні років у Японії — зв'язки між членами військової еліти склали мережу місцевих владних відносин, що конкурували з центральною владою (рінгі)⁵.

У контексті заявленої теми важливо вказати, що політична діяльність військовослужбовців, вищий прошарок яких становить еліта, у переважній більшості армій світу обмежується участю у політичних виборах. Нерідко забороняється індивідуальний активізм (членство) в діяльності політичних партій, водночас можуть здійснюватися заходи, щоб не ізолювати їх від важливих політичних процесів — у США більше 200 спеціально підготовлених офіцерів працювало в Іраку та Афганістані на вибори президента США 2000 р.

Військова еліта доволі рідко аналізується з позицій її мінливого місця в структурі правлячого класу. Зазвичай вищі військові посадовці розглядаються з діаметрально протилежних позицій — як потужна група інтересів у політиці через лобювання запитів воєнно-промислового комплексу (традиція, закладена у США Д. Ейзенхауером), або як ядро «хунти» — структури колегіального правління вищих військових, які здобули владу насильницьким шляхом.

У сучасних відносинах між різними представниками правлячого класу ми простежуємо взаємодію на основі спроб знаходження спільного інтересу. При цьому військова еліта нерідко використовує тиск — редактор воєнно-теоретичного журналу «Joint Force Quarterly» М. Мюллер вказував, що вищі військові здійснюють моральний тиск на нову адміністрацію, вимагаючи, щоб США залишалася потужним військовим потенціалом у світовій політиці.

У Росії проблеми військової еліти розглядалися на конференції «Індивід, група, організація в політичному процесі сучасної Росії» у 2006 році, учасники якої дійшли висновку: модернізація правлячої політичної еліти ускладнена консервативними позиціями «еліти силового блоку», де вирізняється вище армійське керівництво, яка вважає себе основним політичним актором РФ.

Визнано, що військова еліта Росії виконує деякі самостійні функції, зокрема забезпечує стабільність російського соціуму. У російській літературі дається негативна характеристика пострадянської еліти, яка рекрутується на основі особистої відданості та клієнтурних відносин.

Ми вважаємо, що військова еліта може виконувати ще більш значущі функції, ніж ті, які вважаються звичайними згідно з класичною політичною теорією. Так, за 80 років існування сучасної Турецької республіки військова еліта країни неодноразово виконувала функції гаранта світського характеру держави, закладеного Ататюрком, з огляду на гостру боротьбу двох основних політичних сил ісламістського та секулярного спрямування. Під її проводом збройні сили за останніх 50 років 4 рази усували від влади обрані парламентським шляхом уряди⁶.

Переходячи до розкриття змісту поняття «військова еліта» у контексті структури правлячого класу, зауважимо, що у онтологічному, життєвому плані військова еліта зв'язана з особливим соціальним станом, позначеним поняттям «офіцер». Георг Гегель вказував, що під час війни цей особливий стан перетворюється у всезагальний.

Здебільшого під поняттям «військова еліта» часто розуміють верхівку офіцерського корпусу армії та сил флоту. В цій трактовці виходять з того, що, власне, офіцери є найбільш освіченою і професійно підготовленою частиною особового складу Збройних сил, вони виступають ядром, який стягує до себе інші ієрархічні рівні управління. Незважаючи на дещо іронічне ставлення до інтелектуального рівня вищих військових, зазвичай в українському соціумі другої половини ХХ століття, ми вважаємо за необхідне нагадати думки протилежного спрямування К. Клаузевіца, Наполеона Бонапарта, видатного психолога Б. Теплова. Останній писав у роботі «Розум полководця», що розумова діяльність полководця належать до однієї з найскладніших в інтелектуальному відношенні⁷. Б. Теплов порівнював розумову діяльність політиків та військових, «політичного діяча або полководця», протиставляючи їх розумовій роботі вченого.

Поширеним розумінням військової еліти є визначення її як добірної групи старших офіцерів, генералів, адміралів, що знаходяться на вищих посадах військового керівництва, здійснюють найважливіші управлінські функції у системі збройного захисту держави. У такому разі військовою елітою можна вважати групу

найкращих фахівців у кожній з галузей системи військового управління. Ми маємо підстави віднести до військової еліти найкращих фахівців у галузі воєнної науки, військової освіти, системи управління, включно з цивільними спеціалістами або офіцерами запасу, у відставці тощо.

Це означає погляд на управлінську структуру армії як на інститут, що ідеально відповідає моделі еліти: у ньому чітко встановлений поділ усього складу на тих, хто здійснює воєнно-політичне управління, та тих, хто примушений підкорюватися. Льюїс Мемфорд у творі «Міф машини» зауважив, що через армію така модель підпорядкування затверджувалася в державі та передавалася від культури до культури⁸. Генеза політичної влади вказує на зв'язок політиків та військових: одноосібні вожді замінили собою колегіум старійшин, оточили себе військовими дружинами, перебрали функції їх керівництва і стали спиратися на прямий примус.

Постановка проблеми стосовно «політичного обличчя» військової еліти так чи інакше потребує визнання справедливості перестороги щодо претензій військової еліти на політичне керівництво всією країною, на заміну собою усього правлячого класу. У надзвичайному випадку військова хунта перебирає насильницьким шляхом усі владні повноваження (Греція, Чилі), у поміркованому варіанті вищі військові встановлюють режим, який править за умов «надзвичайних обставин» (Пакистан до недавнього часу, Бірма) до слухної нагоди переходу до демократичного режиму. Здавна існують побоювання, що військові, які за Аристотелем становлять «душу держави», можуть стати на чолі всього суспільства, особливо у скрутні часи. Той зауважував: «Душею держави є військові та ті, кому належить чинити правосуддя, а крім того люди, які радяться про державні справи, у цьому і виявляється політична мудрість»⁹.

У сучасних умовах військова еліта своєю виразною політичною позицією може серйозно вплинути на стан відносин між правлячими колами та опозицією: генерали у Зімбабве заявили, що аполітичними можуть бути тільки найманці, а військові, які склали присягу президентові Роберту Мугабе, мають підтримати головнокомандувача-президента¹⁰. Пролунали заяви щодо утворення своєї «прихованої хунти», яка становить ядро «об'єднаного оперативного командування» (ЈОС) для диригування політичними переслідуваннями опонентів президента — об'єднання MDC

на чолі з нинішнім прем'єром країни Тсвангіраї¹¹. Цей приклад також є характерним з погляду ролі військової еліти у країнах «третього світу». А на Мадагаскарі еліта на початку 2009 р. заявила, що «увірвався терпець» спостерігати за політичним та соціальним безладдям, тому вони готові до дій щодо зміни чи встановлення належної влади.

У аксіологічному аспекті ставлення правлячих кіл конкретного суспільства до власної військової еліти значно варіює, тому можна побачити високу оцінку керівників військового вишколу (одним з прикладів є постать колишнього кандидата на пост президента США, ветерана в'єтнамської війни Маккейна, а також генерала Пауелла), так і протилежні оціночні ствердження, що правлячий клас у сучасній Україні ніколи не цінував свою військову еліту (заява для корпорації «ВВС» колишнього Начальника Генерального штабу генерала А. Лопати восени 2007 р.). Ми поки що не можемо достеменно встановити, якого типу політичні режими більш схильні до негативної оцінки власної військової еліти високого штибу: за часів фашистської Німеччини негативна оцінка власної військової еліти була загальновідомою. В роки громадянської війни в СРСР термін «військова еліта» замінювався поняттям «воєнспец», що позначало фахівців військової справи високого рангу колишньої царської армії з негативною конотацією.

Звернемося до розкриття означеної проблеми з історично-наукового аспекту.

Поширений сьогодні майже у всіх арміях світу термін «офіцер» з'явився у 1573 році для позначення осіб, що займали особливі державні посади деяких європейських держав. Наприкінці XVI століття у постійних, Франції, а у подальшому і у інших європейських країнах, офіцерами стали називати військових командирів. У цей період європейської історії офіцерський корпус рекрутувався з осіб дворянського звання, був закритою професійною верствою та відповідав деяким загальним ознакам еліти — замкненої, краще підготовленої частини керівників зі своєю кастовою психологією і мораллю.

В епоху Середньовіччя та у Нові часи офіцерам як соціально-професійному прошарку точно визначеного місця не було знайдено. Спочатку лицарі, які виступали у похід разом із оточенням озброєних слуг, або визначні сеньйори, що призивали до служби декількох лицарів, не були командирами у загально прийнятому смислі, вони вважалися більш-менш значимими членами добро-

вільних (або вимушених) лицарських ополчень, «військові вправи» яких більше скидалися на ризиковану, хоча й дуже небезпечну гру.

Початок піднесення офіцерства пов'язаний з інституюванням системи ордонансів у Франції, згідно із якими з 1445 року набір солдатів ставав державною монополією, а офіцерів міг призначати тільки король. Усього було сформовано 15 орданансових рот, відбувалося «вростання» лицарських підрозділів у структуру постійної армії, офіцери отримували за службу стабільну платню від короля. Ця структура стала перехідним щаблем від лицарської організації, згідно із якою лицар був не командиром, а «першим» вояком (в бойовому однострої лицарі утворювали першу шеренгу), до армійської структури, у якій офіцер виступав надійним стрижнем державного організму, представником його управлінської ланки.

До початку XVI ст. у всій Європі встановилася практика комплектування армії, згідно з якою воєначальник отримував патент на право набору військ встановленої кількості з певним кошторисом. Він запрошував відомих йому воєначальників на посаду полковників, які підбирали офіцерів нижчого рангу — капітанів, що командували ротами, а ті мали заступників — лейтенантів. Вважається, що з цієї пори офіцерство формується як розгалужена соціально-професійна верства суспільства з незамінним місцем у системі військового підпорядкування.

Наступний етап становлення офіцерського корпусу як військової еліти пов'язаний з соціальним принципом комплектування з верхівки суспільних класів. Офіцери були представниками дворянсько-лицарського середовища, яке рідко надсилало своїх до рядових. На століття закріплювалася думка, що найбільш поважна для дворянства справа — служба в армії, і природно, що кожен офіцер мав бути причетним до дворянства, скажімо, за бойові заслуги, якщо до того він не був дворянином.

На Сході військова еліта формувалась іншим шляхом. Офіцерами у Японії могли ставати тільки самураї — особливий військовий стан, подібний європейському лицарству. Інститут самурайства з'явився у добу Хейан (794–1192 рр.), а під час війн самураї виступали як політичні лідери, бо обіймали високі державні посади, відіграючи головну роль у державному управлінні. Цей управлінський інститут є специфічним для японського суспільства. Офіцери із самураїв повністю зберігали лицарські традиції, норми моралі, психологію. Морально-правовий кодекс середньовічного

вояка Бусі став взірцем для нового покоління вояків імперії. Вчення Бусідо набуло значного поширення у Японії в феодальну епоху, коли у Європі ще не склався відомий нам лицарський кодекс честі.

З синтоїзму була запозичена ідея вірності культу предків та синовної відданості державі. Відданість офіцерів імператорові була недосяжною для європейського розуміння. Відомий випадок, коли імператор Муцухіто заборонив генералу Ногі здійснити обряд харакірі (на початок XX століття здійснення ритуального самовбивства було заборонено), той терпляче чекав зняття заборони після кончини монарха і у 1912 році виконав «дзюнсі» — самогубство вслід. Буддизм вчив військового керівника мужності перед смертельним випробуваннями, а конфуціанство надало завершену етичну систему послуху молодших старшим. Високоповажне ставлення до честі військової еліти вирізняло її від інших еліт.

Офіцерами у В'єтнамі також ставали особи із особливого про шарку «куанів». В часи Середньовіччя іспити на звання військового мандарина «куана» включали знання тактики, військової історії, військових інститутів та звичаїв рідної країни. Верховний головнокомандувач — маршал центру був мандарином першого класу — звання, якого практично не давали на цивільній службі. Військова еліта у арміях Японії та В'єтнаму мала більшу суспільну вагу порівняно із цивільними службовцями такого ж рангу.

Зауважимо також, що у Європі так звані «дворяни шпаги», тобто ті особи, які здобули дворянське звання на військовій службі (способом аnobлювання) мали перевагу перед «дворянами мантиї», тими, що отримали дворянство на цивільній службі.

Важливим для становлення ідеї військової еліти в історії був однозначно поставлений зв'язок між благородством, «аристократизмом духу» та службою у державних збройних угрупованнях. Високоповажне ставлення до військової діяльності вимагало кодексу, у якому виділялись ідеали лицарського обов'язку і достоїнства вояка, шанобливого ставлення до зброї, оволодіння військовою майстерністю. Бойові мистецтва Сходу, про які складено легенди, вражають майстерністю, таємничістю, належністю тих, хто володіє ними, до особливого про шарку людей — еліти.

Зброя з давніх-давен була ознакою належності до касти вояків. З нею також пов'язано багато легенд. Здобуття чудесних мечів, щитів, шабель дорівнювалося знаходженню скарбу, а ритуал передачі зброї віднесено до вишуканого ритуалу, адже офіцерська зброя здебільшого не бойова, а ритуальна. Захоплення зброї як

воєнної здобичі було бажаною нагородою для вояка. У цьому сенсі стає зрозумілим фрагмент з «Повісті временних літ» про данину мечами, яку дали хозарам поляни. Нерідко зброя у військових керівників мала власне ім'я (британський король Артур мав чарівний меч Ескалібур).

Як і зброя, військове спорядження мало велике значення для формування почуття причетності для особливої верстви у суспільстві. Національна військова форма одягу є предметом гордості більшості народів. Гусарський мундир користувався великою популярністю з XVII століття, він був розроблений на основі угорської форми легкої кінноти, у яких переважно служили патріоти. Пізніше гусарські полки формувалися з родовитого російського дворянства (еліти), а служити у цих військах вважалося особливо почесним. Виник один із елітних родів військ. Відтепер одне із визначень військової еліти пов'язано з елітними частинами.

Демократичні процеси державотворення почали змінювати соціальний статус військової професійної верстви. З одного боку, престиж офіцерів залишався упродовж XVIII — початку XX століть високим. З іншого — остаточно був втрачений сенс поділу верств населення на «благородних» і «подлих». Нагадаємо, що дворяни відрізнялися від селян тим, що вони за власність на землю несли військову (благородну) службу, селяни сплачували податок, слово «подлий» означало «податний», хто сплачує податки (без сучасного морально-негативного відтінку). До XIX століття у царській Росії виключення зі списку тих, хто сплачував «подушний» податок, означало причетність до 5% обраних — чиновників, духовенства, почесних громадян, дворян. Статус служилого дворянина закономірно переносився на офіцерів, незалежно від належності до дворянства. Остаточно переверот у поглядах на військову еліту здійснився наприкінці XIX століття, коли престиж військової служби підупав, здобутки цивільної служби стали бажаними для молодих, знизився добробут офіцерів, соціальний статус став незavidним. Зміни у ставленні суспільства до офіцерського корпусу проявилися під час російсько-японської війни 1904–1905 років, писав воєнний теоретик А.Геруа в роботі «Після війни про нашу армію». Насміхалися в тилу над пораненими, у одному зі шпиталів священник відмовився сповідати помираючого офіцера, а громадянська війна 1917–1922 рр. остаточно поховала офіцерство як привілейовану касту. Офіцерство зазнало величезних втрат у Першій світовій війни, було добито «своїми» у підвалах «надзвичайних

комісій». У маловідомих літературних спогадах А. Денікіна «Офіцери», виданих у Парижі, наводяться приклади, коли колишні офіцери у новому революційному війську писали рапорти з проханням розжалувати їх у солдати, бо умови життя військових командирів (на фронті!) ставали нестерпними¹².

Тисячі офіцерів перейшли на службу до радянської армії, стали «воєнспецами», але впродовж декількох хвиль репресій були знищені. Розстрілу підлягали представники навіть «безпечної» для режиму воєнно-наукової еліти: у 1937 році за написання наукового твору про німецького воєнного мислителя К. Клаузевіца був розстріляний «російський Клаузевіц» Олександр Свечін. Новий офіцерський корпус радянської армії став принципово іншим, «народним», спеціально підкреслювалася його відмінність від військової еліти зарубіжних армій.

Поняття еліти для позначення добірної, найкращої частини суспільства увійшло у систему воєнно-теоретичного знання та буденну мову пізніше, ніж термін «офіцер», хоча ще у Конфуція стверджувалося, що є особлива група людей — «дзюнь-цзи», які тільки правлять і кожен із суспільних станів має робити свою справу.

У сучасній науці термін «військова еліта» має принаймні два поширені тлумачення: один стосується кращої, добірної групи вищих офіцерів, дотичних до прийняття рішень воєнно-політичного та стратегічного рівня, а інший — особливого вишколу частин і підрозділів для виконання найважливіших завдань, у тому числі і воєнно-політичного ґатунку, підтримки правлячого класу або здійснення тиску на нього. Звернемо увагу, що у знаменитого Олександра Македонського була військова еліта у останньому значенні — це певна кількість добірних особливих підрозділів вояків, які навчали інших та слугували опорою цареві-полководцю.

Як вже зазначалося, справжня роль військової еліти виявляється у її взаємодії з іншими елітами, переважно з політичною та економічною елітою стосовно існуючого та належного соціально-політичного устрою держави.

Ми виходимо з класичного стану гармонійних «військово-цивільних» відносин всередині правлячого класу, коли військова еліта підпорядкована панівній політичній еліті. Законодавством більшості країн призначення офіцерів і генералів на вищі військові посади та присвоєння звань є справою не відомчою, а політичною. Право та відповідальний обов'язок правлячої верхівки — визначати персональний склад та функції вищих військових.

Відносно зворотного впливу військової еліти на політичну можна стверджувати більш обережно, бо він виразно відчувається переважно у тих країнах, що розвиваються, або ж там, де склалася така традиція взаємодії «цивільні-військові», коли за військовою елітою залишається останнє слово у прийнятті стратегічних рішень. У Турецькій Республіці вищі військові (еліта) входять до двох політичних інституцій, які вивчають проблеми воєнної політики: Вищої військової ради та Ради національної безпеки і оборони, причому перша вважається тіньовим кабінетом уряду.

Цікавим з цього погляду є приклад Пакистану, у якому за 61 рік незалежності відбулось 4 перевороти, це приводило до встановлення влади військової еліти. Політичні аналітики усе ще тримають у центрі уваги проблему військово-цивільних відносин Пакистану¹³. Після того, як залишив політичний Олімп генерал Первез Мушараф та владу здобув «цивільний» президент Алі Сардарі, домінантною силою залишається військова еліта на чолі з генералом Первезом Кайяні¹⁴. Той вважає, що військова еліта стає містком, якщо на дорозі демократії зруйновані мости. Один з уроків Пакистану полягає у тому, що військова еліта може ставати на певний період правлячою, далі вона передає владу цивільним урядам, надалі знаходиться на позиції «внутрішнього» спостерігача ситуації.

Момент постійних претензій військових на представництво у механізмі влади у суспільстві примітив Лев Троцький у незавершеному творі «Сталін». Він вказував, що звичка «повелівати», примушувати інших виконувати накази глибоко коріниться у психології видатних військових діячів — Юлія Цезаря, Марка Аврелія, Наполеона Бонапарта та інших, вони вважали, що така сама вдача їх чекає на ниві державного управління — керувати неозброєними масами людей простіше, ніж озброєними вояками¹⁵.

Важливо простежити зв'язок військової еліти з економічними елітами, залишаючи осторонь поширену кваліфікацію їх як «клани» чи «сім'ї». На важливість цього зв'язку вперше звернули увагу в США, досліджуючи феномен ВПК — воєнно-промислового комплексу. Об'єктивною основою «зрощування» військової та економічної еліти є вимоги безпеки та закритості оборонно-промислового комплексу, необхідності забезпечувати поповнення бюджету держави.

У Росії використовується навіть специфічний термін (ще один неологізм) «комерсанти» для позначення військових еліт, які

визначають обіг оборонних коштів. Для керівництва ними створено Комітет військово-технічного співробітництва під головуванням президента. Очевидно, вплив таких зрощених еліт на правлячий клас відбувається через лобювання своїх інтересів, він проявляється опосередковано, але доволі потужно.

Водночас військова еліта залишається закритою, вона зберігає елементи кастовості, тримається осторонь серед інших еліт, що входять до структури правлячого класу. Ми погоджуємося з думкою, що до складу правлячого класу входять активні, потужні еліти з власними владними інтенціями, серед яких і вирізняється військова еліта.

Таким чином, на фактичному та історичному матеріалі доведена плідність положень провідних українських вчених, що правлячий клас — це «депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники впливових політологічних центрів, фондів, політичні технологи, політичні журналісти й коментатори»¹⁶.

Поява військової еліти України тісно пов'язана з ходом вітчизняного державотворення і відрізняється від процесу інститування офіцерського корпусу в Європі, який становить кістяк сучасної еліти на Заході. Вважається, що у Київській Русі правлячу еліту становила саме військова еліта, яка була панівною, державно-політичною силою суспільства. Князі, бояри, воєводи були і тогочасним військовим командуванням, і цивільним урядом. Такий стан речей був звичайним для державотворення на теренах інших слов'янських держав. Так, дружина військового керівника і князя Аспарухова у Болгарії здійснювала державно-адміністративні і законотворчі функції.

Надалі, аж до кінця XVIII століття, українська військова еліта була не політичною, а власне військово-адміністративною. З другої третини зазначеного століття козацька військова еліта, яка зазнала розквіту за часів Богдана Хмельницького, поступово перетворюється у адміністративну, але вже у XIX столітті про українську військову еліту можна тільки згадувати.

Епоха визвольних змагань висунула плеяду талановитих військових керівників збройних з'єднань УПА, які діяли на території Західної України, хто поєднував майстерність у справі військово-соціального управління, політичне відчуття поточного моменту та розуміння військової теорії. Маловідомий у сучасному українсь-

кому війську полковник Михайло Колодзінський відзначався надзвичайною військовою звитягою (мав прізвисько «Гузар»), написав глибоку наукову працю «Українська воєнна доктрина»¹⁷. Остання донедавна зберігалась у архівах КДБ, лише кілька років тому вітчизняні читачі мали змогу ознайомитися з цією публікацією.

Для того, щоб вирішити складні теоретичні і практичні питання: що являє собою сучасна військова еліта, хто з представників воєнно-політичних структур до неї належить, яка її функціональна роль у правлячому класі, а також як співвіднести існуючий офіцерський корпус і власне військову еліту, в Україні було проведено низку наукових конференцій. Якщо прибічники функціонального підходу до еліт вважають головною ознакою її причетність до владних і управлінських структур, а прихильники ціннісного підходу визначальною ознакою еліти вважають перевагу в культурі, освіті, моралі, у «духовному аристократизмі», то у демократичній теорії еліта розглядається такою управлінською групою, що придатна до управління і водночас бути силою, покликаною оберігати суспільство від неконтрольованого тиску й невірноваженості демократичних процесів.

Військова еліта України представляє той прошарок збройної організації, яка є демократичним силовим інститутом, складовою суспільства, підконтрольною і керованою вищою владною структурою. Призначення на посади, присвоєння вищих військових звань відбувається виключно через рішення вищого політичного керівництва України.

Якщо відійти від вузького підходу до визначення еліти як верстви добірних, професійно підготовлених до політико-управлінської діяльності людей, то військовою елітою України слід вважати підсистему людей і добірних управлінських структур, військові частини і з'єднання. У підсистемі військової еліти тоді можна виділити такі елітні елементи:

- добірну верству представників воєнно-політичного управління і військово-соціального управління стратегічного рівня;
- професійну верству найкращих спеціалістів бойового, інженерного, матеріального технічного забезпечення;
- науково-інтелектуальну еліту з вибраних представників військової науки та військово-промислового комплексу;
- військово-педагогічну еліту з високоосвічених військових педагогів та інших представників системи військової освіти;

– елітні частини, що вирізняються від інших найвищим військовим вишколом та здатністю виконувати особливо відповідальні завдання воєнно-політичного штабу.

Вернемося до ролі військової еліти у структурі правлячого класу. Слід вказати на її відмінність від груп, кланів та клік, які також претендують на входження у структуру правлячого класу.

Специфіка діяльності військової еліти у тому, що вона завжди дотична до владно-політичних відносин, принаймні у сфері зовнішньої політики. США у боротьбі з глобальним тероризмом у регіоні Ірак — Афганістан — Пакистан витратили 15 трильйонів доларів на підтримку військової еліти у Пакистані, щоб спрямувати зовнішню політику у потрібному напрямі через діяльність військової еліти.

На цьому тлі відмітимо, що представники правлячого класу України навіть у першому наближенні не розглядають генералів, офіцерів вищої ланки військово-соціального управління як представників особливої соціально-професійної еліти, з яких можуть висуватися політичні лідери, з якими можна розробляти політичну (зовнішньополітичну) лінію. Відповідно, вітчизняна військова еліта поки що знаходиться осторонь від важливих процесів змін соціально-політичного життя.

Можлива причетність військових професіоналів до правлячого класу обмежена коротким списком осіб, які сьогодні займають відповідальні посади керівника Міністерства оборони, силових відомств та їх провідних структур. Нерідко трапляється так, що залишення з будь-якої причини високої посади військового керівника автоматично веде до втрати місця «обраних» на Олімпі влади. За 18 років незалежності України та існування національного війська не набула поширення практика дієвої участі колишніх представників військової верхівки у владно-політичному і управлінському процесі високого рівня. У цьому аспекті ми програємо Росії, у якій діяльність колишніх військових адміністраторів високого рангу — Путіна, Степашина, Лебеда, Руцького та інших кореспондувалася з вищим щаблем влади, не кажучи вже про США, у якій Чейні, Пауелл, Рамсфелд, сотні колишніх військових адміністраторів знаходяться на вершинах влади або входять до складу Рад директорів транснаціональних кампаній.

Українські офіцери мають низьку соціально-політичну активність, не мріють про високі владні верхів'я. При тому, що управлінська діяльність військових керівників, за визнанням найкра-

щих авторитетів у галузі управління — Емерсона, Тейлора, Теплова — належить до найбільш складних, напружених у розумовому і вольовому відношенні, доступних небагатьом управлінцям у смислі ефективності, а військові керівники мають досвід управління сотнями та тисячами підлеглих.

Слід зважати на відсутність механізму формування політичних лідерів і реалізації «людського капіталу» армії, бо авторитарний стиль керівництва, недостатній простір для ініціативи в службовій діяльності, штучне відокремлення верхівки Збройних сил України від управління державою фактично унеможливають рекрутування вищого командного складу у структури правлячого класу. США на прикладі успішної діяльності генерала К. Пауелла — «героя» війни в Іраку 1991 року, у подальшому держсекретаря довели доцільність такої трансформації. Має рацію історик новітньої України Орест Субтельний, вказуючи, що «українській національній еліті не вистачає якості»¹⁸.

Проблема визначення місця військової еліти має розв'язуватися конкретно-історично: на ранніх етапах історії військова еліта була владно-політичною, наділі вона ставала професійною кланово-замкненою. В певні періоди її роль полягала у контролі за діяльністю політичної верхівки або насильницькій зміні еліт. Знамените застереження преторіанця: «Імператоре, пам'ятай — ти смертний» свідчив, що часто-густо представники збройної сили визначали персоналії влади.

Стосовно претензій сучасної військової еліти на представництво у правлячому класі можна відповісти одним з визначень еліти — це «ієрархія, заснована на власних досягненнях» (К. Маннгейм). Якщо представники військової еліти опанували мистецтво соціального управління, мають ідейні цінності та владні інтенції, а серед соціально-політичних якостей їм властиве відчуття необхідності суспільних змін, то вони можуть шукати шляхи реалізації владного потенціалу. Характерним у цьому плані є заява кореспондента впливової турецької газети «Zaman», що коли світська еліта «втратила свій статус та свої досягнення, то, природно, що діють військові»¹⁹.

Соціально-політичні процеси формують армію як консервативний, силовий інститут, що позначається на традиціоналізмі соціально-політичної позиції еліти. Для військовика дисципліна, порядок, організованість є нормами повсякденної життєдіяльності. У нього виникає негативне сприйняття безвладдя одних

і вседозволеності інших політичних сил. Специфіка армійської життєдіяльності визначає відносно ізольоване від громадянського суспільства життя військових частин. Унаслідок цих обставин серед військової еліти підтримується дух особливої солідарності військовослужбовців. Завдяки цьому вона може зберігати себе навіть за умови руйнації держави. Так, після громадянської війни в Росії 1920–1922 рр. залишки розбитої більшовиками армії — «Біла гвардія» — після поразки евакуювалися полками, жили в інших країнах за своїми статутами, зберігаючи організацію та корпоративний дух військової аристократії. Те ж саме, але у іншій площині було з армією Чилі, яка після перемоги соціалістичних сил на чолі з С. Альєнде залишалась острівком капіталізму.

Важливим питанням є ідейно-політична позиція військових еліт нашого часу. Традиціоналізм у політичній позиції військової еліти парадоксальним чином може поєднуватися з революційністю. Якщо ліво-революційна позиція Уго Чавеса, колишнього військового командира, президента Венесуели, одного з творців проекту «Соціалізму ХХІ століття», може вважатися не показовою, то приклад молодих офіцерів Лівії на чолі з Мауммаром Каддафі вже можна вважати винятком. Виборовши владу, молоді революціонери з військової еліти за 40 років з часів «Великої джамахірійської революції» 1969 року докорінним чином перетворили суспільство.

«Світськість» військової еліти Туреччини, конституціоналізм еліти США, прихильність до комуністичних ідей та «ідей Мао Цзедуна» представників військовиків Китаю показують широкий діапазон соціально-політичних уподобань цих «груп інтересів у політиці».

Специфіка української військової еліти у контексті структури правлячого класу полягає у тому, що сама вона є елітою перехідного періоду: переходу від «старої еліти» автоматичного визнання вищих військових такими саме представниками до появи «молодих генералів», які володіють іноземними мовами, мистецтвом воєнно-політичного аналізу, сучасного політичного мислення, мистецтвом прийняття колективних рішень, як у європейських оборонних структурах. Поки що це здебільшого представники воєнно-технічної частини військової еліти, носії командування, які пройшли вишкіл у системі міжнародних гуманітарних операцій у взаємодії з військовою елітою країн Заходу. Їх владні інтенції ще не включають сферу воєнно-політичного управління, а тим більше сферу великої політики.

Сучасній військовій еліті не завжди вдається здійснювати стабілізуючу роль у політиці. Навіть в умовах демократичних перетворень вона не може самостійно втручатись у політичні відносини або стати активним суб'єктом таких відносин. Конституційне закріплення заміщення посади міністра оборони у ФРН цивільною особою є віддзеркаленням історичного досвіду цієї країни та запобіжником вищезгаданих негативних ситуацій. Рівень політичної культури, на наш погляд, має бути у представників військової еліти наближеним до підданського, і тоді суспільство може відчувати себе забезпеченим як зсередини держави, так і ззовні. Щодо України важливо нагадати інше побажання відомого політичного діяча: українська армія не повинна бути «зборищем преторіанців небезпечних», а бути кров від крові, плоть від плоті свого народу.

---

¹ The Global Elite // The Newsweek 50. — 2008. — 21 Dec.

² Байме Клаус. Політичні теорії сучасності. / Пер. з нім. — К., 2008. — С. 349.

³ Рудич Ф. Правляча еліта, її місце і роль в утвердженні української держави // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2 (29). — С. 9–10.

⁴ Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. Пер. с англ. — М, 1991.

⁵ Касая К. Джерела моделі японського суспільства в контексті системи примусу стосовно верхівки влади / Пер. з япон. // Що таке японська модель? — К., 2003. — С. 63.

⁶ Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. — 2007. — 28 April.

⁷ Теплов Б.М. Ум полководца // Избр. тр.: в 2-х т. — М., 1985. — Т. 1. — С. 226.

⁸ Мемфорд Л. Миф машины // Утопия и утопическое мышление. — М.: Прогресс, 1991. — С. 84–88.

⁹ Аристотель. Политика // Соч. в 4-х т. — Т. 4. — С. 494.

¹⁰ General Says : Back Mugabe or Quit Army // NY Times. — 2008. — 1 Jun.

¹¹ Zimbabwe Under military Rule // Time. — 2008. — 13 Jun.

¹² Деникин А. Офицеры: Очерки. — К.: Синто, 1993. — С. 15.

¹³ Pakistan Lessons. The Limits of Military Power // Middle East Times. — 2009. — 09 Jan.

¹⁴ The Newsweek 50: Gen. Ashfaq Parvez Kayani. — 2008. — 21 Dec.

¹⁵ Див.: Троцкий Л. Сталин. — М.: Политиздат, 1990. — С. 6.

¹⁶ Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення. Частина 1–2 // Віче. — 2009. — № 10–11.

¹⁷ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. — Б.М., Б.Р.

¹⁸ Див.: Субтельний О.: Перед українцями стоїть дуже болюче питання — якість еліти // День. — 2006. — 19 грудня.

¹⁹ Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. — 2007. — 28 April.

С.Г.Брехаря

БІЗНЕС-ЕЛІТА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЗАСОБИ ВПЛИВУ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

У статті аналізується процес формування сучасної української бізнес-еліти та її шлях до суспільної легітимації, розглядаються можливі шляхи підтримання балансу влади і бізнесу в Україні в поточний період.

S.Breharya. Business-elite in modern Ukraine: facilities of influence on a political process. In the article the process of forming of modern Ukrainian business-elite and its way to public legitimation is analysed; the possible ways of support the power and business balance in a current period in Ukraine are examined.

Головні ресурси великого капіталу — фінансові можливості та економічна потужність — можна порівняти з ресурсами, які контролює політична еліта суспільства. Завдяки наявності економічних ресурсів великий бізнес є не тільки головним донором державного бюджету і роботодавцем, але й ініціатором, фінансистом соціальних проектів державного масштабу, одним з суб'єктів, що стимулює науково-технічний прогрес.

На сьогодні у політичній науці немає єдиної думки щодо того, чи є бізнес-еліта складовою частиною еліти правлячої. Деякі елітологи визнають належність бізнес-еліти до правлячого класу¹, інші ж використовують цей термін лише стосовно групи великих підприємців². Справді, далеко не всі представники великого капіталу, великого бізнесу беруть пряму участь у політичних процесах чи опосередковано впливають на ухвалення загальнодержавних рішень, інакше кажучи, є представниками політичного класу — класу, який тим чи іншим способом визначає політику країни, впливає на формулювання стратегії державного розвитку. Ми будемо вживати термін «бізнес-еліта» для позначення соціальної групи, групи великих підприємців — власників, акціонерів,

управлінців, топ-менеджерів фінансово-промислових структур, які суттєво впливають на економіку країни, є учасниками політичного процесу і мають безпосереднє відношення до ухвалення загальнодержавних рішень. Таким чином, виходячи з цього визначення, ми розглядаємо бізнес-еліту як складову політичного класу, тобто групу, що здійснює вплив на політичні процеси завдяки своїм економічним ресурсам та безпосередній участі у владі. Нині, на нашу думку, необхідно говорити про такі характерні ознаки вітчизняної бізнес-еліти як складової політичного класу: безпосередня участь у законодавчій або виконавчій владі, можливість впливу на інформаційний простір завдяки медіа-ресурсу, що засереджений у руках представників бізнес-еліти, дотримання соціальної поведінки в бізнесі, реалізація територіальних та загальнонаціональних соціальних програм, знання проблемних моментів діяльності економічних агентів та практичного досвіду їх подолання — з одного боку, та неконкурентне лобювання власних інтересів в органах влади — з іншого.

Становлення державності та нової економічної системи в Україні відбувалося паралельно, а канали формування бізнес-еліти були багато в чому тотожні каналам формування еліти політичної. Так, значний внесок у формування бізнес-класу був зроблений представниками номенклатури: як стверджує російська дослідниця Ольга Криштановська, поштовхом до розвитку бізнесу послужили комсомольські центри науково-технічної творчості молоді, яким партія дозволила укладати договори з подальшою виплатою грошей виконавцям³. Система «комсомольської економіки» надала підприємствам і організаціям комсомолу колосальні пільги і преференції для ведення господарсько-економічної діяльності, яка і заклала фундамент збагачення майбутніх бізнесменів: свій перший капітал Михайло Ходорковський заробив, організувавши в Москві при Фрунзенському райкомі ВЛКСМ Центр міжгалузевих науково-технічних програм (ЦМНТП) — Фонд молодіжної ініціативи, що функціонував у системі центрів науково-технічної творчості молоді при комсомолі. В епоху «комсомольської економіки» свою діяльність починає і вітчизняний олігарх Ігор Коломойський — як стверджують ділові та суспільно-політичні видання, в бізнесі український мільярдер з 1985 року. Сформувавши перший капітал за допомогою імпорту оргтехніки, в 1992 році Ігор Коломойський спільно з партнером Геннадієм Боголюбовим організовує один з успішних українських банків — Приватбанк⁴.

Уже після того, як феномен «комсомольської економіки» припинив своє існування, після розпаду СРСР важливим чинником у процесі становлення молодого бізнесу залишалися номенклатурні зв'язки. Одним з яскравих прикладів колишнього комсомольського працівника, що зробив стрімку бізнес-кар'єру в умовах незалежної України, є Сергій Тігіпко. Залишившись після путчу 1991 року без комсомольської посади («в 31 рік — голе поле», — так коментує цю ситуацію сам бізнесмен), Тігіпко погодився з пропозицією стати банкіром, а його першим банківським кріслом стає крісло заступника голови банку «Дніпро» з питань розвитку. В березні 1992 року Сергій Тігіпко вже обіймає посаду голови Приватбанку, секрет успіху якого багато в чому зобов'язаний колишнім комсомольським зв'язкам банкіра. Видання «Бізнес» стверджує, що саме цей банк «став першим здійснювати фінансові операції на території всього колишнього Союзу завдяки «сектору зв'язків ЦК ВЛКСМ з союзними республіками»⁵.

«Номенклатура міняла владу на власність», — так охарактеризувала один з основних моментів становлення бізнес-еліти Ольга Криштановська⁶.

Ще одним центром формування вітчизняного бізнес-класу стала група «червоних директорів» — керівників підприємств, яким вдалося зберегти свої позиції на очолюваних ними заводах ще з часів Радянського Союзу. Зіткнувшись з виробничими і бізнес-проблемами, що виникли після розпаду СРСР, стара гвардія була вимушена наново створювати систему збуту і поставок, відновлювати роботу заводів, вчитися отримувати прибуток в нових економічних умовах. Ті управлінці, які знайшли змогу адаптуватися в новій економічній системі, до часу масової приватизації в Україні зосередили в своїх руках достатньо ресурсів і важелів впливу, щоб стати власниками підприємств, які вони очолювали. Одним з представників групи «червоних директорів» слід назвати Володимира Бойка — голову правління металургійного комбінату ім. Ілліча, якому в умовах активних злиттів і поглинань в гірничо-металургійному комплексі (ГМК) і до цього часу вдається зберегти одноосібний контроль над комбінатом, що сьогодні не входить у структуру жодної з вітчизняних фінансово-промислових груп (ФПГ). Деяка інша ситуація склалася з головою правління і генеральним директором ВАТ «Запоріжсталь» Віталієм Сацьким, який керує заводом з часів Радянського Союзу, — колишній державний менеджер сьогодні працює в альянсі з представниками інших ФПГ, що є власниками підприємства.

Ще одне джерело вітчизняної бізнес-еліти — «нова буржуазія», група бізнесменів, яка пов'язана з недержавним сектором економіки, тіншовим бізнесом, процес первинного накопичення капіталу якої мав авантюрно-кримінальний характер. Деяка частина напівпідпільного бізнесу з часом не витримувала конкуренції в нових ринкових умовах і зникала з економічної арени, інша ж легалізовувалася, створюючи базу для ФПП. Втім, через радянське законодавство, а також недосконалість правового поля в перші роки незалежності більшість бізнес-діяльності мала напівлегальний характер, тому історія «першого заробленого мільйона» багатьох вітчизняних капіталістів на цей час маловідома. Так, коментуючи процес становлення свого бізнесу, власник Систем Кепітал Менеджмент (СКМ) Рінат Ахметов зазначив: «Свій бізнес-шлях я поділяю на три етапи: 1992–1995 роки — це неформальна економіка, 1995–2000 роки — становлення бізнесу, а етап з 2000 року по сьогоднішній день я б назвав — «прозорість». На питання про те, що він має на увазі під «неформальною економікою», Ахметов пояснив: «Є бізнес «білий», а є бізнес «чорний». Так от, ми були «сірими»»⁷.

Фактично трьом етапам бізнес-діяльності, про які говорив власник СКМ, відповідають такі визначення: первинне накопичення капіталу, легалізація бізнесу і легітимація бізнесу. Всі вітчизняні ФПП, за рідкісними винятками, пройшли ці стадії становлення, і активна робота великого капіталу з легітимації власної діяльності в очах громадськості значно розширила бізнес-групам поле для маневру в політичній сфері. І якщо раніше через негативне сприйняття суспільством феномена великого капіталу влада всіляко зберігала дистанцію у публічній взаємодії з великими бізнесменами, а «взаємовідносини капіталу і влади мала переважно неформальний персоніфікований характер»⁸, то згодом, завдяки програмам корпоративно-соціальної відповідальності (КСВ) ставлення суспільства до ФПП і їх власників істотно змінилося.

Бізнес-еліта як одна з наймогутніших груп інтересів істотно впливає на всі три структурні складові політичної системи України: інституційну, інформаційно-комунікативну і нормативно-регулятивну. Вплив великого капіталу на інституційну підсистему стає можливим завдяки інтеграції представників бізнесу до органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій і всіляких фондів. При цьому українські капіталісти, володіючи фінансовим ресурсом, не тільки впливають на напрям ухвалених державних рішень, але і стають ініціаторами, відправними точками

у створенні нових політичних інститутів — партій і фондів. Найбільша кількість представників бізнесу зосереджена у Верховній Раді України: якщо говорити про капіталістів вищого рангу, то йдеться лише про Ріната Ахметова, власника СКМ, разом з ним законодавче поле України у Верховній Раді нинішнього скликання формують такі бізнесмени, як Василь Хмельницький, Андрій Ключев, Василь Горбаль, Борис Колесников, Антон Пригодський, Костянтин Жеваго, Олександр Фельдман, Богдан Губський, Олександр Третяков, Давид Жванія та інші. Істотні важелі владного впливу зосереджені також в руках глави СНБОУ, яким до недавнього часу був представник ІСД Віталій Гайдук, і губернаторів областей — тут достатньо пригадати колишнього запорізького губернатора, теперішнього заступника голови Київської міської державної адміністрації Євгена Червоненка і харківського губернатора Арсена Авакова.

Завдяки присутності значної кількості бізнесменів (власників і топ-менеджерів підприємств) у найвищому законодавчому органі реальністю українського парламенту нарівні з фракціями і комітетатами Ради стають так звані лобістські групи — групи бізнесменів, причетних до тієї або іншої галузі (але, що цілком імовірно, до різних фракцій) і здатних об'єднувати свої дії для впливу на державні органи, законодавчу, виконавчу, судову владу, щоб здобути підтримку для окремих галузей і сфер економіки регіонів, підприємств і соціальних груп. Так, у вітчизняному парламенті нинішнього скликання активно представлене промислове, аграрне і банківське лобі, практично кожна галузь має своїх бізнес-представників у Верховній Раді, які мають вплив на владу зсередини. Згідно з інформацією відкритих джерел, аграрну бізнес-еліту в БЮТ представляє Євгеній Суслів (син голови корпорації «Сквира»), Анатолій Семинога (ТОВ «Агро-Рось», великий виробник зернових на українському ринку), Олександр Фельдман (почесний президент концерну «АВЕК і Ко», який володіє ТМ «Сирі Бурлука»), Андрій Веревський (голова наглядової ради ЗАТ «Соняшник»), Євгеній Сигал (засновник ЗАТ «Комплекс Агримарс», який випускає продукцію під маркою «Гаврилівські курчата»), Юрій Триндюк (президент ТОВ «Хлібні інвестиції», яке є одним з найбільших українських холдингів з виробництва хлібопродуктів). У фракції «регіоналів» до аграріїв належать Олександр Лещинський (група «Укрінтерпродукт» є найбільшим оператором на українському ринку продовольчих товарів, йому належать

хлібокомбінати, цукрові заводи), Павло Климець (власник торгової марки «Олімп»). В списку НУНС присутні зернотрейдери Михайло Полянчич і Олег Гуменюк (ТОВ «Заграва-Експо», ВАТ «Хліб»).

Промислове лобі масово представлено в Партії регіонів: Георгій Скудар (співвласник ВАТ «Новокраматорський машинобудівний завод» (НКМЗ)), В'ячеслав Богуслаєв (голова правління ВАТ «Мотор-Січ»), брати Ключєви («Укрпідшипник»), Микола Янковський (ВАТ «Стирол»), брати Ландики («Норд»), Антон Пригодський (корпорація «Міжрегіональний промисловий союз»), Борис Петров (голова правління ВАТ «Український графіт»), Андрій Орлов (директор ТОВ «Вуглепродукт»), Григорій Смітюх (генеральний директор заводу компанії «Антарес», який спеціалізується на виготовленні електронно-променевого устаткування), Василь Хмельницький (один із співвласників «Запоріжсталі»), Павло Корж (генеральний директор ВАТ «Павлоградвугілля»), Олександр Вілкул (почесний президент Північного і Центрального ГОК). В Блоці Юлії Тимошенко цю категорію бізнесменів представляють Владимир Скубенко (президент корпорації «Радон»), Костянтин Жеваго («АвтоКрАЗ», Полтавський ГОК).

Не менш широко представлене в парламенті і банківське лобі. У Партії регіонів цю категорію представляють Василь Горбаль («Укргазбанк»), Станіслав Скубашевський (страхова компанія «Класичне страхування») і Едуард Прутник (Український бізнесбанк). У фракції БЮТ власниками банків є Олександр Буряк (Брокбізнесбанк) і Костянтин Жеваго («Фінанси і кредит»).

Утім, бізнес багатьох вітчизняних буржуа, представлених у парламенті, настільки різноплановий, що їх можна віднести не до одного, а до декількох лобі, оскільки їхню власність становлять і банківські, і промислові активи, і аграрні потужності, і медіахолдинги. До цієї групи, перш за все, необхідно віднести Ріната Ахметова, братів Жеваго, Олександра Фельдмана, Василя Хмельницького, Василя Горбаля та інших.

Засобами впливу бізнес-еліти на політичні процеси є не тільки безпосередня участь у виконавчій або законодавчій владі, але і медійні активи, які є власністю буржуа.

Надбання великого вітчизняного капіталу на медійном ринку зосереджують в руках приватного бізнесу і важелі впливу на інформаційно-комунікативну підсистему політичної системи суспільства. Переконавшись у тому, що засоби масової інформації приносять не тільки економічний прибуток, але і політичні дивіденди,

стаючи товаром у взаємостосунках з владою, великий капітал створює власні медіа-імперії в інформаційному просторі України. Однією з функцій ЗМІ стала презентація інтересів ФПП на загальнонаціональному рівні — великий капітал зосередив у своїх руках інструмент управління власною репутацією, а також іміджем економічних і політичних соратників/опонентів.

Принцип корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), який для бізнес-еліти став одним із засобів власної легітимізації в очах громадськості, також істотно впливає на електоральні настрої — один з найважливіших чинників політичного процесу.

Одним з найбільш яскравих наочних прикладів, коли соціальна відповідальність великого бізнесу трансформується в політичний капітал, є діяльність Маріупольського металургійного комбінату («ММК ім. Ілліча»), який очолює Володимир Бойко. Комбінат надає жителям міста не тільки робочі місця, але і реалізує безліч соціальних програм щодо підтримки пенсіонерів, ветеранів праці, підвищення кваліфікації та оздоровлення персоналу, фінансує програму з розвитку транспортної інфраструктури міста. Подібні дії забезпечують керівнику комбінату Володимирі Бойку високий ступінь довіри як серед співробітників комбінату, так і з боку всього міського населення. Доказом тому можуть служити результати голосування двох територіально-виборчих округів, на які поділений Маріуполь. Так, на позачергових виборах у Верховну Раду в 2007 році (як відомо, на ці вибори Володимир Бойко йшов у списку СПУ) у 48 окрузі — Іллічівський район Маріуполя — лідером симпатій виборців стала СПУ з результатом 50,02% від загальної кількості тих, хто голосував. У 49 окрузі — Орджонікідзенський район Маріуполя — СПУ поступилася першістю Партії регіонів, посівши друге місце з результатом 37, 81%⁹. В інших регіонах країни середній показник партії становив шосте місце в рейтингу.

Ряд чинників, серед яких і вихід великого бізнесу з тіні, зміна іміджу класичних олігархів, до яких незмінно зараховували представників великого національного капіталу, які вплинули на імідж публічних бізнесменів і меценатів, стали стимулами для влади до пошуку місця великого бізнесу в системі суспільних відносин.

Так, ставши Президентом, Віктор Ющенко запроваджує практику проведення зустрічей з представниками великого бізнесу. Юлія Тимошенко, ставши Прем'єром удруге, також висловилася за безпосередню участь бізнесменів у розробці законопроектів, запропонувавши направляти у Верховну Раду законопроекти,

адаптовані між бізнес-інтересами та інтересами суспільства. Дещо пізніше — 23 квітня 2008 року — за ініціативи Кабміну створюється Національна стратегічна асамблея при уряді, яка покликана консолідувати діяльність суспільства, представників бізнесу, Кабміну та органів виконавчої влади для формування і реалізації довгострокової стратегії розвитку країни, підвищення конкурентоспроможності національної економіки на принципах соціального партнерства, відкритості і прозорості.

Як показує практика, найважливішою проблемою взаємовідносин українського бізнесу і вітчизняної влади в політичній сфері залишається баланс інтересів обох сторін. Новітня історія демонструє, що і бізнес здатний лобіювати рішення, котрі йдуть в розріз з державними (суспільними) інтересами («керована приватизація»), і влада здатна на радикальні кроки стосовно бізнесу (перегляд прав власності). Разом з тим, світова фінансова криза дає зрозуміти, що однобічні моделі взаємовідносин «влада для бізнесу» або «бізнес для влади» є неефективними, оскільки успішність обох суб'єктів залежить від злагоджених спільних дій, спільних компромісів і консенсусу, а боротьба інтересів здатна лише погіршувати ситуацію — знищити бізнес і позбавити державу фінансових надходжень. «Непримиренна конфронтація між великим бізнесом і владою за принципом «хто переможе» неминуче призводить до деформації усєї системи ринкового господарства, що завдає величезних збитків усьому суспільству»¹⁰.

На наш погляд, для оптимізації системи взаємин влади і бізнесу необхідні певні дії як з боку держави, так і з боку представників великого капіталу. Моделюючи ставлення держави до бізнесу, необхідно звернутися до зарубіжного досвіду. Так, наприклад, у ряді країн представники бізнесу беруть участь в парламентських слуханнях, роботі державних комітетів і комісій для обговорення важливих соціально-економічних питань. Авторитетні представники великого бізнесу входять до складу різних урядових комісій і делегацій, беруть участь у дорадчих і консультативних радах, що працюють під егідою президента або уряду. У Великобританії і Франції активну участь в обговоренні соціально-економічних проблем беруть професійні організації бізнесу в цих державах — Конфедерація британської промисловості (СВІ) і французька організація підприємців (MEDEF). Спробою сформувати аналогічні взаємовідносини влади і бізнесу, легалізувати бізнес-лобі в Україні стало створення Ради інвесторів при Кабінеті Міністрів,

рішення про формування якої було підписано 24 січня 2007 року Прем'єр-міністром Віктором Януковичем. Згідно з положенням про Раду інвесторів ця структура є постійно діючим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України. Основними завданнями Ради є підготовка пропозицій щодо формування державної інвестиційної політики; проведення аналізу та підготовка прогнозної економічної оцінки впливу виконання рішень Кабінету Міністрів України на розвиток інвестиційної діяльності; виявлення перешкод у діяльності інвесторів, підготовка обґрунтованих пропозицій щодо їх подолання; участь у розробці та проведенні експертизи проектів окремих нормативно-правових актів, що стосуються інвестиційної діяльності або впливають на інвестиційний клімат і т.п. Разом з тим, Рада інвесторів не є незалежною організацією бізнесу — згідно з положенням, вона очолюється Прем'єр-міністром і вибраним співголовою з боку інвесторів. До складу Ради разом з інвесторами входять державні урядовці вищого рангу¹¹. До того ж, згідно з пунктом 5 рішення про створення Ради, співголови Ради затверджують персональний склад Ради та вносять у разі потреби до нього зміни¹² — це положення дозволить формувати структуру Ради «належним чином», надаючи місце в ній одним компаніям і закриваючи доступ іншим. Таким чином, ми можемо констатувати, що на сьогодні держава хоч і декларує намір рівноправної співпраці з бізнесом, але намагається грати в дуєті з представниками великого капіталу роль керуючого партнера.

Що стосується кроків бізнесу, які він повинен зробити назустріч владі і суспільству, то йдеться, перш за все, про принцип соціальної відповідальності, який має на увазі не тільки зобов'язання перед персоналом своїх компаній, регіональною общиною і філантропією, але і охорону навколишнього середовища та праці, прозорість власної діяльності, боротьбу з корупцією. Найбільш чітко, на наш погляд, визначення соціально відповідального бізнесу звучить в стратегічній записці Центру економічного розвитку «Великий капітал: інституційна роль, взаємовідносини з владою і суспільством», де соціально відповідальний бізнес трактується як добровільне ухвалення компаніями принципів і стандартів соціально відповідального (корисного для суспільства і навколишнього середовища) ведення бізнесу.

Крім того, на наш погляд, відносини влади і бізнесу в Україні вимагають чіткої правової регламентації. Це дозволить мінімізува-

ти вірогідність виникнення так званого конфлікту інтересів (впливу особистих або корпоративних інтересів на ухвалення рішень держслужбовцями), запобігти корупції. В США, наприклад, є чітка схема, за якою держслужбовець має діяти, коли виникає конфлікт інтересів: урядовець може заявити керівництву про існування потенційної особистої зацікавленості у вирішенні того або іншого питання і відмовитися від участі в розгляді справи; ще один варіант — передати акції свого підприємства в управління так званій «сліпій фундації», яка не знає, хто є власник; крім того, урядовець може піти шляхом декларування своїх активів і активів своїх найближчих родичів, за якими ведуть контроль відповідні служби, у тому числі правоохоронні. В США функціонує спеціальне відомство — Служба урядової етики (Office Government Ethics), завданням якого є забезпечення дотримання держслужбовцями встановлених етичних стандартів, а також формування упевненості суспільства в тому, що урядовці здійснюють свої повноваження на принципах чесності і неупередженості. Зведення норм етичної поведінки службовців органів виконавчої гілки влади США набуло чинності 3 лютого 1993 року¹³. Воно містить докладну інструкцію, як має поводитися урядовець, щоб виключити можливість впливу його особистих інтересів або інтересів бізнес-структур на обов'язки, які він виконує, та рішення, які він ухвалює.

Таким чином, на цей час ми повинні констатувати, що в Україні ще остаточно не сформувався інститут правових і морально-етичних норм, які б сприяли максимально прозорій участі бізнес-еліти в політичних процесах. Саме тому в бізнес-еліті, як в одного зі складових елементів політичного класу, в арсеналі засобів впливу на політичні процеси залишається не тільки її особиста участь у законодавчій і виконавчій владі, але й різноманітні тіньові засоби впливу. Отже, допоки присутність бізнесменів у виконавчій і законодавчій владі не матиме виразної правової регламентації, суспільна ефективність діяльності бізнес-еліти у владі викликати сумніви.

---

¹ Див.: Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М.: Захаров, 2005. — С. 292–293.

² Див.: Ионин Л.Г. Олигархи: в кавычках и без кавычек // «Олигархи»: экономическая хроника 1992–2000. — М., 2000. — С. 5–17.

³ Див.: Крыштановская О. Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия // Мир России. — 2002. — №4. — С. 3–60.

⁴ Див.: Игорь Коломойский. Досье. Люди // Деловая столица <http://www.dsnews.ua/dossier/peoples/art35365.html>

⁵ Цит. за: Прагматичный романтик. Интервью с Сергеем Тигипко // Бизнес. — 2003. — 5 сепня. — С. 48–52.

⁶ Цит. за: Крыштановская О. Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия. — С. 6.

⁷ Цит. за: Предприниматель Ахметов начал road show // Коммерсантъ. — 2006. — 31 березня.

⁸ Цит. за: Пасхавер О., Верховодова Л., Агеева К. Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. — К.: Дух і літера, 2007. — С. 8.

⁹ Див.: Офіційний сайт ЦВК <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/wbrp001>

¹⁰ Цит. за: Кисилев В. Взаимоотношения крупного капитала и государственной власти (зарубежный опыт) // Теория и практика управления. — М., 2004. — №1. — С. 23.

¹¹ Див.: Офіційний сайт міністерства економіки України

¹² Офіційний сайт державного агентства України з інвестицій та інновацій http://www.in.gov.ua/index.php?get=55&law_id=57 http://www.in.gov.ua/index.php?get=55&law_id=57

¹³ Див.: Нормы этического поведения служащих органов исполнительной ветви власти. — www.4uth.gov.ua/usa/russian/government/standards.htm

Р.В.Балабан

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС: ВИКЛИКИ І РИЗИКИ

Матеріал присвячений висвітленню особливих (негативних) рис політичного класу в Україні як прояву соціальних хвороб усього суспільства.

R. Balaban. Political class: calls and risks. Material is devoted to lighting the special (negative) lines of political class in Ukraine as the display of social illnesses of all society.

Поняття «політичний клас» має два початки розуміння.

Перше — це як група людей певної когорти, що є закритою і недоступною для пересічних громадян, а в деяких випадках і недоторканною. Ступінь закритості і недоступності говорить про якість політичної системи. Надмірна закритість попереджає про політичну стагнацію і недемократичні засади політичного організ-

му. Шляхи поповнення і оновлення політичного класу теж вказують на його природу, певний генотип, мотивацію функціонування.

Друге розуміння терміна — це наявність певної групи, що виконує відповідальні політичні функції, тобто менеджери політичного процесу, та, зрештою, несе відповідальність за цей процес. При чому суспільство часто потребує соціального, теоретичного, психологічного, хоча б міфічного заступництва «політичних отців».

Залежно від якості політичного класу домінує та чи інша ознака. В Україні, ми схильні вважати, домінує ознака клубності політичного класу і відстороненість громадського життя.

Для різних соціальних груп проникнення до політичного класу має різні мотивації: доступ до умовної верхівки, як доступ до ресурсів просування власного бізнесу. Інколи надзвичайні події проливають світло на окремі факти, як отримання великих земельних угідь (більше 1000 га) безкоштовно і без орендної ставки¹. Більше того, отримання однією стороною благ говорить про те, що друга, ті хто, приймав таке рішення, отримав, очевидно, компенсацію у вигляді чогось іншого (скоріше за все посади). Миттєво створюється змичка, яка надалі тільки розвивається. Причому виявлені факти накликають обурення у іншій частині політичного класу, очевидно, через непоодинокі випадки, якщо не системи.

Інша категорія, яка потрапляє до політичного класу, вона апріорі не може розраховувати на перші щаблі і розглядає службу в державному апараті як гарантований соціальний захист.

Потрапити в ці лави, до певної міри, можливо випадково. Але також наявний механізм входження через мережу «зв'язків», незважаючи на існуючі правила конкурсів заміни посад. Характерною рисою є те, що низові і середні лави політичного класу не мають каналу просування вгору, скажімо, через вислугу.

Потрапляння до вищих ешелонів відбувається з інших систем. Таким чином сам політичний клас із внутрішньою структурою є кастовим. Щоправда, є вільні канали доступу, як громадська участь політологів, журналістів, які за родом занять коментують, роблять висновки щодо політичних подій і таким чином стають належними до політичного класу.

Унікальний феномен — що причетність до політичного апарату трансформується в надмірне значення. Традиційним проявом сказаного є уявне значення Секретаріату Президента ніби як самостійного гравця, центру формування рішення і аж ніяк звичайної канцелярії, яка необхідна як функціональний апарат. Так само

посада спікера в парламенті стає «самостійною», політичною, а не тільки особою зі знанням регламенту. Такий стан підтверджується і громадськими настроями, вірою в помічників, представників, працівників апарату (різних рівнів), які можуть щось вирішити, а не тільки як працівників з певними функціями. Все разом формує культ всіляких посвідчень. Очевидно, від петровського клейма на шії, що дозволяв випити в харчевні до сучасного «всім постам ДАІ».

Політичний клас в Україні спонтанно сформований. Він не виконує функції флагмана суспільства і не є його авангардом. Політичний клас автономізований від суспільства, не є носієм класичних цінностей і є номінальним утворенням. Суспільство не виявляє довіри і не делегує владних повноважень для виконання атрибутів і церемоній. Державність України має вкрай низький потенціал. Політичний клас зациклений на самозбереженні як «цінності», не має артикульованої ідеї. Зміни постатей не вплинуть якісно на формування політичного класу без системних змін соціальної структури всього суспільства.

На порядку денному стоїть питання ідентифікації соціальних груп, що формуються і розвиваються в українському суспільстві. Це стало на часі після занепаду широкого використання радянської доктрини про класовий суспільний поділ. Вона (теорія) розглядала радянське суспільство як робітничий, селянський клас та прошарок інтелігенції. При цьому представники влади за теорією були кращими представниками існуючих класів та прошарків. Цікаво, що тогочасна «влада» відслідковувала квотність представництва так само, як і моральне обличчя та позитивний образ. Далі тривала доба невизначеності в практичному і теоретичному розумінні, коли часто вживаними інтерпретаціями були «перехідний період» і «суспільство неструктуроване». Ці терміни не пояснювали суті трансформаційних процесів, а фактично «прикривали» білі плями в дослідженні соціальних структур.

Також не набули поширення визначення «буржуазія», «клас власників», перші роки незалежності вони були малопомітні — латентні. Втрачалось класичне значення «робітничий клас», який швидко люмпенізувався. Нівелювалась інтелігенція як значима група. Селяни перетворювались із класу виробників сільськогосподарської продукції у натуральних споживачів. Зрештою, нова доба принесла два терміни у визначенні прошарків. Це «новые русские» та бомжі, які стали більш помітні.

Влада інтуїтивно не сприймалася, як каста, клан, чи клас. Це були державні службовці, які залишилися на своїх посадах після розпаду СРСР. Враження про державних службовців не псувалось олігархічним походженням, відомостями про надприбутки, наявністю охоронців у її перших осіб. Потрібно розуміти, що йдеться про держслужбовців — то це велика армія найнятих працівників, які часто не уповноважені ухвалювати рішення, і скоріше до них підходить визначення функціонери. Сьогодні враження про них формується окремими представниками, які є публічними, і негатив цих постатей приписується всьому прошарку.

Зовнішня зміна цієї когорти пройшла шлях від обережних функціонерів, які пам'ятали «радянську школу» і, можливо, підсвідомо відчували страх до «тіньових накопичувачів», які формували власні адміністративні капітали, і, зрештою, до «рвачів», які не впевнені в тривалості свого статусу і тому не дбають про перспективу.

За два десятиліття державні посади стали предметом боротьби. Залежно від рівня посади є певні кола, які здатні впливати на призначення. Так чи інакше, відчувається певна мережа і групи зацікавлених, що не може бути підтверджено документально, але стереотип такого сприйняття формується. Це посилюється чулками про «вартість» тих чи інших високих посад. Влада в особі адміністративного і представницького апарату стала більшою мірою ресурсом збагачення, ніж інструментом управління.

Публічні особи від влади де-факто є законодавцями цінностей, образу, формулюють пріоритети, мету, мотивацію тощо. Про представників влади, а до них відносять і представницьку владу, в інформаційному полі домінує вартість їх годинників, автомобілів, зброї. Саме така картинка є портретом політичної еліти, замість вдалого рішення, законопроекту, захисту прав і свобод. Саме тому не дивно, що влада в різних іпостасях має надмірно низьку довіру. Так, сумарно зовсім не довіряю і переважно не довіряю партіям — 60,9; Верховній Раді — 58,9²; за високої недовіри суспільство не сприймає владу як частину себе, робить її автономним цехом.

Тому виникає потреба окреслити цю групу, в тому числі підмінюючи поняття еліти.

Сьогодні не може існувати простої лінійної соціальної структури. Відбулися кардинальні зміни в соціальній структурі суспільства, вона стала більш різноманітною, тривають розшарування³. Разом з тим, поділ суспільства формально, за рівнем доходів, не

відобразатиме сутнісної картини соціальної структури. Формально наявні групи, що могли би за рівнем доходів належати до «середнього класу», але де-факто (походження, рід занять, духовні ідеали) не є такими. Так само, як частина інтелігенції — люмпенізована і де-факто не може бути віднесена ані до люмпена, ані до класичної інтелігенції.

Стало зрозуміло, що існує олігархічний клас, зароджується нова буржуазія, виокремлюється чиновницький клан. Останній може бути віднесений як просто до стану, можливо, цехового утворення тощо.

Щодо буржуазії, то вона постала без традицій, з глибоким проникненням у владу і сформованими капіталами на базі державної власності⁴. Вона залежна від політики і не здатна генерувати позитивну мотивацію. Якщо ми маємо бізнесклас, то теж з похибкою, що над класичними підприємцями домінує ресурсно-адміністративний бізнес з вираженою невинуватою показовою розкішшю. Натомість реальний бізнес (так званий малий і середній — максимально подавлений і малопотенційний). У суспільстві теж негативне сприйняття бізнесу з огляду різних причин.

Ми назвали окремі штрихи соціальної стратифікації без претензії на повне висвітлення, а з метою порушення дискусійної проблеми.

Основна увага буде прикута до нової проблематики — появи або становлення «політичного класу». Сьогодні цей термін став вживаним, а це означає, що ідентифікується певний предмет. Що ж ми вкладаємо в його значення?

Політичний клас, або політична громада, на думку українських політологів О.Бабкіної, В. Горбатенка — це професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність верстви⁵.

Визначення політичного класу за родом занять є недостатнім. Спробуємо сформулювати рід занять для політичного класу. Передусім це: соціальне, адміністративне і державне управління.

Разом з тим, лише функціональний підхід не викриває і не охоплює політичний клас. Люди, що працюють у зазначеній сфері, виконують функціональну роль, є функціонерами політичного класу. Вони, безумовно, потребують технічної та ідейної організації. Тому є сфери, що не визначені формально посадами, як це може бути з вищезазначеними пунктами. Ними є: ідейна і технічна організація.

Коли говорять про лідера нації, національного лідера, духовного лідера, лідерів певних груп тощо, то вони якраз і є ідейними

організаторами, належать до політичного класу. Тобто носії певного символу, ідеї, на яку орієнтуються або гуртуються певні прошарки. До речі, в Україні немає виражених загальнонаціональних лідерів, які б мали такий статус незалежно від посади. Специфічна риса, що лідери середньої ланки не публічні.

Що стосується технічних організаторів, то ними є вожді, або «сірі кардинали». Для українського політичного середовища, знову ж, характерні «сірі кардинали», вкладаючи в це поняття розуміння того, що постаті є непублічні (тіньові). Доказом цього є те, що більш-менш стала потреба інституту ораторів виникла після «помаранчевої революції». І то, політичні сили спроможні виділити по 2–3 особи. Всіх публічних діячів можна перелічувати до трьох десятків — і це на країну з більш як 40 млн населенням. При чому зрозуміло, що вони є обслуговуваними, а не ідеологами рішень.

Політичний клас як такий має бути носієм артикульованої ідеї для всіх. Натомість маємо політичний клас, як річ в собі.

Перші роки незалежності українська політика відрізнялася від класичних ідеалів своєю непублічністю. Тому інститути і процеси, що пов'язані з політикою, частіше супроводжуються визначеннями непублічна, тіньова, кланова, кулуарна. Ми схилиємося до визначення політичного класу як кулуарного. Перші кроки до публічності мали потенцію за «помаранчевої революції». Натомість вони залишилися лише потугами. Наслідки «помаранчевої революції» в цій сфері в тому, що кілька груп спромоглися більш активно заявляти «права» на владні повноваження. Ці групи, по суті, є фінансовими. Попередній період (доба правління Л. Кучми) відрізнявся, все ж, дистанціюванням і патронуванням таких груп. Групи спромоглися делегувати «говорунів», які вміють виступати від тієї чи іншої сили, що донедавна теж було рідкістю. Публічні представники грають на полі популізму і готові виступати з безлічі експертних питань. Не вони роблять передачі рейтинговими, а навпаки.

Потрібно відзначити, що фінансові групи — і це тенденція останнього часу — виростають за межі єдиного представника. Що мається на увазі? Коли перші роки незалежності характеризувалися слабкістю бізнесу і, очевидно, відсутністю великих капіталів, то зазвичай за виборну владу конкурували представники різних сфер. Адміністративні посади залишалися поза зоною боротьби. Виборні представники олігархізувались і вже згодом, на

чергових виборах, лишали поза конкуренцією будь-кого не капіталізованого, без значного матеріального ресурсу. Влада дедалі чіткіше розглядалась як інструмент захисту і примноження капіталів. Тому фінансові групи сприяли своєму представнику. Сьогодні фінансові групи зросли до тієї міри, що фінансують кілька «представників», навіть політичних антагоністів. Саме тому ми маємо дивну політику, яка немає публічної логіки. Зоною конкуренції стає дедалі ширша сфера, в тому числі адміністративні посади, судові чини тощо як засіб ресурсного збагачення.

Політична конкуренція не знаходиться на межі ідеологічної дискусії. Зусилля спрямовані на форматизацію громадської свідомості і актуалізації кількох питань, як мова, ЄС, НАТО, Росія. Причому ці теми так заговорюються, що не відчувається їх суті, а розв'язання здається проблемним. Темі існують як номінальні і через ЗМІ періодично підігриваються. Громада виявляється споживачем інформаційної «жуйки», а не генератором ідей і дискусій. Громадянське суспільство не формулює свій інтелектуальний запит. Питання мови актуалізується в різних іпостасях, але не дається відповідь на одне банальне мовне питання: чому на виділені кошти не перекладаються українською мовою дитячі та художні стрічки вже майже два десятиліття поспіль. Діти, які народилися в роки незалежності, вже дев'ятнадцять років слухали б якісну українську мову. Тема ЄС у принципі, дивна, зокрема стосовно того, приймуть нас чи ні. Ніби вступивши, зможемо щось безкоштовно отримати. Інше питання — стати дійсно нарівні з європейськими стандартами якістю транспортних шляхів, чистотою вулиць, якістю медицини, харчування і матеріальною забезпеченістю населення. Але для цього потрібні прагматичні кроки всередині країни, а не розмови про нас красивих і хороших, але бідних. Так само питання Росії і енергоносіїв — це не питання для Росії, це питання для України. По-перше, Російська Федерація могла б бути величезним споживачьким ринком для української промисловості, а по-друге, якісне і ефективне використання енергоносіїв — це внутрішнє питання, що знову говорить про неефективне внутрішнє управління, а не про «поганого сусіда». Схема дотацій державою енергоносіїв, які споживатиме неефективне приватне виробництво, і додатковий прибуток за рахунок держави, які отримуватимуть власники, не зрозуміла для прозорої економіки. Ця «схема» в інформаційному полі підміняється темою «ціни на газ» і генеруванням острахів у суспільстві, яке і так переважно бідне.

Індикатором номінальності і віртуальності інформаційних тем є ряд прецедентів. Фактично щоденно і додатково — під час змін урядів говориться про ВВП. Причому падіння, зростання і розмір ВВП нікого не дивує; політики не ідуть у відставку; суспільство не впадає в розпач. Будь-яка цифра нікому ні про що не говорить. Тема є і надалі.

Коли контури політичного класу окреслені, постає питання його соціалізованості. Очевидно, що політичний клас не є соціальноорієнтованим. Ми визначаємо його як «сотовий політичний клас», тобто автономізований від суспільства. Так, український історик П. Толочко зазначає, що більшість політиків сформувалися і здобули владу на корпоративно-кланових структурах і нічого спільного з інтересами українського народу не мають ... енергія політичної еліти іде на обслуговування самої себе⁶. Цю ж закономірність підтверджує політолог В. Фесенко: представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні розпорядитися цією владою у суспільних інтересах⁷. Ми доходимо специфічного висновку про те, що політична еліта не є і не може бути патріотичною. Страх про мінливість політичної кон'юнктури, неадекватні капітали і примітивна вітчизняна інфраструктура зробила багатьох власниками закордонної нерухомості, розпорядниками рахунків тощо. Ці люди зацікавлені в стабільності тих країн, де їх «активи». Вони ніби тимчасово найняті менеджери в Україні. Але їх менеджерство не демонструє успіхів. Можливо, слід використати нормандську теорію і запросити на управління (будівництво, ремонт доріг, шкіл, медичних закладів) іноземців.

Політичний клас має бути флагманом і локомотивом суспільства, нести соціальну відповідальність. Заяви деяких представників «політичного класу» про надмірну вартість їх одягу та іншого, що перевищують кількарічні доходи пересічних громадян, і відсутність реакції інших говорить про стан і діагноз «політичного класу» загалом. При цьому суспільство не помічає проявів соціальної відповідальності і соціального партнерства. В Україні наявні футбольні клуби, на неукраїнський склад яких їх власники витрачають мільйонні суми, і при цьому не підтримуються вітчизняні спортивні школи і клуби. Багатство не є вадою, але невиправдана розкіш говорить про збочення. Олігархізована влада зацікавлена в збіднілому суспільстві, оскільки загітувати десять люмпенів легше ніж одного власника ресторану.

Ми починаємо розуміти, чому легше використовувати термін «політичний клас» — ми ним підміняємо визначення еліти.

Олігархізована політична еліта не здатна (не зацікавлена) розв'язати потреби середнього класу, переважно потерпаючого від штучно створених перешкод «середнім чиновництвом».

Чому постало питання про політичний клас? Насправді від характеру цієї політичної когорти залежить алгоритм соціальних трансформацій в Україні. Зрештою, політичний клас — це найманці — політичні менеджери, обрана чи самообрана еліта, ідейний символ, генератор суспільних відносин, автономна каста, специфічний клан. До речі, всі визначення мають певний сенс і до певної міри характеризують політичний клас, який стимулює (або гальмує) соціальні вібрації. Відтак можливі поштовхи соціальних трансформацій.

На сьогодні ніхто і ніщо не гарантує від неофеодалізму із замкнутими станами за демократичної риторики і виборними атрибутами. До речі, українська модель поки що тяжіє саме до такої форми. Стагнація соціального розвитку означає обмеження можливостей цього суспільства, шансів реалізуватися його членам, своєрідне обмеження прав. У цьому разі покладатися лише на глобалізаційні процеси, мовляв, хвиля розвитку нас підхопить без зусиль — марно і хибно. Адже для глобального села чи глобальної економіки потрібні і «смітники», серед іншого. Тому є велика небезпека за пасивності стати задвірками глобального середовища.

У цьому контексті — заяви політиків і оцінки аналітиків про «політичний клас, який вже не може», і системну кризу політичного класу загалом⁸. Оскільки політичний клас не може нічого запропонувати українському суспільству (обговорення, ідеї тощо), це ще раз підтверджує нашу тезу про «сотовість» політичного класу. Навіть підсвідомо політики визнають низьку якість еліти, яка насправді має бути частиною політичного класу. Так, В.Литвин говорить, що у нас немає політичної еліти (очевидно маючи на увазі справді достойних представників), а в нас є правлячий політичний клас⁹.

Натомість постає питання, чи в принципі є можливість зміни генотипу політичного класу. Оскільки для нас замало констатувати наявний стан. Модель здатна дрейфувати, чи залишиться константою?

Очевидним є те, що непублічний, неавторитетний, замкнутий політичний клас не відповідає ідеалам демократичного суспільст-

ва. Він достатньо згрупований, самоорієнтований і сконцентрований на самозбереження. При цьому не є соціально корисним, локомотивом суспільного розвитку. Збереження ситуації означатиме елітарну, відсторонену і олігархізовану владу, за якої буде суспільство, що отримуватиме за своїми запитами. Малоймовірно очікувати високий стандарт соціальних запитів, потребу самоорганізації, самоуправління, громадянського розвитку. Натомість — соціальні пайки, задоволення примітивних потреб, що є де-факто на сьогодні, і неготовність до самоорганізації з розв'язання власних потреб. Суспільство теж захищається власною «сотовістю». Власним прибораним подвір'ям (квартирою) і засміченою вулицею (під'їздом), що для пересічного європейця в принципі не зрозуміло.

Зміна наявної ситуації не можлива шляхом перевиховання політичного класу. Він залишатиметься в описаному форматі, доки «дикий капітал» не охопить усі сфери, лише після чого почне працювати Закон як засіб збереження і охорони статусу. Правове поле стане на сторожі правопорядку і законності саме зусиллями тих, хто сьогодні ним нехтує заради того, щоб «Законом» захищати те, що було здобуто у вирі перехідного періоду. Питання в тому, чи цей закон захищатиме блага суспільства, чи вдасться створити і створювати благо, середнім прошаркам стати повноцінними власниками, щоб суспільство не залишилося натуральним споживачем і дотаційним з боку влади, а було самодостатнім для зростання, достатку, користування благами, освітою, обміном культурних надбань. Це ідеал, але застереження від моделі збіднілого суспільства, в якому підігріваються настрої патронату дотацій, безініціативності, немає.

Сучасна поведінка представників політичного класу насправді дика, порівнюючи навіть з віхою президентства Л. Кравчука і Л. Кучми, коли правила переважно радянські чиновники і помірковано здійснювали те, що сучасні намагаються виконати в надто стислий термін, ніби розуміючи, що їх влада ненадовго. Відбудеться напіврозпад олігархії через одне покоління на біологічних засадах, оскільки діти олігархів не відтворять той же статус. Не виключений прихід нового покоління олігархії, що розпочне новий виток і консервацію соціального розвитку. Заради справедливості відзначимо, що помічені і позитивні моменти, а саме — те, що перше десятиліття здобуті капітали переважно вивозилися з України, чим збіднювали економіку, соціальний розвиток, і, зрештою, їх власники ніяк не пов'язували свою долю з Україною. Вони

де-факто більше переживали за ті регіони планети, де знаходились їхні капітали. То сьогодні помічено, що поступово названі капітали матеріалізуються і в Україні, що може змінювати ментальну поведінку їх власників. На заваді консервації таких процесів може бути прихід класичного середнього класу, який сьогодні є лише в зародку, мусить змінювати генокод політичного класу своєю присутністю. Острахи і загрози підтверджують автори монографії «Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії» словами: «...якщо Україна не хоче залишитися безлюдною або без високоякісної еліти, треба прискорювати економічну і політичну модернізацію, підвищувати рівень життя...»¹⁰.

Механізм входження до політичного класу через заручення з фінансовими групами. Оскільки бізнес не класичний, він потребує подальшого державного «підкування». Новий член політичного класу стає патроном. Ситуація зможе змінитись зі зміною природи великого бізнесу, формуванням реального середнього класу з таким потенціалом, щоб його інтереси представлялись у владі (сучасна модель така, що люмпен представляють олігархи). Віра в прихід моральних і чесних політиків є утопією, вони будуть лише елементами системи. Якісна політична система має працювати незалежно від порядності окремих її учасників. Один із російських вчених Ю. Сенокосов пише, що наївно чекати, коли влада стане етичною¹¹. Порушує питання для російського суспільства, чому «пішохід» усе знає і бачить, він теж прагне стати «начальником» і, ставши ним, не змінюється? Через помсту своєму ж народу?

Ми можемо перелічити загрози, але вважаємо доречним назвати одну. Суспільство потенційно готове і «потребує» «жорсткої руки». Мирна буржуазна революція 2004 не розв'язала нагальних проблем, тому цілком імовірний «2017 р.» Наявний політичний клас може бути змитий цими подіями, нова генерація тільки почне нове коло, повторюючи помилки. Україна не є Азією і не стане Європою — дика, бідна і негорда, яка постачає в Європу кожну четверту «путану»¹².

Політичний клас не є і не може бути самодостатнім. Він є продуктом суспільних відносин, і його недоліки лише свідчать про наявні соціальні хвороби. Вина якості традиційно покладається на еліту. Ми ж акцентуємо увагу на всьому суспільстві.

Вирівнювання його соціальної структури приведе до якісних змін. Причому реформи згори будуть малоефективними. Важливо зняти перепони розвитку індивідуальної ініціативи.

Олігархічний уклад має історичну закономірність «напіврозпаду». Важливо уникнути нового циклу становлення «нової олігархії».

¹ Владения Лозинского составляют 26 тыс. га // korrespondent.net/ukraine/politics/897332

² Пірен М. Роль політико-управлінської еліти в утвердженні довіри в суспільстві // Соціальна психологія. — 2009. — № 3. — С. 66–67.

³ Шульга М. П'ятнадцять років суспільних трансформацій: перші підсумки // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Вороніна та ін. — К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 406.

⁴ Попович М. Портрет української буржуазії // Businessclass. — 2009. — №6 (14). — С. 8.

⁵ Головатий М. Політичний клас України: що це є насправді // Персонал плюс. — 2008. — № 21. — 3–9 червня.

⁶ Толочко П. // Народний депутат. — 2008. — №5 (41).

⁷ Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» // І. — 2006. — № 45.

⁸ <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2006/3/24/39081.htm>

⁹ З інтерв'ю 19 жовтня 2006 р.

¹⁰ Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. — К.: ІШІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 139.

¹¹ Сенокосов Ю. Власть как проблема. Опыт философского рассмотрения. — М.: Московская школа политических исследований, 2005. — С. 27.

¹² Глумин П. Любовь на экспорт // Корреспондент. — 2009. — № 25 (364). — С. 41.

Е.В.Щербенко

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС І ВИРОБЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

У статті на матеріалі текстів трьох українських Президентів розглядається момент спадкоємності в позиціях політичного класу щодо формування національної ідеї.

Е.Сcherbenko. Political class and making of national idea. In the article on material of three Ukrainian presidents' texts of the moment of succession in positions of political class in relation to forming of national idea is lighted out.

Постановка проблеми. Новітні українські політологічні словники визначають «національну ідею» як: 1) політичний проект майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку; 2) певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини — державотворця і співгромадянина; 3) систему ціннісних орієнтирів, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, усіх народів; 4) форму державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі¹. Очевидно, саме перший пункт, пов'язаний з формуванням політичного проекту, має безпосереднє відношення до зусиль політичного класу у сфері формування національної ідеї.

Нагадаємо, що ідея нації з'являється на межі XVIII і XIX століть, під час Американської і Французької революцій і трактується як ознака переходу суверенітету від особи монарха до спільноти громадян, що сама покладає собі закони, яких дотримується. Характерно, що поряд з такими поняттями, як «національна економіка», «національна промисловість», «національний ринок», з'являються «національна література», «національний театр», «національна преса», «національна школа». Це означає, що в житті суспільства, яке має відкритий горизонт, виникають нові проблеми, для яких немає готової мови — вона має бути вироблена. Саме на цих національних форумах виробляється мова для «щоденного плебісциту», за визначенням Ренана, який, зрештою, кристалізується в результатах політичних виборів.

Отже, порядок денний нації, перш ніж стати програмою політичних дій, має бути спочатку артикульований у вільній дискусії, неможливій без таких інститутів. Зважаючи, що вони потребують певних умов — правових, організаційних, фінансових тощо для свого функціонування, на політичному класі лежить відповідальність щодо їх забезпечення. Відповідно, за станом цих інститутів можна судити про компетентність політичного класу щодо національної ідеї.

Мета дослідження. Звертаючись до українських реалій, слід відзначити, що картина тут є суперечливою. Законодавством України, починаючи з Конституції, гарантовані основні права і свободи людини і громадянина, включаючи свободу совісті, слова, преси, зібрань і т.д. Водночас, дійсні управлінські практики часів незалежності роками залишали небагато місця для їх реалізації.

Закриття опозиційних медіа, тиск на суди, нищення журналістів тощо стали на якийсь період неунікною реальністю. Якщо торкнутися суспільних комунікацій загалом, то зникнення, по суті, українського кінематографу, животіння театрів і музеїв, хаотична забудівля історичних центрів міст свідчать про відсутність розуміння відповідальності національного масштабу у переважної більшості тих, хто заповнив лави українського політичного класу. Через занепад цієї інфраструктури величезні маси громадян були виключені з вироблення національного проекту, що зумовило ущербність формування порядку денного нації. «Національна ідея» поступово перетворювалася на заняття вузьких експертних спільнот, в їхніх руках часом скидаючись просто на ще один спосіб маніпулювання суспільством. Проте елементи конкуренції в політичній системі, осередки альтернативного розвитку, потреба політичного класу інколи не лише підтримувати реноме України як демократичної країни, а й справді проводити необхідні реформи і мотивувати до цього суспільство, зумовили збереження в ній певного раціонального зерна, тобто саморефлексії нації. Це і дозволяє нам звернутися до аналізу вказаного раціонального складника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні досить інтенсивно писали про національну ідею². Але саме роль політичного класу в її формуванні не ставала тут предметом розгляду. Не торкається її і О.Пашкова в дисертації «Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства»³. В такій ситуації нам довелося звернутися до аналізу текстів, продукованих самим політичним класом.

У політичній системі України від здобуття незалежності ключове місце посідала фігура Президента. Саме з Головою держави зазвичай виявлялися пов'язані ключові рішення в розвитку країни. І символічно, що у підсумкових книгах двох Президентів — Л.Кравчука «Є така держава — Україна» і Л.Кучми «Україна — не Росія» в назву винесена Україна: їх можна розглядати як опрацьований командами провідних експертів компендіум установок політичного класу щодо принципових орієнтирів розвитку держави, певний підсумок мислення політичного класу про Україну. Далі ми і звернемося до аналізу цих основоположних установок.

Л.Кравчук і утвердження консолідації українського суспільства на засадах незалежності. Червоною ниткою через усю книгу першого Президента проходить ідея консолідації: «будемо разом —

усе подолаємо», «ми можемо вистояти тільки в єдності». Наріжним фактом і моделлю для подальших дій став тут референдум 1991 р.: «Мені, як і кожній людині, складно передбачити, якого спрямування набуде вся політична система. Але я виходжу з того, що понад 90 відсотків жителів, які торік 1 грудня прийшли на виборчі дільниці, проголосували за незалежність України. Отже, зусилля всіх партій, рухів, переконаний, повинні бути підпорядковані цій найвищій доленосній меті — створенню України»⁴.

На цій основі виникає ідея і про перший «круглий стіл» в історії незалежної України 21 лютого 1992 р., куди запрошені всі тоді існуючі партії і який розглядається як постійно діючий орган, що вироблятиме компромісні рішення з вузлових питань політичного життя⁵. З цих же позицій Л.Кравчук висловлює критику щодо Верховної Ради, обраної ще до розпаду Союзу: «Сьогодні ж аграрники захищають інтереси аграрників, промисловці — промисловців. Кожен — свої, коли стосується якогось документа. Але є Україна!»⁶. Нарешті, він наголошує і на необхідності консолідації з демократичними силами Росії⁷.

Цікаво, що й минуле оцінюється саме в цьому світлі єднання: «Коли Україна святкувала ювілей Михайла Грушевського, ми говорили, що свого часу патріотичні сили не здобули перемоги, не змогли побудувати власну незалежну державу, тому що не об'єдналися навколо цієї великої мети. Ми маємо робити висновки з історії і не повторювати помилок наших попередників»⁸.

Що ж лягає в основу цієї консолідації? Людина, її права і свободи. Уже в програму, з якою Л.Кравчук іде на перші президентські вибори, він включає основні ліберальні положення: принцип поділу влад, вибори на основі багатопартійності, незалежна судова влада, підзвітність (відповідальність) держави та її органів перед суспільством і громадянами, «вільна церква — у вільній державі», вільний культурний розвиток національних меншин («кожній національній меншині — свою мову і свою школу») тощо. І сам Президент визначається як гарант прав та свобод громадян.

Поряд з цим, артикулюються і права громадян як головної опори держави в сфері економіки, оголошуються роздержавлення і приватизація, які мають створити рівні умови господарювання для всіх. Все підсумовується формулою: Вільна особа — вільний народ — вільна Україна⁹.

Такий шлях запровадження фундаментальних прав і свобод природно висвітлює єдність України з європейською спільнотою

(як європейська держава вона визначена вже в згаданій програмі) і природність інтеграції з нею. «Україна як європейська держава поставила перед собою мету — інтегруватися в європейській структурі. Ми лише кажемо, що не хочемо вступати до будь-яких блоків. Ми — держава без'ядерна, позаблокова, нейтральна, і це наша принципова політика»¹⁰.

У цій зрозумілій перспективі набуває логіки й інша велика тема, яка проходить через книгу — відносини з Російською Федерацією. Тут можна виділити два складники: прагнення побудувати відносини України і РФ на новій основі, як двох рівноправних держав (а це природно випливає з того, що Україна поклала в основу свого устрою права і свободи людини); і ставлення до СНД, в т.ч. питання розподілу майна, що залишилося від Союзу.

Протягом всієї книги перший Президент України знов і знов повторює: відносини України і Росії насамперед «мають бути взаємно шанобливі»; «Я заявляв і заявляю: пріоритетна політика — це політика добрих взаємин з Росією»; «Ми хочемо перш за все, я мушу це сказати сьогодні, хочемо жити в добрі, в злагоді з нашим великим сусідом, Росією. І ми хочемо, щоб політики Росії зрозуміли і зробили тільки один крок у своїй політиці: визнали Україну державою, як Францію, як Англію, як Німеччину, як інші держави, і будували з нею відносини як з державою, а не вважали Україну своєю частиною»¹¹. «Потрібна одна умова: щоб росіяни, політики російські десь не на словах, а на ділі визнали Україну рівноправною — рівною собі». І кожного разу змушений засвідчувати, що цього визнання немає¹².

З цих же позицій спочатку виходила участь України в СНД: така участь можлива, лише коли поважається незалежність України. Вона не є її *частиною*, а *входить* у Співдружність. «Я сказав і офіційно, і по телебаченню, що, коли ми будемо рівні, коли шануватимемо один одного, коли ніхто не буде зазіхати на нашу незалежність, не претендуватиме на диктат, не вважатиме нас частиною своєї землі або свого народу, тоді Співдружність існуватиме. Якщо цього не зрозуміють — Співдружність не зможе бути міцною. Я все ж сподіваюсь, що життя примусить усіх зрозуміти цю істину. Україна не відмовиться од своєї незалежності — як і Молдова, і Білорусь, решта республік колишнього Союзу. Бо це об'єктивний процес розвитку людства, а не бажання якоїсь групи людей. Це загальне прагнення народу. І якщо хтось спробує його зупинити, він приречений»¹³.

Отже, оглянувши хід формування політичним класом національної ідеї на етапі здобуття незалежності, ми можемо виділити в ньому такі **ключові пункти**: консолідація нової України на основі прав і свобод, що відкриває шлях до поєднання з європейською спільнотою, і дії з розбудови й утвердження відносин з РФ на рівноправній основі.

Л.Кучма і розмежування українського політичного класу з російською ідентичністю. Час президентства Л.Кучми, порівняно з попереднім періодом, позначений певним зниженням динаміки євроінтеграції України. В цей період складається режим, в публіцистиці часто іменованій «кланово-олігархічним». Кілька ФПГ, утворені частково з верств політичного класу колишнього Союзу, частково з кримінальних угруповань, контролюючи цілі сегменти економіки, стають ключовими акторами суспільно-політичних процесів; відбувається часткова приватизація держави. Втім, через те, що жодна з них не має «контрольного пакета акцій» щодо владних повноважень, в країні зберігаються зачатки конкурентної політичної системи.

Унаслідок таких подій Україна природним чином віддаляється від європейських стандартів, що й зумовлює послаблення євроінтеграційних процесів. Натомість відбувається її помітне зближення з країнами СНД, в яких утверджуються авторитарні режими різного ступеня жорсткості. На перший план тут виходять відносини з Російською Федерацією, які протягом десяти років, по суті, формують порядок денний в Україні. Закономірно, що саме тему цих відносин обрав другий Президент для підсумкової книги, що постала новим кроком українського політичного класу в напрямі вироблення національної ідеї.

Книга позначена впровадженням нового погляду на національну історичну спадщину, де з визнанням значущості «російського чинника» для української історії і культури поєднується обережне введення в позитивному контексті дразливих для дотеперішньої російської офіційної свідомості фігур. Загальний лейтмотив сформульований у принципі «черпати в історії не зневагу, а силу»¹⁴. Послідовно відкидається ідея «колоніального поневолення» України Росією¹⁵. Натомість українці розглядаються поряд з росіянами як співучасники великого імперського проекту (а Україна, у післяреволюційний час, як та, що зіграла вирішальну роль і у створенні, і у розпуску Союзу РСР).

На численних сторінках дається надзвичайно широкий огляд імен творців такого спільного культурного простору: письменни-

ків, учених, лікарів, інженерів, революціонерів, воєначальників. Згадується ідея своєрідного «культурного пакту», «відповідно до якого Україна і Росія (і Білорусь!) визнали б усі духовні цінності, створені протягом століть під одним державним дахом, спільною і не підлягаючою поділу спадщиною»¹⁶. Таким чином *обґрунтовується статус України, українців як рівноправного з росіянами донору великого культурного проекту*.

Таке обґрунтування рівного статусу стає опорним пунктом для наступного важливого кроку: *обґрунтування можливості власної української історії*, фокусуючи її щодо наріжного пункту державності; через це сучасними постають події найдавніші й сьогоднішні. Ключовою стає тут фігура Богдана Хмельницького, нею ніби перекидається мостик з давнини у Новий час і від нього у ХХ століття. Початок покладається характеристикою Зборовського миру: «Зборовська «Декларація милості королівської у відповіді на пункти прохань Війська Запорізького» була, по суті, ще і першою Конституцією України. Вона значить для України не менше, ніж Велика хартія вольностей для Англії. Саме з цього часу весь тодішній Старий Світ, і Росія також, визнали державу Хмельницького як окреме державне утворення з власною територією на обох берегах Дніпра, з чіткими, а не приблизними кордонами, своєю армією, судом, віросповіданням, органами управління і, треба відзначити особливо, мовою. Уперше після литовського завоювання Києва в XIV столітті Україна (ще, щоправда, не під своїм ім'ям) виступає як держава». «З ім'ям Богдана Хмельницького пов'язаний вихід України на арену світової історії, *початок становлення української політичної нації*. Богдан символізує єдність і безперервність буття України від часів князівської Русі до героїчної Козацької епохи національного відродження вісімнадцятого століття і завоювання незалежності в столітті двадцятому... *Продовжуючи Богданову справу, ми здійснюємо третю спробу відродження своєї держави*»¹⁷ (виділено нами. — Е.Ш.). Підглавка резюмує: «Хмельницький вивів народжену у вогні і хаосі Україну на стежку, вибрану ним для неї серед інших стежок, що вели в болота, і дав їй золоту нитку Аріадни — національну державну ідею. Зумівши не втратити цієї нитки, Україна через третину тисячоліття прийшла до заповітної незалежності»¹⁸.

Цей послідовно вибудований каркас для розуміння історії стає в зрозумілу перспективу розгляд ще одного болісного питання у відносинах між Україною і РФ, а саме — захисту і розширення

сфери вжитку української мови. Автор наводить статистику напередодні незалежності (щодо невизнання самими українцями української мови як рідної, відсотка обсягу літературної продукції українською, кількості шкіл з українською мовою навчання) і пояснює, що це означало б у російському випадку: лише 20% літератури, виданої російською мовою; зникнення в третьому за величиною місті Росії останньої школи з російською мовою викладання; масову подачу батьками заяв про відмову від вивчення їх дітьми російської мови¹⁹.

До цього додається статистика щодо театрів, шкіл; говориться про в основному російськомовний сегмент масової комунікації — преси, телеканалів, FM-радіостанцій, відео- і аудіоринку, завершуючи до певної міри кумедним прикладом: оскільки в 90-ті роки мовою статутного спілкування в армії незалежної України була російська, хлопчик з гуцульської глибинки потрапив до армії незалежної України і повинен був, як у колишній Радянській армії, звикати до російської мови²⁰.

Звичайно, пасажі схожого змісту ми можемо зустріти в численних публіцистичних творах, але тут в устах Глави держави як лідера політичного класу вони піднімаються на рівень державної політики і вимагають конструктивних дій щодо виправлення ситуації. Будь-який неупереджений патріот своєї країни визнає, що це становище негідне країни з такою історією. При цьому, за підтримки української мови, не утискається жодна інша²¹.

Можливо, певною мірою несподівано, а насправді виявляючи закономірну спадкоємність творів двох Президентів, у книзі пунктиром проходить правова ідея. Вона з'являється нечасто, але автор звертається до неї в усіх ключових найдраматичніших моментах: позиція українського керівництва під час путчу ГКЧП, референдум щодо проголошення незалежності і конфлікт у Криму 1994 року²².

У книзі враховується і такий чинник утвердження національної ідеї, як природний хід подій. Російськомовне населення України ідентифікує себе саме з Україною — вболіваючи виключно за українські футбольні клуби, нахваляючи «наш Львів», «нашу Софіївку» рідним з Росії, живучи українськими новинами (і скандалами). «Хтось скаже — «дрібниці», але саме так і відбувається стихійна консолідація народу України незалежно від етнічної належності людей».

Насамкінець треба відзначити, що в книгах обох Президентів наявний особистісний момент, який зовсім не є випадковим

«доважком». По суті, це структурний елемент, що надає завершення всій будівлі національної ідеї, в основі якої лежить особистісне зусилля. Цим ніби «верифікується» хід загальносуспільних процесів в їх «клітинці», окремій особі. В даному випадку це представники вищих верств: завідувач ідеологічного відділу республіканської партійної організації і керівник стратегічного загальносоюзного виробництва ракетної техніки, — але історичні процеси вищі за статусні бар'єри (ставали ж дворяни лідерами пролетарських революцій). І це також задає спадкоємність між двома лідерами — в сюжеті прозвівання пересічної совєтської людини²³.

Отже, підсумовуючи, ми можемо зафіксувати очевидну спадкоємність розвитку національної ідеї політичним класом, ключові тези якого представлені в підсумкових роботах двох українських Глав держави. Насамперед, це ідея гідності: якщо у Л.Кравчука акцентовано його «формальний», універсальний вимір, укорінений в правах і свободах, на яких нація консолідується й інтегрується в європейську систему інститутів, то у Л.Кучми широко представлений «матеріальний» бік справи — у неозорому колективі творців загальнолюдських цінностей і смислів, нехай часом і в річищі великого імперського проекту (автор періодично порівнює це з роллю шотландців в англійській історії та культурі). Ця гідність і стає основою для інтеграції з Європою і рівноправних стосунків з Росією. Обґрунтування йде різним шляхом, у різних аспектах, але сама позиція, що обґрунтовується, перебуває незмінною. Прикметно, що прийняття правової ідеї всерйоз прослідковується у погляді як на сьогодення, так і в ставленні до історії, що певним чином свідчить про її укоріненість в рефлексіях українського політичного класу щодо суспільних процесів. Можна припустити, що в соціокультурних кодах суспільства збереглися ці ключові елементи «європейськості» (від часів включеності до загальноєвропейських комунікацій), що створює основу природного до них повернення. Спадкоємність прослідковується також у моменті особистого досвіду двох лідерів політичного класу, що виступає «верифікацією» національної ідеї на рівні особистісного, загальногромадянського виміру, де президент чинить за тими мотивами, що й кожний громадянин: адже вони члени єдиної нації.

В. Ющенко і розвиток національної ідеї після Майдану. Зі зрозумілих причин наразі ми не маємо аналогічної до аналізованих вище підсумкової книжки третього українського Президента. Проте ми маємо змогу звернутися до програмних текстів, у яких

викладено тези, ключові для бачення національної ідеї сьогоденішнього лідера політичного класу — президентських послань до Верховної Ради України 2005–2009 рр.

Найхарактернішою їх рисою, на наш погляд, є акцент на громадянських компетенціях українського суспільства, опануванні ним можливостей, що відкрили реформи. Якщо у працях перших двох Президентів, як правило, йдеться про зміни, в т.ч. інституційні, як такі, а «громадянська координата» (тобто здатність громадян опанувати цей інструментарій) опускається як те, що само собою зрозуміло, — то тепер саме цей момент переміщується до центру уваги. Так, зокрема, трактується і феномен «помаранчевої революції», який до певної міри стає тут камертоном: «помаранчева революція» дала переконливу відповідь на фундаментальне питання: чи здатна українська нація побудувати сучасну самостійну демократичну державу? Вихід мільйонів людей на Майдан Незалежності, на вулиці й площі по всій країні, їх патріотизм і толерантність, мирний і гідний характер протесту, повага до верховенства права довели — українська нація відбулася. У момент крайнього драматизму і напруження політичної боротьби дві частини суспільства з різними поглядами дійшли згоди заради цілісності й незалежності України. Її громадяни виявили відповідальність і здатність демократичним шляхом визначати свою долю і долю своєї країни»²⁴. Вже Л.Кучма в аналізованій вище книзі співчутливо цитував висловлювання К.Кавура: «Італію ми створили, тепер наше завдання — створити італійців». Тепер це повір'яння «формальної» конституції «реальною» до певної міри перетворюється на наскрізний принцип підходу до ключових проблем національного розвитку.

Отже, за нової інвентаризації стану справ у полі зору знов постає тема консолідації нації, що є відповіддю на проблемний стан українського суспільного простору, фрагментованого в політичному, економічному і соціокультурному вимірах²⁵. Відповідно, зарадити справі мають заходи, що залучають зусилля всіх громадян і політичних сил у певні інтегруючі для суспільного простору дії. Як конкретні успішні проекти, що працюють на об'єднання суспільства, тут особливо виділені: в політичній сфері — проведення у повній відповідності до демократичних стандартів чергових (2006) і позачергових (2007) парламентських виборів, в економічній — проект Євро — 2012²⁶. (Тут можна зробити зауваження, що, можливо, ближчим часом розвитку українського

суспільства успіх буде супроводжувати скоріше певні конкретні проекти, ніж глобальні всеохоплюючі програми. Відповідно, саме їх потребуватиме країна.)

Загалом же, мобілізація громадянського потенціалу акцентується тепер практично щодо всіх ділянок суспільного життя. Тут може йтися про поширення практики громадського обговорення законодавчих змін у регулюванні внутрішнього ринку та укладання відкритих угод між представниками бізнесу й владою щодо основних засад конкурентної поведінки на конкретних ринках²⁷. Або про сприяння розвитку філантропії та меценатства, створення економічних (податкових) стимулів для бізнесу і громадян для підтримки ними інститутів громадянського суспільства; розвиток державного замовлення організаціям громадянського суспільства на надання соціальних послуг населенню²⁸. Або навіть про залучення широкого кола недержавних суб'єктів (професійних, громадських організацій, суб'єктів господарювання, професійних та промислових асоціацій) для формування суспільної підтримки енергоефективності²⁹. Йдеться про радикальне порівняно з попереднім періодом розширення кола акторів, з якими влада вступає в партнерські стосунки на основі рівноправного діалогу в політичній, економічній чи соціокультурній сфері. Нарешті, у посланні — 2009 лідер держави вперше прямо звертається до громадян: «Я відповідально прошу українських громадян відновити довіру до банків, не забирати свої депозити, не завдавати шкоди ані собі, ані державі і в тому числі підтримати таких же людей, як ви, що отримали кредити»³⁰, — які, очевидно, виступають ключовим суб'єктом суспільних процесів і визнані як такі.

І тут ми знов повертаємося до національних культурних інститутів, про значення яких йшлося на початку параграфа: оскільки влада сприймає цих акторів всерйоз, необхідна та інфраструктура суспільної дискусії, в якій суспільство може пізнавати себе. В цьому сенсі в президентських посланнях 2005–2009 рр. приділено безпрецедентну увагу цьому виміру життя суспільства. По суті, можна говорити про справжній початок формування державної культурної політики. В ній можна виділити наступні ключові пункти.

По-перше, національна культура розглядається як *культура української політичної нації*. Це означає, що в основу її покладаються універсальні демократичні цінності, пов'язані із загальновизнаними правами і свободами. «Замість боротьби чи протистояння

культур, слід говорити про боротьбу цінностей, що у багатьох випадках є справді принципово несумісними. І українська, і російська, і всі інші культури національних меншин в Україні можуть поєднуватися в культурі політичної нації. Проте в ній не можуть поєднатися цінності демократичні й тоталітарні, модерні й ретроградні, проукраїнські й українофобські. Спроби їх штучного поєднання лише гальмують формування української демократичної ідентичності»³¹. Це, по-друге, створює підґрунтя для формування *єдиного гуманітарного простору*³². За такого підходу розмаїття полікультурної, поліконфесійної України перетворюється з проблеми на перевагу країни: адже кожна спільнота може збагатити її своїм надбанням: «Українська культура представлена великою кількістю самобутніх культур національних меншин та етнічних груп, які історично мешкають на українській території. До культурного розмаїття потрібно ставитися не як до проблеми, якої треба позбутися, а як до багатства, яке треба плекати і примножувати»³³.

Цей же підхід орієнтації на спільні універсальні цінності лягає в основу вироблення певного ставлення до історичної пам'яті, що підтримує зв'язок часів. У цьому світлі слід підходити і до тлумачення кроків Глави держави, що неоднозначно були сприйняті в країні: дії щодо увічнення пам'яті про Голодомор, визнання УПА. Інша справа, що всі ці принципові кроки не були достатньо пояснені в суспільстві, де співіснують різні картини історії, часом взаємовиключаючі. Проте тут ми впираємося в ситуацію, коли стан суспільних комунікацій сам є наслідком тих проблем, які передбачається обговорити. Покладатися можна на те, що істина, коли її не нищать, поступово встановиться — просто тому, що є природною. Зрештою, і національний прапор, коли з'явився в 1980-ті, викликав ті самі реакції; надалі ж став звичною частиною громадського життя.

Перейдемо до підсумків.

Висновки. Розглянувши роль політичного класу у напрацюванні консолідованої ідеології, ми можемо відзначити моменти спадкоємності курсу щодо національної ідеї, відзначивши у її розумінні такі наріжні елементи, як *гідність, правова ідея і громадянські компетенції*, необхідні, щоб її реалізувати. Саме це може стати основою консолідації нації поза «розділовими» межами етнічних, конфесійних та ін. спільнот — вони перетворюються з проблеми на джерело збагачення суспільства. Зазначені елементи стають підґрунтям європейської і євроатлантичної інтеграції Ук-

раїни (оскільки тамтешня інституційна інфраструктура побудована на тих самих началах) і водночас розв'язанням проблемних питань у відносинах з Російської Федерацією.

---

¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 386–387; Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф.Головатого та О.В.Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 512.

² Серед ґрунтовних праць останніх років можна назвати: Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. — К.: Грамота, 2007. — 576 с.; Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. — К.: Український Центр духовної культури, 2005. — 328 с.; Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — К.: Світогляд, 2005. — 186 с.

³ Див.: Пашкова О.Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства. — Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 2008. — 20 с.

⁴ Кравчук Л. Бачу велике майбутнє у взаєминах наших держав // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — К.: Глобус, 1992. — С. 120.

⁵ Там само. — С. 121.

⁶ Сто днів президента Кравчука // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 155.

⁷ Кравчук Л. Україна хоче стати економічно сильною державою // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 186.

⁸ Кравчук Л. Виступ на III Всеукраїнських зборах... // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 207.

⁹ Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 12–14, 94, 96, 131.

¹⁰ Кравчук Л. Тоді ми скажемо: є могутня Україна // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 44.

¹¹ Кравчук Л. Виступ на Міжнародному Шевченківському літературно-мистецькому святі «В сім'ї вольній, новій» // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 190.

¹² Кравчук Л. Я людина надто емоційна // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 221.

¹³ Кравчук Л. Тоді ми скажемо: є могутня Україна // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 45.

¹⁴ Кучма Л. Україна — не Росія. — М.: Время, 2003. — С. 142.

¹⁵ Звертається увага, що як в СРСР українці трактувалися і відігравали нарівні з росіянами роль головного кадрового потенціалу урядових управлінь,

так і в Російській імперії їх статус з певними обумовленостями дорівнював другим. (Там само. — С. 116, 17).

¹⁶ Там само. — С. 310.

¹⁷ Там само. — С. 230, 237.

¹⁸ Там само. — С. 247.

¹⁹ Там само. — С. 259–260.

²⁰ Там само. — С. 298.

²¹ Там само. — С. 293.

²² Там само. — С. 484, 417, 424–425, 111.

²³ Кравчук Л. Україна хоче стати економічно сильною державою // Кравчук Л. Є така держава — Україна. — С. 185–186; Кучма Л. Україна — не Росія. — С. 402, 411, 416.

²⁴ Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. — С. 21.

²⁵ Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. — К.: НІСД, 2007. — С. 38, 33, 223; Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь. — К.: НІСД, 2007. — С. 192, 208.

²⁶ Україна в 2006 році... — С. 87; Україна в 2007 році... — С. 30; Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік // www.president.gov.ua/news/9941.html

²⁷ Україна в 2006 році... — С. 152.

²⁸ Україна в 2007 році... — С. 48.

²⁹ Там само. — С. 90.

³⁰ Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України [2009] // Урядовий кур'єр. — 2009. — 1 квітня.

³¹ Україна в 2006 році... — С. 25; Україна в 2007 році... — С. 217–218.

³² Україна в 2006 році... — С. 209.

³³ Україна в 2007 році... — С. 220–221.

ГЕНЕЗА ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК ВАРІАНТ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті аналізується роль політичного класу Росії в аспекті завдання модернізації країни. Показано, що хід змін від «елітного плюралізму» 1990-х рр. до авторитарного за характером режиму протягом 2000-х рр. свідчить про неготовність теперішнього політичного класу РФ до ролі модератора реформ.

N. Kononenko. Genesis of political class of a Russian Federation as variant of decision the problem of political subjection on post soviet space. In the article the role of political class of Russia in the aspect of task of country's modernization is analysed. It is shown that changes from «elite's pluralism» of 1990-th to the authoritarian mode during 2000-th testifies the unreadeness of nowadays political class of RF to the role of reforms' moderator.

Одне з найважливіших і найскладніших питань транзиту — це проблема ефективної діяльності суб'єкта (модератора) модернізації. Від того, наскільки адекватно система (суспільство) розв'язує проблему модератора перетворень залежать і результати політичних перетворень, і темпи та глибина соціально-економічних реформ, і імплантація країни як суб'єкта до участі в субрегіональних та світових процесах.

Традиційно функції суб'єкта перетворень виконує еліта та політичний клас суспільства, що модернізується. Наголосимо, що коли ми говоримо про політичний клас, то виходимо з парадигми, сформованої американським політологом Х. Лассуелом, який стверджував, що політична еліта — це верхівка правлячого класу. Таким чином, ми виходимо з того, що, по-перше, еліта — це частина політичного класу; по-друге, функціональні відмінності між елітою та правлячим класом полягають в тому, що варіанти для ухвалення політичних рішень розробляє (має розробляти) політичний клас, а остаточне рішення про реалізацію того чи іншого запропонованого варіанта ухвалює еліта (верхівка) політичного класу¹.

Оскільки успіх модернізації залежить від готовності ментальної, культурної, інтелектуальної, інституційної політичного

класу взяти відповідальність за темпи та напрями реформування суспільства, розуміння умов формування політичного класу, еволюції його структури, форм політичної інституціоналізації є важливим напрямом модернізаційних досліджень. У межах цієї статті лаконічно розглянемо еволюцію політичного класу Російської Федерації. *Интерес до генези правлячого класу Росії зумовлений суб'єктивним статусом цієї країни. Безперечно, період розвалу Радянського Союзу пов'язаний із кінцем епохи «біполярного світу». Втім, крах «біполярної моделі», геополітичне та економічне послаблення Російської Федерації в той період не спровокувало автоматичного викреслення цієї країни (і російського політичного класу) із переліку найвпливовіших світових суб'єктів. Більше того, геополітична суб'єктність Росії є фактором, що впливає на темпи та масштаби української модернізації, а й відповідно — на формування, діяльність та політичну філософію правлячого класу України.*

Специфіка сучасного політичного класу Російської Федерації зумовлена факторами, які визначали простір його формування. А саме:

- імперські ідеологічні стандарти, що сприяють консолідованим ментальним прагненням сучасного російського правлячого класу впливати на визначення політичного майбутнього пострадянських країн, які розглядаються ним як території традиційно-історичного впливу Росії;

- існування російських державницьких традицій, традицій формування російського політичного класу і, навіть, моделі функціонування політичного класу в умовах «модернізаційно-мобілізаційних» етапів розвитку країни, яка передбачає домінування бюрократичної групи в межах політичного класу країни;

- розпочатим (на момент розвалу СРСР) процесом формування російської політичної нації в умовах мультинаціональної країни;

- експорторієнтована економічна модель з певними диспропорціями, які полягали у домінуванні сировинних галузей економіки (нафта, газ, енергія, метал та решта) та існуванні розвинутої інноваційної частини економіки (ВПК, аерокосмічна галузь та інші).

Таким чином, новітній правлячий клас Росії формувався в межах впливової країни з традиціями домінування

а) держави щодо інтересів суспільства;

б) імперської ідеології як у суспільстві, так і серед правлячої еліти.

Починаючи аналізувати специфіку сучасного російського політичного класу в умовах «пострадянської демократизації», наголосимо на тому, що в межах цієї статті буде лаконічно розглянуто три етапи розвитку правлячого класу Російської Федерації. Перший етап — 1991–2000 рр. (президентство Б. Єльцина), для якого характерна «демократія еліт». Другий етап — 2000–2008 рр. (президентство В. Путіна) зі згортанням демократичних тенденцій у межах правлячого класу. І третій етап, який розпочався у 2008 р. і триває, пов'язаний із президентством Д. Медведєва і його наміром повернути російському правлячому класу конкурентну форму існування.

За часів же президентства Б. Єльцина слабкий президент (незважаючи на величезне коло конституційних президентських компетенцій), щоб втримати ситуацію під контролем, мав маневрувати між різними сегментами — новими і старими — правлячого класу, що і створювало ефект «демократичного співіснування» різних його груп. Відповідь на питання, між якими групами правлячого класу був змушений маневрувати Б. Єльцин, тісно пов'язана зі структурним аналізом пострадянського політичного класу Росії, донорами якого були як нові політичні актори (олігархи, регіональні еліти, політичні партії), які прагнули політичної легалізації, так і частина радянської номенклатури, що адаптувалася до нових реалій.

Перший період формування класу нових російських капіталістів тривав з 1986 по 1994 рр. Протягом 1986–1992 рр. відбулася «номенклатурна приватизація» фінансових установ і експорторієнтованих галузей через створення частиною адаптованої до нових реалій радянської номенклатури «класу уповноважених» (переважно — з представників центральних керівних органів ВЛКСМ) для здійснення підприємницької діяльності. 1992–1994 рр. — час відкритої приватизації промисловості і створення бізнес-еліти. Старт розвитку російського капіталізму дослідники пов'язують з липнем 1986 року, коли ЦК ВЛКСМ дозволив створення єдиної загальнонаціональної системи науково-технічної творчості молоді, суб'єктам якої було рекомендовано працювати на умовах «самофінансування» і мати справу з готівковими грошима.

Другий період еволюції російської бізнес-еліти 1994–2000 рр. пов'язаний із заставними аукціонами (де-юре держава позичала у приватних банків кредитні гроші, передаючи у тимчасове керування бізнес-еліти найбільш привабливі активи; де-факто —

суб'єкти процесу розуміли, що держава кредити не поверне, йшлося про придбання за демпінговими цінами державної власності), початком формування як загальноросійських, так і регіональних фінансово-промислових груп та режиму олігархату. Пік впливу бізнес-еліти припадає на період 1996–1998 рр. У цей час олігархічні групи не лише реструктуризують власні бізнес-імперії, а починають здійснювати як *безпосередній* особистий вплив на ухвалення владою найважливіших політичних і кадрових рішень, так і *опосередкований* політичний вплив, делегуючи у виконавчу владу своїх представників (що стають частиною бюрократичної складової політичного класу), фінансують діяльність парламентських партій і мають своїх представників у цих партіях (набуваючи, таким чином, представництва у електоральній та легіслатурній частині російського політичного класу).

«Регіональний феодалізм» — таку характеристику стану російських регіональних еліт наприкінці 90-х рр. минулого століття дає російський політолог Г. Голосов, роблячи акцент на децентралізації регіональних політичних режимів стосовно Москви та авторитарному наповненні більшості з них². Відміна Б.Єльциним регіональних виборів у 1991 р., а потім — у 1994 р. стала серйозним фактором консервації місцевих еліт. Проведення ж прямих виборів у 1997 році в суб'єктах Федерації лише активізувало консолідацію авторитарних регіональних режимів: ті губернатори, яких було переобрано, почали знищувати опозицію; в тих же регіонах, де переміг представник опозиції, опозиція просто припинила своє існування.

На нашу думку, інституціалізація нових акторів (олігархів, регіональних лідерів) у межах політичного класу відбувалася протягом двох електоральних циклів: 1995–1996 рр. і 1999–2000 рр. Щодо виборчої кампанії 1995–1996 рр., то вона сприяла:

– швидкому формуванню і легалізації політичного впливу олігархату в межах правлячого класу та його входженню в політичну еліту країни;

– переходу регіональних лідерів з аутсайдерів до впливової інсайдерської частини політичного класу;

– розумінню того, що навіть впливові «партії влади» та інші парламентські партії (КПРФ, ЛДПР) в умовах російського політичного дизайну можуть розглядатися лише як інструмент входження в політичний клас і не гарантують зростання політичної ваги;

– розуміння того, що саме контроль над власністю, фінансами та медіа дозволяють мати політичне представництво.

Електоральний цикл 1999–2000 рр. став кульмінацією періоду «елітного плюралізму» (або «демократії еліт») і в той же час заклад тенденції для використання практики формального використання процедури звернення до електорату під час виборів і формування ілюзії політичної безальтернативності.

Розуміння еволюції нових політичних акторів дає уявлення про якісні характеристики (діяльність, прагнення, цінності та інше) політичних «донорів» правлячого класу і свідчить про неможливість виконання ними на період 90-х рр. ХХ ст. функцій провайдерів (суб'єктів) постіндустріальної модернізації. Нові політичні актори були зацікавлені на той момент у збереженні status quo, який передбачав обмеження конкуренції на всіх рівнях і в економіці, і в політиці. Вище вже йшлося про те, що процес формування економічного та політичного капіталів відбувався методами *пільгового, неконкурентного* привласнення державної власності під протекторатом держави і комерціалізації адміністративно-розпорядних функцій бюрократичного апарату. Така система надавала зручні можливості для повного і безмежного домінування олігархії — на макрорівні, регіональним елітам — на місцевому рівні. В умовах же постіндустріальної економіки контроль над сировиною ще не свідчить про успішність, а лідерство вимагає постійного підтвердження³.

Центральним сюжетом «демократії еліт» стала конкуренція протягом 1999 року двох фракцій правлячого класу, сформованих у середині виконавчої влади, що прагнули її очолити та сформувавши нову урядову коаліцію. Втім, унаслідок виснажливої парламентської кампанії у 1999 р. блок Є. Примакова — Ю.Лужкова «Батьківщина — вся Росія» програє боротьбу і на президентських виборах 2000 року блок «Батьківщина — вся Росія» вже не виставляє свого претендента на посаду президента. Фактично, відмова після поразки на парламентських виборах 1999 р. керівників блоку «Батьківщина — вся Росія» від свого кандидата на президентських виборах 2000 р. та швидке зростання рейтингу в.о. президента Росії В.Путіна зумовили те, що вперше в новітній Росії результати кулуарних домовленостей всередині політичного класу щодо кандидатури політичного наступника чинного президента були фактично лише парафовані виборцями під час березневого голосування 2000 р. Обрання В.Путіна президентом

Росії у першому турі і конкуренція на виборах із представниками лише старої опозиції зразка 90-х рр. створили ілюзію «політичної безальтернативності» в межах політичного класу і стали небезпечним початком згорання «елітного плюралізму».

Сценарій, реалізований новим російським президентом В.Путіним протягом 2000–2008 рр., концептуально перебував у межах традиційної поведінки російської влади у разі здійснення останньою масштабних модернізаційних перетворень (епоха І.Грозного, Петра Першого, Й.Сталіна) і маневренність якої обмежується часом, соціальними і зовнішньополітичними чинниками. Зазвичай, суб'єкт російської модернізації (а це — не еліта загалом і не елітна група, а впливовий і харизматичний лідер) обирав стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. В політичній площині — вибір робився на користь авторитарних методів керівництва суспільством. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до лідера-харизмата бюрократія, залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною.

Отже, Путін не став новатором у сенсі вибору методів модернізації. Погоджуємося з думкою російського політолога Б.Макаренка стосовно того, що головним змістом внутрішньої політики В.Путіна протягом двох президентських каденцій було, по-перше, створення моноцентричного центру влади і, по-друге, демонтаж «демократії еліт», яка дозволяла протягом 90-х рр. ХХ ст. різним суб'єктам політичного класу, контролюючи ресурси, створювати політичні інститути і вирішувати питання їх легалізації (а й, відповідно, свого впливу) шляхом апеляції до електорату (виборів)⁴. Основні інструменти (технології) демонтажу «демократії еліт» — ресурсний авторитаризм, реформування виборчого законодавства і концентрація політичного впливу в межах бюрократичної групи правлячого класу.

Економічні результати президентства В.Путіна — спірні та неоднозначні. Впливовий американський журнал, аналізуючи економічні результати президентства Путіна, зазначає, що економіка не лише повернула собі втрачені у середині 90-х рр. позиції, а й створила життєздатний сектор послуг, який був практично відсутній у Радянському Союзі⁵. Втім, російський аналітик О. Полухін стверджує, що економічне зростання зумовлене не політикою уряду Путіна, а зростанням цін на нафту, різкою девальвацією рубля

у 1998 році та ліберальними реформами 90-х рр. ХХ ст⁶. Перший заступник керівника Адміністрації президента В.Сурков, виступаючи у березні 2009 року на форумі «Стратегія 2020» з аналізом причин і наслідків глибокої рецесії, в яку увійшла Росія наприкінці 2008 р., зазначив, що російське економічне зростання — є похідною від кулі, яку надули американці, оскільки Росія не заслуговувала на це зростання⁷. На нашу думку, політичний дизайн путінської Росії (дизайн політичного класу — в т.ч.) був лише інструментом реалізації певних економічних завдань, наслідком реалізації яких стало зростання ВВП у 2000 році — 10%, у 2001 р. — 5,7%, у 2002 р. — 4,9%, у 2003 році — 7,3%, у 2004 році — 7,1%, у 2005 році — 6,5%, у 2006 році — 6,7%⁸.

Як вже було сказано, технологією нейтралізації політичного впливу олігархів став «ресурсний авторитаризм». Так, у лютому 2000 р. президент В.Путін зустрівся із впливовою частиною політичного класу — олігархами ельцинської доби і повідомив про необхідність запровадження рівної дистанції між владою і бізнесом. Майновий status quo було гарантовано лише тим власникам, які були згодні грати «за правилами Кремля». Вже протягом першого року президентства Путіна «технократи» (А.Міллер, Д.Медведев, Д.Козак) та «силовики» (С.Іванов, В.Іванов, С.Богданчиков, Б.Гризов, С.Міронов, М.Патрушев) — ті фракції політичного класу, на які покладався в розробці та реалізації політики президент, повернули державі право контролювати використання приватними власниками ресурсів і регулювати, таким чином, або продаж несанкціонованому покупцеві, або використання ренти для реалізації власних політичних цілей. Фактично, йдеться про створення найбільш впливовою частиною путінського політичного класу системи розподілу ресурсів за принципом політичної лояльності. В таких умовах лідер може дозволити собі зберігати політичний демократичний дизайн, авторитарно регулюючи при цьому доступ з боку «лояльних» фракцій політичного класу до власності, фінансів і медіа.

На прикладі окремих нелояльних представників олігархічної частини політичного класу було продемонстровано, як буде діяти новий владний механізм у разі нерозуміння нових правил політичної гри. Так, власник холдингу ЗАО «Медіа-міст» В.Гусинський у 2000 році був змушений передати акції каналу НТВ Газпрому на умовах, запропонованих Газпромом, і емігрувати. У тому ж році емігрує і Б.Березовський, продавши контрольний

пакет акцій каналу ОРТ Роману Абрамовичу, який, на відміну від Абрамовича, був готовий співпрацювати з Кремлем. Найбільш неприємна операція з нейтралізації впливу олігархів ельцинської доби була застосовано стосовно М.Ходорковського, який був заарештований 25 жовтня 2003 року за звинуваченнями у порушеннях, які мали місце під час приватизації ЗАО «Апатит». У 2005 році Ходорковський був засуджений за невиконання податків. Зазначимо, що до арешту Ходорковський робив грошові внески до правих партій «СПС» та «Яблука» та заявляв про намір піти з ЮКОСу у 2007 році (за рік до президентських виборів), що спровокувало думки про те, що молодий та амбітний олігарх обмірковує політичне майбутнє⁹. В грудні 2004 року з метою врегулювання боргових забор'язань ЮКОСу перед державою було продано її компанію «Юганскнафтогаз». А у 2005 р. Р.Абрамович продав державі 75,7% акцій «Сибнафти».

Реформування виборчого законодавства — політична технологія централізації регіональних еліт та встановлення домінування бюрократів над партійними фракціями політичного класу. Першими кроками щодо обмеження регіонального авторитаризму стали:

- запровадження у 2000 р. 7 великих федеральних округів, на чолі яких перебували мегагубернатори, виведені за межі легітимізації свого статусу на виборах;

- надання президенту конституційної можливості розпускати регіональні парламенти у разі ухвалення останніми законів, що суперечать нормам федерального законодавства.

Як механізм, який би повністю «розкрив» регіональні режими для центру, було обрано федеральні партії. Новий закон про вибори, ухвалений у 2001 році і доповнений протягом двох наступних років, був спрямований на скорочення партійних пропозицій та повну підконтрольність виборчого процесу не місцевій владі, а федеральній¹⁰. Як наслідок, найбільш впливова фракція політичного класу — бюрократична, отримала повну підконтрольність виборчого процесу, залежність результатів виборів від власних розпоряджень, пропрезидентську конституційну більшість у Державній думі, повну контрольованість законодавчого процесу і бездіяльну «клубну» другу парламентську палату — Раду Федерації. Замість законодавчої лабораторії, контролера діяльності уряду та коаліційного його формування, партійні фракції Державної думи перетворилися на канцелярську службу президентського

секретаріату та уряду, які були опановані представниками надзвичайно впливової і практично неконтрольованої бюрократичної фракції правлячого класу сучасної Росії. Про такий стан речей свідчать дані, наведені О.Гаман-Голутвіною, відповідно до яких:

- не було жодної незгоди із кадровою пропозицією В.Путіна;
- скоротилася кількість депутатських слідчих комісій: протягом 1993–1999 рр. таких спеціальних депутатських комісій працювало 60, протягом 1999–2007 рр. — 29;

- Державна дума ухвалює практично всі президентські законопроекти: 1996–1997 рр. — ухвалено 35% президентських законопроектів; 1999 р. — 60%; 2000 р. — 100%¹¹;

Найбільш впливова — бюрократична — фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства Путіна складалася з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи і силовики. Путіну, що вибудовував моноцентричну і персоніфіковану владу, був тактично вигідний атомізований характер його найближчого оточення, оскільки така ситуація укріплювала його позиції як безумовного арбітра у разі виникнення протиріч у межах політичного класу.

«Родинна» група, яка здійснювала серйозний вплив на політику у перший президентський термін В.Путіна, об'єднувала тих представників політичного класу (керівник секретаріату президента до 2003 р. О.Волошин, прем'єр-міністр до 2004 р. М.Касьянов, генеральний прокурор В.Устинов), які прийшли у владу за часів президента Б.Єльцина і були надзвичайно наближеними до родини першого російського президента. Останнім її впливовим членом у владі залишився заступник керівника Адміністрації президента В. Сурков, розробник теорії «суверенної демократії», яка розглядалася його автором як ймовірна ідеологічна платформа російської бюрократії.

Група «путінських лібералів» представлена економістами, що прийшли до влади разом із Путіним, серед яких найбільш впливовими і відомими фігурами були Герман Греф (до 2007 р. міністр економічного розвитку та торгівлі) та Олексій Кудрін (міністр фінансів). Обидва представники групи ліберальних демократів прийшли у владу завдяки особистому знайомству із Путіним під час спільної праці в мерії Санкт-Петербурга. До цієї групи примкнув і впливовий за президентства Б.Єльцина Анатолій Чубайс.

Група «технократів» очолювалася керівником правління ОАО «Газпром» О.Міллером (колишній підлеглий Путіна по зовнішніх зв'язках в мерії Санкт-Петербурга) і тоді — першим віцепрем'єром — Д.Медведєвим (колишній радник мера Санкт-Петербурга Анатолія Собчака) і на той момент міністром регіонального розвитку РФ Д.Козаком. Неформальним лідером ліберальної та технократичної груп бюрократичної фракції політичного класу був Д.Медведєв, який переміг у кулуарній боротьбі за статус «наступника» В.Путіна представників «силової» групи бюрократів і став у 2008 році третім президентом Російської Федерації.

Найвпливовішою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства Путіна (особливо його першої каденції) були «силовики». Саме військові становили ґрунт управлінської мережі Путіна, яка дала змогу в короткий період часу поновити контроль політичного класу над всіма ключовими суспільними процесами і зробила більш впевненою федеральну владу: результат узгоджуваних процедур і результати виборів були прогнозовані. Така «прогнозованість» означала збереження демократії, але практично в імітаційній формі. За даними О.Криштановської, вже на період 2002 року кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим Путіна «ліберальною мілітократією» (в межах якої фактична влада військових здійснюється в межах політичної системи із фасадними ознаками демократії)¹². Ідеологія «силовиків» передбачала також внесення рішучих змін у співвідношення влади і бізнесменів: «силовики» вважали, що вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших експортноорієнтованих галузях монополій за державної участі як ключового власника. Ключовими акціонерами і керівниками цих холдингів мали стати державники, якими «силовики» вважали себе.

Політичний режим Путіна, що базувався на піднесенні «силовиків» серед інших фракцій політичного класу, політичному і, що особливо важливо, — іделогічному моноцентризмі і ресурсному авторитаризмі, стабілізував розбалансовану політичну конструкцію Росії після Єльцина, але не створив інститутів для остаточного завершення модернізаційних перетворень у країні¹³. Так, наприкінці свого президентства В.Путін, занепокоєний необхідністю і водночас неможливістю проведення модернізації, у 2007 році підписує низку законів, які передбачають перерозподіл держав-

ної власності (яка оцінюється у 80 млрд дол.) і фінансів (близько 36 млрд дол.) в атомній та оборонній галузях на користь державних корпорацій, які було виведено з-під контролю уряду і підпорядковано безпосередньо президенту. Російський дослідник Вадим Волков, аналізуючи цю тему, наголошує на тому, що некоректно зводити логіку створення держкорпорацій лише до особистих і корпоративних інтересів. *Той факт, підкреслює дослідник, що майно державних корпорацій було виведено за межі урядової юрисдикції, головного апарату держави (контрольованого саме бюрократичною фракцією політичного класу), свідчить про те, що керівництво країни розуміло неефективність останнього, його неспроможність забезпечити майнові гарантії і провести реформу держави.* «Виділення групи управлінців, яким довіряє Путін, які не будуть обмежені формальними процедурами узгодження і контролю бюджетних фінансів, але на яких покладається завдання інфраструктурної перебудови цілих економічних галузей — це крок відчаю», — зазначає Волков¹⁴.

Створена В.Путіним владна модель обумовлювала існування певних вимог до електорального циклу 2007–2008 року з погляду збереження стабільної ситуації в країні, а точніше — status quo. По-перше, потрібно було розробити і створити таку модель стримувань і противаг, яка б залишила, з одного боку, незмінною систему балансів інтересів, з іншого, — суттєво обмежила б наступника Путіна. По-друге, президент не мав стати «кульгавою качкою» (слабким президентом на період виборчих кампаній). Якщо б таке сталося, то це серйозно б змінило взаємини глави держави із політичним класом, представники якого отримували власність або адміністративний ресурс в обмін на повну лояльність до президента РФ. По-третє, потрібно було запровадити після виборів офіційний режим діархії (спільного керування). Фактично, все це і було зроблено: Путін очолив партію «Єдина Росія», яка перемогла на виборах і здобула конституційну більшість в Державній думі. Внаслідок внесених змін до Конституції, що значно збільшили коло повноважень прем'єр-міністра, і після інаугурації на президентську посаду Д.Медведєва В.Путін перейшов на роботу в уряд.

У своєму інаугураційному виступі новий російський президент Д.Медведєв зазначив, що базовим завданням вважає «подальший розвиток громадянських та економічних свобод, створення нових громадянських можливостей»¹⁵. Навіть такі напівпрозорі і досить абстрактні висловлювання третього російського президента

щодо своїх майбутніх планів були підґрунтям для інтелектуалів та аутсайдерських груп політичного класу ставити питання про *можливість повернення до конкурентного демократичного політичного середовища, в тому числі — до нормального балансу взаємин між різними групами і підгрупами політичного класу*. Ймовірність такого перебігу подій пов'язували із такими факторами, як відсутність досвіду роботи Дмитра Медведєва в силових структурах, походження (родина пітерських викладачів вищої школи), освіта, вік і ліберальні погляди¹⁶.

Утім, закладена Путіним у режим діархія усе ще працювала. Так, у 2008 році практично всі державні представники на підприємствах, якими керувала держава (ринкова вартість цих активів 460 млрд дол.), були переназначені, що свідчить про те, що всі топ-менеджери путінської доби (переважно — представники військово-бюрократичного сегмента) зберегли свій домінуючий статус, порівняно з іншими фракціями політичного класу, і сигналізувало про те, що «нова влада» працює за старим алгоритмом — поки що робить ставку на цілком залежний від неї бюрократичний сегмент¹⁷. А вже перші кадрові призначення нового прем'єр-міністра В.Путіна змусили аналітиків зробити висновок про те, що обрання нового президента не стало початком глобального оновлення еліти. «Оновлення влади (еліти — прим. авт.) не відбулося, — пише політолог П.Салін, — нові призначення в уряді і в адміністрації свідчать про те, що В.Путін прагне і має всі підстави зберегти за собою абсолютне домінування в російській політиці»¹⁸.

Якщо склад елітного загону політичного класу в період 2008–2009 рр. не зазнав структурних змін, то серйозні корективи почали відбуватися в межах політичного класу, перш за все — в середині його бюрократичного сегмента. Навколо фігури Д.Медведєва об'єдналися представники «московської» групи (О.Волошин, А.Чубайс, А.Дерипаска) або, як її ще називали, група «ображених» попередньою владою. Друга група на чолі із С.Собянїним та А.Усмановим складалась із відносно нових людей у владі. І третя група — «ліберальні силовики» — В.Черкесов та В.Золотов, які прагнуть реформ у силових структурах, ринкової економіки та плюралістичної демократії¹⁹. Таке перегрупування бюрократичного сегмента політичного класу навколо Д.Медведєва і створення останнім своєї «клієнти» свідчить про те, що новий президент не виключає для себе статусу самостійної політичної фігури. Вже після першого року президентства впливовий ами-

канський Foreign Policy робить висновок про те, що в плани Д.Медведева входить взяти владу у свої руки. Поки нафтове процвітання було фактом, населення приймало правила гри, запропоновані Путіним: терпіти достатньо корумповану владу і обмеження громадських свобод в обмін на зростання стандартів життя. Втім, коли російська економіка лежить в руїнах, тріщить по швах і суспільна угода. Прості росіяни виходять на вулиці і вимагають змін, які Путін в його новому політичному статусі не в змозі здійснити. Д.Медведев завжди прагнув, щоб його вважали певною мірою реформатором, і під час кризи почав дистанціюватися від Путіна. Політичні розходження: антикризові дії, межі повноважень прокуратури, застосування сили проти демонстрантів. Кадрові розходження: Медведев запропонував проводити кооптацію частини політичного класу (його бюрократичного сегмента) не за схемою кулуарних торгів, а шляхом відкритого відбору («золота тисяча») професіоналів, що репрезентують різні політичні сили²⁰.

Наскільки принципово і послідовно Дмитро Медведев готовий поновлювати чи вводити елементи політичної конкуренції та ринкової економіки до російського сьогодення — питання відкрите. Ось лише окремі питання з сучасного порядку денного: чи є готовність у президента, еліти, політичного класу працювати в системі поліцентризму, замість звичної моноцентричної моделі; чи є серйозні наміри позбавлятися від «домінування» бюрократичної фракції політичного класу і рухатися в напрямі цивілізованої, консенсусної та інституціонально коректної співпраці різних центрів політикуму, що, нарешті, дасть країні суб'єкта модернізації не як окремої особи, а як цілого політичного класу; чи є розуміння того, що виклики світової економічної кризи вимагають нового ставлення до розподілу ренти, структури економіки та ролі держави в процесах економічного регулювання. Очевидно, що відповіді на ці питання є, але поки що вони не формалізовані. Не виключено, що є навіть розуміння в середині певних верств політичного класу, що без змін наявного політичного та економічного каркасу не буде руху вперед. Чи є бажання і політична воля щось змінювати — покаже час.

---

¹ Див.: Власть, коррупция и честность (Антология зарубежной и отечественной мысли) /Рогоу А.А., Лассуэл Г.Д. — М., 2009. — 179 с.

² Голосов Г. Электоральный авторитаризм в России // Pro et Contra. — М., 2008. — 1 февраля. — С. 22–36.

³ Див.: Афанасьев М. Невыносимая слабость государства. — М.: РОССПЭН. — 2006. — С. 108–111.

⁴ Див.: Макаренко Б. Нанопартийная система // Pro et Contra. — М., 2007. — Июль-август. — С. 9.

⁵ Грэм Т. Царь — модернизатор // The Wall Street Journal, 22 января 2008. — <http://inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/239054.html>

⁶ Див.: Сухоруков В. // rbc.ru — М. — 2009. — 3 марта. — <http://top.rbc.ru/politics/03/03/2009/284110.shtml>

⁷ Див.: Сурков В.: Наша политическая система справится с кризисом // rbc.ru — М. — 2009. — 3 марта. — <http://top.rbc.ru/politics/03/03/2009/284110.shtml>

⁸ Див.: Основные социально-экономические индикаторы уровня жизни населения — http://www.gks.ru/free_doc/2006/b06_11/07-01.htm

⁹ Див.: Ходорковский готов проспонсировать едиnorоссов // Коммерсантъ. — М., 2003. — 18 апреля. <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?newsid=65481>

¹⁰ Див.: Голосов Г. Вказ. праця. — С. 26; Див.: Любарев А.Е. Российские выборы: от перестройки до суверенной демократии. — М.: Аспект Пресс, 2006.

¹¹ Див.: Гаман-Голутвина О. Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе // Полис. — М., 2006. — №2. — С. 36.

¹² Див.: Крытштановская О. Режим Путина: либеральная милитократия // Pro et Contra. — М., 2002. — №4. — С. 159–180.

¹³ Див.: Макаркин А. Российские элиты и кремлевские атомы // Pro et Contra. — М., 2007. — Июль-сентябрь. — С. 19–29; Див.: Новый режим и политические реформы. — <http://humanities.edu.ru/db/msg/28130>

¹⁴ Див.: Волков В. Госкорпорации: институциональный эксперимент // Pro et Contra. — М., 2008. — Сентябрь-декабрь. — С. 75–88.

¹⁵ Див.: Там само. — С. 75–88.

¹⁶ Цит. за: Медведев вступил в должность Президента. — <http://www.rian.ru/>

¹⁷ Див.: Медведев Р. Дмитрий Медведев — Президент Российской Федерации. — М.: Время, 2008.

¹⁸ Див.: Мазнева Е. Команда преемника // Ведомости. — 2008. — №21. — 6 февраля.

¹⁹ Див.: Салин П. Третий срок президента Путина: кадры решают все // Политический класс. — 2008. — №48 (декабрь). — С. 24–32.

²⁰ Див.: Там само. — С. 24–32.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

У статті розглядаються особливості формування політичного класу в країнах Центральної Азії; висвітлено такі проблеми цього регіону, як клановість, відродження культурно-історичних традицій, вплив релігії на суспільний розвиток.

T.Lyashenko. Features of political class forming in the countries of Central Asia. *In the article the features of forming of political class in the countries of Central Asia are examined; such problems of this region, as klanovost, revival of cultural and historical traditions, influence of religion on community development are reflected.*

Дискусія щодо формування й становлення політичного класу та політичної еліти на пострадянському просторі триває протягом усього існування новоутворених держав. Актуальності це питання не втрачає не лише «завдяки» цікавим, а іноді навіть драматичним подіям у цих країнах. Реальність сучасного світу є такою, що дедалі більша кількість людей безпосередньо чи опосередковано втягується в політичний процес або тією чи іншою мірою впливає на нього, і країни, що стали на шлях системної трансформації, тут не є винятком. Звідси виникає питання у кількісному та змістовному наповненні політичного класу взагалі.

Не відкидаючи ролі тієї значної кількості людей, що мають певний вплив на політичне життя країни, необхідно зазначити, що цей вплив обмежується їхньою компетенцією у конкретній сфері або суто територіально. За визначенням Моска, вони становлять «другу страту». Отже, будемо вважати політичним класом найвищий шар політичної системи. «Політичний клас, правляча еліта являють собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередили в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави»¹.

Виходячи з цього визначення спробуємо проаналізувати наявність політичного класу в країнах Центральної Азії та дати його основні характеристики. Насамперед слід зазначити, що чисельність політичної еліти або політичного класу залежить не лише від розмірів країни, але й від ступеня її демократичності. Чим демократичнішою є держава, тим більшою є кількість людей, що

знаходяться на найвищому щаблі влади. І навпаки. Наприклад, французький «політичний клас» оцінюється на 1990 р. мінімально у 3 тис. осіб, хоча різноманітні європейські довідники «Хто є хто?» визначають «видимі еліти» Франції приблизно у 20 тис. осіб. У США кількість осіб, що очолює головні заклади, організації та політичні рухи налічує 10 тис. осіб².

Країни центральноазійського регіону і на сьогодні залишаються суперпрезидентськими державами, хоча останнім часом у них відбулися суттєві політичні реформи, спрямовані на підвищення ролі парламенту. Тобто президент фактично є єдиним уособленням влади. Чи може за таких умов відбуватися формування політичного класу та еліти? На нашу думку, досить важко говорити про існування політичного класу в Туркменістані, де на верхівці владної піраміди залишається одна особа — теперішній президент Гурбангули Бердимухаммедов. Щодо інших країн Центральної Азії, то наявність у них політичної еліти та політичного класу сумнівів не викликає. Як зазначає казахстанський дослідник Р.Кадиржанов: «Яким би значним не був політичний лідер, одному йому не під силу здійснення таких грандіозних завдань, як реформування та консолідація транзитного посткомуністичного суспільства. Лідер потребує підтримки політичної еліти, яка також є важливим фактором консолідації політичної системи...»³.

Отже, функціонування інституту президентства як основного суб'єкта соціально-політичних перетворень у країні неможливе без підтримки еліти. «Еліти, натомість, спираючись на міць державного апарату в країні, в якій відсутні необхідні передумови ліберально-демократичних та ринкових реформ, беруть на себе ініціативу їх проведення. В нових незалежних державах існує, таким чином, тісний взаємозв'язок між інститутом президентства та елітами»⁴.

Ще за радянських часів (у 1990–1991 рр.) у всіх національних республіках колишнього СРСР, окрім Білорусі, була введена посада президента, яка не відміняла, проте, партійного керівництва. Надалі, коли республіки здобули незалежність, президентське правління, закономірно, стало зміцнюватися.

Становлення президентської форми правління в нових незалежних державах має спільні риси, які зумовлені як їхнім спільним радянським минулим, так і схожістю соціально-політичного розвитку після здобуття суверенітету. Однією з таких рис є наділення президента великими владними повноваженнями, що є харак-

терним як для держав з президентською формою правління, так і для держав зі змішаною формою правління.

Є низка передумов політичного, економічного та соціального характеру, що сприяли формуванню президентського правління, тобто жорсткої централізованої системи влади в центрі й на місцях на чолі з президентом у нових незалежних державах. Ці передумови пов'язані з «відсутністю необхідних умов, що дозволили іншим країнам здійснити реформи, які завершилися створенням ринкової економіки та демократії. В цих країнах ринок та демократія стали закономірним підсумком історичного розвитку всього суспільства, результатом зусиль усіх соціальних сил»⁵.

Хоча центральноазійський регіон має багато спільного, роки незалежності продемонстрували, що розвиток Казахстану, Туркменистану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану йшов різними шляхами, кожна з країн набула свого обличчя, накопичивши величезний досвід в економічному будівництві та прийнятті політичних рішень. Але у формуванні політичного класу ці країни мають спільні ознаки, які можна узагальнити.

Насамперед, це особливості розвитку країн пострадянського простору, в цьому випадку — центральноазійського регіону. Вони зумовлені, в першу чергу, менталітетом відповідних соціумів, їх культурно-історичними традиціями, релігійними віруваннями тощо. В пострадянський період у регіоні відбувається зміна політичної культури населення: поряд з просуванням в бік громадянської культури одночасно спостерігається й зворотний рух у бік патріархалізації політичної культури. Оскільки становлення політичного класу пов'язане з підвищенням політичної активності населення, то тенденція патріархалізації політичної культури породжує значні труднощі для його формування.

По-друге, для країн пострадянського простору досить характерним явищем стала широка участь колишніх партійних лідерів не тільки в діяльності органів влади, а й в отриманні високих керівних посад. Можна послатися на приклади приходу до влади Л.Кравчука в Україні, Н.Назарбаєва в Казахстані, І. Каримова в Узбекистані, А.Акаєва в Киргизстані. Особливим видається випадок, коли колишній комуністичний лідер Туркменистану С.Ніязов сформував державу з практично одноосібним монархічним правлінням, коли культ особи президента відіграв роль державної ідеології.

Тобто, ще за радянських часів у Центральній Азії відбувався процес формування національних політичних еліт. Особливість

їх у тому, що, з одного боку, вони здобули радянську освіту і достатньо високий рівень професійної кваліфікації. З іншого, ці люди зберігали найбільш характерні риси національного виховання, а також традиції та звичаї свого народу, що стимулювало процес формування у них національної самосвідомості.

Про комуністичну спадковість сучасної казахстанської еліти опосередковано пише й біограф президента Н.Назарбаєва Г.Толмачов: «Залишимо осторонь особисті якості президента — непересічність, талант тощо. Хто підняв Нурсултана Абишевича на пікову висоту держави? Я відповів собі: комуністична партія. Та сама партія, від якої сьогодні в Казахстані залишилися жалюгідні рештки»⁶.

Таким чином, сьгоднішні національні політичні еліти володіли досить великою владою і в радянський період. У партійно-державній номенклатурі, яка існувала в СРСР, вищі ієрархічні структури зажди мали абсолютну владу над нижчими. Тим не менш, вона не була здатною відмінити азіатські традиції суспільних відносин, а лише породила деякі нові специфічні риси, прикрасила ці відносини псевдodemократичними атрибутами. Другі секретарі ЦК компартій союзних республік (фактично контролери з центру) — росіяни за національністю — далеко не завжди були здатними розібратися у складних стосунках місцевої влади та її внутрішній політиці. І тим паче вони не могли щось змінити в усталених традиціях. Вищі національні еліти, як правило, зберігали абсолютну владу в межах своїх республік та майстерно імітували повну підлеглість Москві.

Еліти радянського Сходу завжди прагнули більшої самостійності та поступово набували її. Як відмічає Д.Фурман, за умови «безмежної відданості Москві та Л.Брежневу республіканська влада фактично вже отримала «часткову незалежність». Ш.Рашидов, Г.Алієв, Д.Кунаєв та інші були вже не московськими «намісниками» та генерал-губернаторами, а скоріш царьками «васальних держав», що вже набирали силу. М.Горбачов, який спробував зруйнувати сформовану систему реальної внутрішньої незалежності цих республік, призначивши в Казахстан росіянина Г.Кольбіна, зіткнувся з непокорю, що доводила, як далеко вже зайшли ці, спочатку непомітні, процеси»⁷.

По-третє, на формування правлячої еліти усіх держав Центральної Азії суттєво впливають родоплемінні та місницькі зв'язки та відносини. У формуванні державно-партійного апарату Узбе-

кистану та Таджикистану з характерною для них осідлою традиційною культурою більшу роль відіграють місницькі зв'язки. Що стосується Казахстану, Киргизстану та Туркменистану, в яких традиційна культура корінних народів мала кочовий характер, то тут на передній план виходять родоплемінні зв'язки.

У Центральній Азії завжди діяли вертикальні відносини «патронажу», існування та процвітання еліт безпосередньо залежало від того, наскільки близько вони підійшли до ключових позицій у системі розподілу. Ретрадиціоналізація, яка зачепила тою чи іншою мірою усі держави Центральної Азії після розпаду СРСР, мала неоднозначні наслідки. «Укріплення кланових, сімейних, махаллінських (общинних, сусідських), земляцьких зв'язків було викликано не стільки пошуками ідентичності, скільки соціально-економічними причинами — вони підтримують великі родини, дають можливість підняти дітей за відсутності заробітків, згладити наслідки неминучої зміни ролевих функцій у сім'ї, пом'якшити надзвичайно тяжкий психологічний удар для чоловіків, що звикли годувати та забезпечувати своїх близьких. У той же час традиційні зв'язки означають суттєве зниження ролі особистості, домінування колективних цінностей та колективного здорового глузду, безумовне підкорення авторитету старших з їх великим, але іноді безнадійно застарілим життєвим досвідом»⁸.

У розгляді політичного класу у країнах Центральної Азії є ризик замінити це поняття виключно відносинами клановості, трайбалізму тощо. На нашу думку, політична еліта та політичний клас значно ширші за своєю суттю, ніж клан. Але стосунки всередині політичного класу відбуваються за ознаками трайбалізму.

У Туркменистані національної еліти як такої немає, а ті діячі, які за посадою могли б скласти еліту, не відіграють ніякої політичної ролі в політичному житті країни. Існують ахал-текінське, марійське, кизил-арватське, балканське (йомудське), чарджоузське (ерсарі), ташаузське угруповання (північні йомуди). В сьогоденних умовах говорити про існування будь-якої політичної або економічної еліти в Туркменистані навряд чи було б правильним. Усі більш-менш впливові угруповання пов'язані один з одним корупцією, кримінальними зв'язками. Привласнені ними статки в майбутньому можуть бути використані для повернення цих людей до влади, як поодинці, так і в різного роду союзах та блоках. До того ж туркменське суспільство диференційоване не лише за майновою, але й за родоплемінною ознакою. Представники усіх

племен, окрім ахал-текінців, висловлюють незадоволення тим, що їхні права порушуються і вони відчують дискримінацію. Можливо, що тепер почнеться період перегрупування сил у туркменському суспільстві за сімейно-племінним принципом. Саме за цим принципом останнім часом в туркменському суспільстві спостерігається помітне посилення відцентрових сил. Можливий і інший сценарій розвитку подій, коли візьмуть гору групові, корпоративні інтереси багатих кланів і нова еліта забуде про свою племінну і навіть національну належність та оформиться в єдиний впливовий владний клас, щоб взяти керівництво в свої руки і ніколи його не відпускати.

Структура політичної еліти Узбекистану значною мірою має клановий характер, що взагалі характерно для центральноазійського регіону. Ще за радянських часів у політичному житті Узбекистану основними гравцями та опонентами були численний ташкентський клан (який має ще дорадянську історію) та джизакський клан, який утворився та став впливовим під час правління сумнозвісного Шарафа Рашидова.

Міжкланове суперництво усередині правлячої еліти почалося ще в 30-х рр. У радянський період союзне керівництво шляхом кадрової політики встановило й підтримувало чіткий баланс кланових угруповань у партійно-державному апараті Убецької РСР. При цьому зміна партійного керівника республіки зазвичай супроводжувалася кадровими переміщеннями на користь певних кланів.

Клановий принцип розподілу влади тривалий час забезпечував політичну стабільність, але допускав можливість консолідації опозиційних до президента сил. Згодом він себе вичерпав. На думку експертів, в Узбекистані відбувається формування функціональних політичних угруповань, які мають значну фінансову базу, зовнішні контакти та внутрішню підтримку, контролюють наукову та освітню сфери. Одночасно в Узбекистані зберігаються властиві будь-якому мусульманському суспільству традиції патерналізму. Основний загальний інтерес населення країни усе ще зберігає віру в державу як систему справедливого розподілу соціальних благ і провідника на шляху до загального процвітання й добробуту. Багато в чому таке ставлення доповнюється ісламським трактуванням про державну владу як інститут, що покликаний виховувати народ, заохочуючи в ньому чесноти й караючи порок.

Іслам Каримов узяв курс на підтримання рівноваги між кланами, став проводити стратегічний курс на поступове зниження

впливу клановості на ситуацію в державі. Задля цього проводиться кадрова політика, яка передбачає ротацію державних чиновників, ціль якої — не дати їм набути міцних ділових знайомств, сумнівних обов'язків, кримінальних зв'язків. Як зазначає сам президент Узбекистану: «Коли на ґрунті родинного, територіального або етнічного принципу в державних або інших структурах формуються утворення (частіш за все неформальні), в основу яких покладені вузькогрупові інтереси, і саме ці інтереси висуваються на перший план — не на користь спільній справі, не на користь інтересам загальнодержавним, загальнонародним, коли заради досягнення своїх цілей подібні утворення намагаються просувати своїх членів в існуючій державній, владній та іншій ієрархії, тоді це стає небезпечним. Тоді треба говорити про місництво та клановість як про реальну загрозу стабільності та безпеки суспільства»⁹.

Тим не менш, політичний діяч в Узбекистані, який є відторгнутим елементом свого клану, не може розраховувати на політичну кар'єру. Явище клановості в Узбекистані усе ще відображає специфіку тривалого етапу національної самоідентифікації, формування узбецької нації. Наприклад, важливою причиною, через яку лідери опозиційних партій М.Соліх та А.Пулатов не змогли отримати будь-якої масової соціальної бази, полягає в тому, що вони, також як і деякі інші опозиціонери, ще до того, як посвятили себе політичці, через певні причини були позбавлені кланової підтримки. Таким чином, існуюча опозиція не являє собою реальну контреліту, здатну відтіснити правлячі кола від влади або хоча б робити на них помітний тиск.

Фактично в республіці зберігаються колишні радянські господарсько-управлінські відносини, які не сприяють яким-небудь серйозним змінам усередині правлячої еліти, за винятком кадрових переміщень.

У Таджикистані останнім часом помітна тенденція з боку влади, спрямована на формування нової, національно орієнтованої ідеології.

Як зазначає Х.Ідієв, «розпад основоположних форм організації життя таджицького суспільства у 90-ті роки поставив перед його інтелектуальною елітою необхідність пошуку шляхів конструювання зовсім іншої інституціональної структури суспільства, структури соціальності соціуму і вироблення відповідних методологічних парадигм у осмисленні перетворень, що відбуваються в суспільстві»¹⁰.

Еліти у Таджикистані формувалися здебільшого на регіональній основі. В цьому плані надзвичайно показовим є таджицький конфлікт 1990-х рр. Незважаючи на зміну ідеології або форми державності, еліти, їхній характер та форми їхньої боротьби за владу є невід'ємною складовою місцевого політичного та соціально-економічного життя та залишаються такими у найближчій перспективі. Таджикицький досвід показав, що жодна з політичних еліт не здатна на сьогодні ефективно та довготерміново керувати одноосібно. Окрім того, інтереси тієї або іншої правлячої еліти не завжди збігаються з загальнонаціональними та загальнодержавними інтересами. Лише баланс інтересів основних політичних угруповань, етносів та регіонів країни може дати в сумі гарантію захисту інтересів держави, її незалежності та спокою¹¹.

У цій країні багато чого зосереджено на особистості самого президента Емомалі Рахмона. На відміну від Казахстану та Узбекистану, де існують мінімально побудовані механізми розподілу влад, у Таджикистані немає сьогодні нічого подібного.

Зародження сучасної киргизької держави почалося понад 150 років тому. Уже тоді киргизький народ складався з багатьох родоплемінних утворень, що кочували всією територією Центральної Азії. Навіть сьогодні кожен киргиз може встановити свій родовід до першого коліна. На той час вже мала місце родоплемінна знать або, іншими словами, політична еліта киргизів як найбільш освічена та впливова частина місцевого населення. Їхні нащадки здобували освіту в російських містах й надалі склали політичну еліту киргизів уже наприкінці XIX — початку XX ст. Проте після революції 1917 року в Росії епоха киргизьких баїв та манапів завершилася як епоха політичного класу та політичної еліти того часу.

Під час формування радянської еліти киргизів основний упор був зроблений на вихованців інтернатів та дитбудинків, які зростали надто далекими від традиційного виховання. Поступово регіональний фактор втратив офіційний політичний вплив, хоча широко використовувався партійними лідерами республіки для зміцнення своїх позицій на місцях.

У пострадянський період ситуація почала кардинально змінюватися. Це був момент, коли вперше чітко проявилися такі поняття, як регіоналізм та клановість, що збереглися з давнини. Тоді виділилися дві її головні складові: Північ і Південь. Як довели наступні роки після незалежності Киргизстану, регіональне розмежування киргизького суспільства повністю збереглося,

незважаючи на багаторічний радянський вплив. Період правління Аскара Акаєва став особливо сприятливим часом для формування нової політичної еліти Киргизстану, яка була вибудована за кланово-сімейними принципами та об'єднувала в своїх рядах представників північних родів, які й склали її кістяк.

Сьогодні Південний регіон охоплює території Ошської, Джалал-Абадської та Баткенської областей, а Північний регіон включає до себе території Чуйської, Таласької, Іссик-Кульської та Наринської областей. Цей розподіл відбувся виключно географічно: два регіони виявилися розділеними важкопрохідними гірськими хребтами та масивами.

Навіть сьогодні Північ та Південь країни поєднує лише один сучасний автошлях Бішкек-Ош, який визнаний стратегічним і реконструюється на кошти міжнародних фінансових інститутів. Як наслідок, політичний та культурно-економічний зв'язок між Півднем та Північчю країни завжди був обмеженим. Ведення господарства, економічні та політичні відносини, а також менталітет мешканців Півдня формувалися навколо та під впливом Ферганської долини, а життя мешканців Півночі — залежало від Чуйської долини. Їхні звичаї різняться між собою до сьогодні. Іншою складовою політичної еліти сучасного Киргизстану є клановість, що виросла з регіоналізму, а, по суті, знаходиться над ним. Сьогодні клановість відіграє ключову роль у державному управлінні Киргизстану і у владі представлена в основному вихідцями з Півночі.

Говорячи про становлення сучасної політичної еліти Киргизстану, можна зробити два висновки. По-перше, в радянський період відбулася лише консервація родоплемінних відносин, які не лише відродилися, але й набули нового поштовху після проголошення незалежності Киргизстану. По-друге, формування сучасної політичної еліти Киргизстану все ще має ознаки особистої відданості, родоплемінної ідентичності та клановості.

Розгляд формування політичного класу Казахстану є цікавим з таких міркувань: по-перше, ряд дослідників вбачають у розвитку політичних систем України та Казахстану багато спільного, а по-друге, Казахстан є безперечним лідером центральноазійського регіону, стосунки з яким для України є надзвичайно важливими.

У Казахстані до 1960 рр. кланові, родоплемінні відносини мали місце та підтримувалися на рівні аулу та районів з переважачим кількісно казахським населенням, не охоплюючи більш

високі рівні держави. Тому казахи, обіймаючи високі партійно-адміністративні посади на рівні міста та вище, не були пов'язані між собою родоплемінними відносинами. Непоширенню кланових відносин на вищій державний рівень сприяло й те, що в Казахстані, як ні в одній іншій республіці, був сильним російський вплив.

Однією з головних причин підвищення конкурентоздатності казахів у той період слід вважати поступову зміну демографічної ситуації в Казахстані. Почали з'являтися різноманітні казахські еліти (наукова, управлінська, творча тощо). Їхня поява свідчила про зростання ролі казахського етносу загалом. А надалі вони сприяли зародженню головної еліти — політичної, яка поповнювалася вихідцями з інтелектуальної та творчої казахської інтелігенції.

Наслідком урбанізації стала як поява та розширення казахських еліт, так і поширення кланових відносин у містах. Ці два явища були тісно пов'язані між собою. На думку казахстанського дослідника Р.Кадиржанова, «родоплемінний характер зв'язків у казахській еліті підвищував її конкурентоздатність у суперництві з російською номенклатурою, оскільки забезпечував її членам групову підтримку, хоча на боці росіян була підтримка Москви»¹².

З кількісним зростанням та зміцненням казахстанської політичної еліти дедалі більшого значення у входженні до неї конкретної особи або обіймання суттєвої посади почала набувати жузова належність. «Чим вищий рівень номенклатурної системи Казахстану включався в кланові відносини, тим більш широка сфера кланової солідарності була необхідна для освоєння цього рівня. Якщо на рівні аулу або сільського району вирішальну роль відігравали родові зв'язки та відносини, то на вищому партійно-державному рівні номенклатурної системи працювали жузові зв'язки та відносини, а також міжжузове регулювання та узгодження»¹³.

Говорячи про кланові відносини в пострадянський період, можна зробити висновок, що хоча Казахстан почав реформування своєї соціально-політичної системи, проте ця традиційна сфера життя казахстанського суспільства в ході модернізації не лише не послабшала, але й посилилася. Кланові відносини як різновид патрон-клієнтних відносин почали охоплювати не лише сферу політики, але й економіку, культуру тощо.

У політичному житті спостерігалися дві тенденції — підвищення рівня та впливу казахів у правлячій еліті та зростання кланового фактора у відносинах всередині казахської частини еліти.

Падіння комуністичного режиму та різке послаблення російського впливу, з одного боку, зростання національної свідомості та набуття суверенітету, з іншого, сприяли посиленню клановості у формуванні та функціонуванні політичної еліти Казахстану.

Описуючи історичну еволюцію кланово-трайбалістської структури казахської політичної еліти в радянській та пострадянській періоди розвитку Казахстану, політолог Р.Кадиржанов пише, що, намагаючись регулювати міжжурові відносини в казахській правлячій еліті, союзний центр здійснював своєрідну ротацію кадрів, направляючи представника одного жузу першим секретарем обкому партії до області, що знаходилася на території іншого жузу. Як людина стороння, новий керівник області повинен був виступати в ролі арбітра та стороннього регулятора племінних та міжжурових відносин у цьому регіоні.

Проблема кланово-трайбалістських відносин у сучасному казахстанському суспільстві та її вплив на становлення сучасної державності, формування економічної системи сьогодні в центрі уваги багатьох вчених.

Професор А.Нисанбаєв зазначив з цього приводу, що «в умовах здійснення приватизації та формування національної державності у нас знову загострилася проблема трайбалізму як одного із видів внутрішньоетнічної дезінтеграції казахського етносу, гальма на шляхах консолідації всієї казахської нації як основного суб'єкта трансформації та розв'язання проблем соціальної модернізації казахстанського суспільства»¹⁴.

Однією з важливих функцій казахстанських лідерів завжди була арбітражна регуляція міжплемінних та міжжурових відносин. Як зазначає президент Н.Назарбаєв, «демократизація суспільного життя, певна самостійність регіонів почали використовуватись як важелі монопольного контролю над ресурсами місцевої еліти. Різноманітні форми родового протекціонізму, родових та територіальних лобі почасти проявляються у владних структурах, у фінансовій та комерційній сферах. Загалом родоплемінна ідеологія — це небезпечна форма внутрішньонаціональної дезінтеграції та дезорієнтації. Тому одним з лейтмотивів державної ідеології має стати подолання родових стереотипів»¹⁵.

Професор А.Нисамбаєв так описує регуляцію міжплемінних та міжжурових відносин в сучасному казахстанському суспільстві: «Одним із принципів функціонування влади в казахському суспільстві є установка на компроміс та політичне балансування.

Іншими словами, діяльність та суперництво різноманітних політичних угруповань за кадрову розстановку у вищому ешелоні державної влади, як правило, відбувається в атмосфері повної секретності через компромісне мислення самих суб'єктів влади, що, у свою чергу, підштовхує учасників політичного процесу до досягнення консенсусу або до підписання якоїсь «джентльменської угоди», яка чітко визначає правила поведінки кожного «гравця». Тому для того, щоб краще зрозуміти характер влади у Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію їхніх цінностей, політичні традиції та їхні ролі в житті сучасного Казахстану»¹⁶.

Таким чином, соціальна реальність перехідного періоду Казахстану «складається під впливом трьох різноспрямованих і в той же час взаємопов'язаних факторів: традиційної кланово-трайбалістської структури казахського етнічного соціуму; наслідки радянської соціально-політичної системи: нових реалій пострадянського розвитку республіки»¹⁷.

У зміні еліт важливим є також рівень ієрархії: чим він вищий, тим більш значним та вагомим для країни загалом може бути її оновлення. Нарешті, зміна політичних еліт можлива лише за наявності в країні контреліти, організованої опозиції. В перехідний період правляча еліта, як і вся соціальна реальність посткомуністичного суспільства, несе на собі риси перехідності, суперечливості. За своїми соціологічними характеристиками сьогодення еліта більше відповідає цілям реформ, ніж її радянська попередниця.

У той же час нова еліта наслідує старі номенклатурні засоби рекрутації кадрів, а у здійсненні реформ виконавчі органи, що сконцентрували в своїх руках усю владу, й дотепер спираються на адміністративно-бюрократичні методи управління.

Сучасна казахстанська еліта стає все більш однорідною в своєму національному складі, ніж попередня еліта. Цьому сприяє, з одного боку, зниження російського впливу в Казахстані, а з іншого — у зміцненні позицій етнократичної еліти велику роль відіграють кланово-трайбалістські засоби просування кадрів.

За багатьма характеристиками правляча еліта сучасного Казахстану є типовою посткомуністичною елітою нових незалежних держав. Зі здобуттям незалежності Казахстану в складі його правлячої еліти з'являються нові зағони, що є характерним для суверенної держави — дипломатична, військова тощо. Частково

вони поповнюються за рахунок казахів, що повернулися в Казахстан з центральних керівних органів СРСР. Проте ядро правлячої еліти після незалежності не змінилося.

Казахські дослідники вважають, що революційний період трансформації еліти в Казахстані завершився у 1992 р. В цей рік у республіці відбувалося формування структур влади, насамперед виконавчої та судової. На початку 1993 р. була утверджена Конституція Казахстану як суверенної держави, яка проголосила рівність трьох гілок влади.

Незважаючи на це, вся влада перебуває в руках виконавчої влади. Президентська вертикаль: президент — обласні акіми — міські та районні акіми має таку саму структуру та функції, що й колишня партійна структура.

Змінюючи один одного на вищих керівних посадах, кадри переміщуються не лише у вертикальному, але й горизонтальному напрямі: з виконавчої влади в законодавчу, в дипломатичну еліту, регіональну тощо. Причому на перше місце ставляться не професійні якості, а особлива відданість керівництву та політична доцільність поточного моменту. Насправді така ситуація не є чимось особливим. Протягом останніх років вітчизняної історії подібна практика стала нормою. Тим самим, у правлячій еліті спостерігається характерна для номенклатурної системи внутрішня ротація її членів.

Незважаючи на збереження в сучасному Казахстані номенклатурної системи формування правлячої еліти, можна тим не менш стверджувати, що вона не є тотожною системі партноменклатури радянського періоду. Спостерігається ієрархічна побудова сучасної казахської правлячої еліти, проте сама ієрархія не має чітких рис та структури радянської партноменклатури.

Попри величезні розміри території, наявну сегрегацію населення за етнічною та регіонально-родовою ознаками чинний президент та його регіональні ставленики зберігають за собою функції абсолютного політичного арбітра. Таким чином, вважає Р.Джангужин, баланс еліт у Казахстані поки що є досить стійким і Нурсултан Назарбаєв має часовий резерв для успішного вирішення міжелітних конфліктів, що періодично виникають.

Правлячий режим зумів сформувати політичний ландшафт таким чином, що в Казахстані немає реальної альтернативи чинному президенту, який би міг здобути суттєву підтримку населення цієї країни. У сьогоднішньому Казахстані немає сильної опозиції,

немає сильних опозиційних ЗМІ, здатних вплинути на масову свідомість.

Досліджуючи політичний клас, політичну еліту в країнах Центральної Азії, неможливо не зважати на особливості сприйняття в цьому регіоні верховної влади та її уособлення. Без усвідомлення особливостей менталітету важко зрозуміти принципи побудови всієї політичної системи в Центральній Азії. Так, Б.Майлибаєв вважає «... інститут казахстанського президента історичним спадкоємцем ханської влади, яка, в свою чергу, мала величезний демократичний потенціал»¹⁸. І далі: «Персоналізація президентської влади в Казахстані в політичному плані спирається на авторитет президента серед парламентської більшості, неформальним лідером якої він є. Йдеться не про підтримку, яка досягається фракціями внаслідок процедурного консенсусу, а про підтримку політичної волі глави держави»¹⁹.

Щодо ставлення до еліти, то Б.Майлибаєв бачить різницю між ханом та президентом у тому, що «хан являє собою результат елітного консенсусу, президент сам формує та регулює взаємодію еліт»²⁰. Такі характеристики можна вважати характерними для всього центральноазійського регіону.

Отже, стабільність у регіоні Центральної Азії може бути збережена завдяки виваженій політиці як лідерів країн, так і їхнього політичного класу. «...Етнічні й темпові ризики можуть бути мінімізовані тільки за жорсткого стилю правління. Цю думку підтверджує стабільна ситуація у Туркменістані, встановлена навіть за наявності високої конкуренції общин усередині країни»²¹. А перед політичними елітами Центральної Азії гостро стоїть проблема збереження рівноваги між різними угрупованнями: жузами, кланами, родами. Таким чином, протягом тривалого часу буде зберігатися взаємодія демократичних та авторитарних елементів та функціонування президентських режимів у цих державах.

Дослідження формування політичного класу загалом та еліти зокрема в країнах Центральної Азії заслуговує на широке дослідження і пильну увагу. В інтересах світового співтовариства в цілому та Європи зокрема впливати на розвиток подій у Центральній Азії таким чином, щоб сприяти розвитку там цінностей та норм поведінки європейських держав, починаючи від дотримання прав людини і закінчуючи заходами щодо нерозповсюдження зброї масового знищення. В руках лідерів центральноазійських

країн нині знаходяться не лише долі народів їхніх країн, адже збереження миру в цьому надзвичайно важливому регіоні врешті-решт є запорукою стабільності на світовій арені.

¹ Рудич Ф. Політичний клас України: виклики сучасності // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. — 2008. — С. 5.

² Цит. за: Доган М., Хигли Дж. Роль политического класса в смене режимов власти // Международная экономика и международные отношения, — 1998. — № 2. — С. 104. — № 3. — С. 104–112.

³ Кадыржанов Р.К. Консолидация посткоммунистической политической системы: вопросы теории и опыт Казахстана // Автореф. д.п. н. — Алматы, 2001. — С. 6.

⁴ Там само. — С. 28.

⁵ Там само. — С. 26.

⁶ Толмачев Г.И. Лидер. Документальная повесть о первом Президенте Республики Казахстан Н.А. Назарбаеве. — Алматы, 2000. — С. 114.

⁷ Фурман Д. О будущем «постсоветского пространства» // Свободная мысль. — 1996. — №6. — С. 43.

⁸ Звягельская И. Бунт или революция. Всегда есть обнищавшие маргиналы, которые готовы за деньги симулировать народные митинги // Независимая газета. — 2005. — № 100 (3496). — 23 мая. — С. 11.

⁹ Каримов И.А. Узбекистан на пороге XXI века: угрозы безопасности, условия и гарантии прогресса. — Т.: Узбекистон, 1997. — С. 95.

¹⁰ Идиев Х.У. Трансформирующееся таджикское общество. — Душанбе: Ирфон, 2003. — С. 29.

¹¹ Мулладжанов П. Элиты у власти: таджикистанский опыт // НГ-Содружество. — М., 2000. — 25 октября. — С. 2.

¹² Кадыржанов Р.К. — Указ. соч. — С. 32.

¹³ Там само.

¹⁴ Нысанбаев А.Н. Казахстан: от выживания — к устойчивому развитию // Казахстан на пути к устойчивому развитию. — А., 1996. — С. 21.

¹⁵ Назарбаев Н.А. Национальная консолидация общества как условие прогресса Казахстана // Назарбаев Н. Пять лет независимости. — Алматы, 1996. — С. 197–198.

¹⁶ Нысанбаев А.Н. Об исторической практике защиты прав и свобод человека в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное обновление. — А., 1999. — С. 386.

¹⁷ Кадыржанов Р.К. — 46 с. — С. 28.

¹⁸ Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). — Алматы: Арыс, 2001. — С. 453.

¹⁹ Там само. — С. 445.

²⁰ Там само. — С. 452.

²¹ Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки. — К.: НІСД, 2008. — С. 91.

Г.І.Зеленько

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КЛАСУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У пропонованій статті аналізуються фактори формування, рекрутації та ротації політичного класу в країнах Центрально-Східної Європи, серед яких автор виділяє характер переходу від авторитарного політичного режиму до демократичного; люстрацію, як процедуру, яка істотно вплинула на якість політичного класу; виборчу систему, яка докорінно змінила процедуру рекрутації представників правлячого класу; форми приватизації, застосовані в країнах ЦСЄ, які сприяли формуванню класу власників, що безпосередньо вплинуло на характер демократичного транзиту в країнах ЦСЄ.

G.Zelenko. Factors of forming of political class in the countries of Central and Easten Europe. In the article factors of formation, addition and rotation of political class in the countries of Central and Easten Europe are analysed. The author points out the character of transition from authoritarian political regime to democratical; lustration as a procedure that influence on the quality of political class; election system which change the procedure of addition of representative pursons of ruling class; the form of privatization in the countries of Central and Easten Europe which promote the formation of owner class that influenced on the character of democratic transit in that countries.

Добре відомо, що владні відносини відігравали роль стратифікуючих і класоутворюючих факторів протягом усієї історії існування людства. Загалом алгоритм владарювання не змінився: ті, що мають владу, тим самим мають здатність управляти су-

спільством, впливати на поведінку його членів, їх вимоги і запити. Незважаючи на те, що демократичні зміни в епоху постіндустріального суспільства були спрямовані насамперед на подолання подібного соціального розколу, фактор влади в його широкому розумінні і в наш час зберігає високе, а інколи і визначальне значення у формуванні і підтримці соціальної рівності. Тому в цій частині дослідження ставиться за мету проаналізувати фактори, під впливом яких відбувалася якісна зміна політичного класу як суспільного прошарку.

Формування політичного класу нової генерації у країнах ЦСЄ зумовлене рядом факторів. По-перше, характером зміни авторитарного режиму; по-друге, процедурою люстрації, яка була застосована щодо представників комуністичної влади; по-третє, запровадженням виборчої системи, яка принципово змінила процеси рекрутації представників правлячого класу всіх рівнів; по-четверте, процесами приватизації, які уможливили формування класу власників, які безпосередньо впливають на процеси формування політичних рішень у державах ЦСЄ.

Роль політичного класу в процесі трансформації авторитарного режиму. У країнах ЦСЄ саме «установчі» вибори, які відбулися у 1989–1990 рр., стали переломним моментом у процесі трансформації еліти. Вперше доступ до владних ресурсів отримали люди, які не лише нелояльно ставилися до влади, а й відкрито з нею боролися. Спочатку ці групи були нечисельні, але їх роль у подальшому розвитку країн ЦСЄ була визначальною. Зміни у принципах формування еліти, зокрема перехід до відкритих виборів на конкурентній основі, істотно змінив структуру політичного класу країн ЦСЄ. Завдяки цьому держава втратила контроль над формуванням еліти. Саме в цей період став повноцінним такий канал формування еліти, як вибори. При цьому саме інтелігенція стала основним каналом репродукування нових кадрів у правлячий клас у країнах ЦСЄ. Водночас слід звернути увагу на той факт, що політичні трансформації розпочалися з ідеології реформування соціалізму: надання йому «людського обличчя», економічної ефективності та соціальної справедливості. Саме під цими лозунгами реформатори прийшло до влади. Але потім вони швидко змінили реформістсько-соціалістичну ідеологію на ліберальну. За Г. Доманським «будь-який центр проринкових реформ, який виникав після 1989 р., був результатом ініціативи правителів»¹. Але майже завжди успіх реформаторських ініціатив залежав від

поведінки мас, які влаштовували акції протесту з політичними та соціальними вимогами, висловлювали підтримку на виборах, підтримуючи ініціативи правлячих партій.

Крім того, принциповим моментом став перехід до повноцінних виборів як до основного способу формування регіональної еліти. Так, у Польщі внаслідок виборів до Сейму 4 червня 1989 р. всі місця (161) відповідно до домовленостей «круглого столу» були здобуті «Солідарністю». Правляча партія (ПОРП) втратила всі (33 з 35) місць, їх здобули кандидати так званого «національного списку», за яким лідери країни того часу йшли без конкурентів: вони не отримали необхідних 50% голосів. Тут «Солідарність» здобула всі, крім одного, місця. У серпні 1989 р. польський парламент затвердив кандидатуру Т.Мазовецького — одного з активістів «Солідарності» як прем'єр-міністра країни. Наприкінці 1990 р. на президентських виборах перемогу здобув лідер «Солідарності» Л.Валенса.

В Угорщині також під тиском опозиції посилювалися дискусії між урядом та опозиційним «трикутним столом». Під тиском опозиції центральний комітет правлячої Угорської соціалістичної робітничої партії у 1989 р. погодився на вибори чотиріпартійного керівництва країни. Тим самим була досягнута угода про мирний перехід до демократії. На виборах, проведених у березні — квітні 1990 р., перемогу здобули праві та центристи. Вони мали абсолютну більшість в першому постсоціалістичному парламенті. При цьому сильними виявилися позиції лібералів, представлених двома партіями (вільними демократами та молодими демократами), які здобули 29% місць у парламенті і стали основною опозиційною силою. Соціалісти, представлені колишніми комуністами, зібрали 9% голосів. Колишня ж правляча Угорська соціалістична робітничка партія та соціал-демократи не змогли здобути чотиривідсотковий бар'єр і до парламенту не потрапили.

У Чехословаччині антикомуністичні демонстрації розпочалися восени 1989 р. і були продовженням «оксамитових революцій» у Польщі та Угорщині. Уряд пішов на серйозні поступки в питаннях свободи пересування, звільнення засуджених дисидентів тощо. Зрештою, прем'єр-міністр розпочав переговори з лідерами «Громадянського форуму» — об'єднанням опозиційних сил. Результатом стала згода влади на створення нового уряду за участю опозиції, на відмову від усіх законів, які давали переваги комуністам. Також унаслідок проведених президентських виборів на

чолі держави став В.Гавел — лідер «Громадянського форуму», президентом Федеральної асамблеї (парламенту) став А.Дубчек — лідер комуністів-реформаторів. Також у червні 1990 р. в Чехословаччині відбулися парламентські вибори. Перемогу здобула опозиція. Ліберальні сили («Громадянський форум» в Чехії та словацький рух «Громадськість проти насилля») зібрали 47% голосів, сформувавши парламентську більшість, вступивши в коаліцію з християнськими демократами. Тобто особливістю Чехословаччини, як і Польщі, була помітна роль саме організованого групового дисидентського руху, на відміну від пострадянських республік.

Отже, у визначенні вектора соціальної трансформації, її форм та темпів ключову роль відіграв політичний клас. Його значення у постсоціалістичних країнах значно більше, ніж у решті країн світу, оскільки постсоціалістичні країни запроваджували т. з. «навздогінну модель» розвитку. Також це зумовлено рядом об'єктивних чинників, зокрема відсутністю організованих груп, які б виражали інтереси певних соціальних прошарків (за винятком Польщі), та нерозвиненістю громадянського суспільства. Усе це визначило вирішальну роль політичного класу у процесі трансформації. При цьому основною рушійною силою трансформаційних перетворень стали, з одного боку, представники опозиції всередині компартій — прагматики, ідеологи та менеджери, з іншого боку, найбільш активні представники опозиції — інтелігенція. Також очевидно й те, що саме інстинкт самозбереження перед навалюю визріваючого колапсу влади змушував представників правлячих партій змінювати свої погляди, реорганізуючи суспільно-політичну систему згори.

За твердженням О.Шкаратана та В.Ільїна, «у всіх країнах Східної Європи у тих чи інших пропорціях перепліталися два процеси. З одного боку, наростання потенційного вибуху в масах, а з іншого — еволюція світогляду і стратегії правлячої еліти. Майже повсюди боротьба у верхах за вибір курсу відбувалася під потужним тиском масових вуличних демонстрацій, мітингів, появою незалежних ЗМІ та опозиційних організацій. Страх втратити контроль над назріваючою бурєю робив номенклатуру гнучкішою, чутливішою до голосу вулиці»². Е.Ханкіс саме в той час зробив висновок: перетворення кадрів колишньої еліти в новий клас може виявитися найкращою гарантією найбільш безпечного, швидкого та мирного переходу від комунізму до капіталізму; це дозволить перетворити головних опонентів ринкових реформ в їх союзників³.

Саме за таким сценарієм і розвивалися події у постсоціалістичних країнах. Причому реальної альтернативи корпусу людей — представникам комуністичної номенклатури фактично у країнах ЦСЄ не виявилось. Власне дисидентський рух не був кузницею кадрів, які б становили альтернативу номенклатурі компартії. Винятком була лише Польща, де в 80-х рр. під захистом «Солідарності» і косяку сформувалися досить впливові й потужні інтелектуально опозиційні групи. Певною мірою помітною силою став дисидентський рух Чехословаччини, хоча як альтернативна сила вони виступали недовго.

Люстрація як фактор оновлення політичного класу. У політологічних словниках люстрація (з лат. *lustratio* — очищення через жертвоприношення) — це принцип, який увійшов у сучасну політичну практику ряду країн і пов'язаний із заходами, спрямованими на безвідмовне виключення з активного державного життя і діяльності осіб, які обіймали в минулому керівні посади в тих чи інших партійно-державних системах.

У країнах ЦСЄ (Угорщина, Чехія, Естонія, Латвія, Румунія) особлива процедура перевірки осіб, які обіймають відповідальні державні посади, а також кандидатів на ці посади на предмет їх належності (в минулому) до керівництва комуністичних партій, служб державної безпеки чи співпраці з цими службами. Люстрація проводиться на основі спеціальних законів, як правило, особливими органами (напр., в Угорщині — це комітети, які обираються парламентом у складі трьох суддів)⁴. Якщо у ході люстрації встановлюються факти співпраці з тоталітарним режимом, особі надається вибір між добровільною відставкою (зі збереженням таємниці виявлених фактів) і примусовою відставкою (з публічним обнародуванням компрометуючої інформації).

Політологи сходяться на думці, що найкраще процес люстрації було проведено у Чехословаччині. Перехідний процес у Чехословаччині відрізнявся від подібних процесів в інших країнах ЦСЄ саме люстрацією. В той час, як інші колишні соціалістичні країни вершили політичну справедливість через суди (з дуже незначною кількістю звинувачувальних вироків), Чехословаччина, а згодом Чеська Республіка, обрала несудовий підхід. Закон про люстрацію, який був прийнятий у цій країні 4 жовтня 1991 року, припинив свою дію 31 грудня 2000 року, оскільки на той час повністю виконав покладені на нього завдання. Однак протягом дев'яти років його дії (фактично — шести, бо в останні три роки він майже

не застосовувався) колишні партійні функціонери, офіцери колишньої комуністичної таємної поліції та їхні колаборанти були повністю виведені з верхніх ешелонів цивільних служб, судової системи, органів прокуратури, нової служби безпеки, директорського складу державних підприємств, управлінських апаратів Центрального банку, залізниці, вищих академічних посад, їм було перекрито шлях до полковничих та генеральських посад в армії.

Проте люстрацією не були охоплені кандидати та депутати вищого законодавчого органу, а також міністри колишнього комуністичного уряду. Укладачі закону про люстрацію виходили з того, що він не має бути інструментом помсти, а лише захисним механізмом нової крихкої та кволої демократії. Тому вищий політичний клас був оновлений лише частково.

В Угорщині постсоціалістичний уряд прем'єр-міністра Йожефа Анталла ще до перших вільних виборів створив так звану «Історичну комісію», завданням якої було виявлення та недопущення у владні органи осіб, які були причетні до терору проти угорського народу під час придушення Угорського антикомуністичного повстання 1856 року. Членів цієї комісії призначав міністр юстиції. Внаслідок застосування цього заходу в Угорщині дійсно до влади не допускалися колишні комуністи, однак внаслідок того, що в Угорщині демократичний транзит набув ознак «революції — еволюції», у владі лишилося багато представників донедавна правлячого класу. Водночас особливість Угорщини в тому, що нові політичні сили реформи проводили послідовно і відносно безболісно, внаслідок чого мали високий рівень легітимності в суспільстві.

У Польщі ще до падіння влітку 1993 року уряду Ханни Сухоцької до Сейму було внесено шість різних законопроектів про люстрацію. На нинішній момент діє положення, що ніхто не може бути позбавлений права претендувати на будь-які посади в органах державного управління чи законодавчому органі, але всі повинні складати люстраційні подання про співпрацю з колишніми органами безпеки. У разі подання неправдивих даних про своє минуле кожна посадова особа може бути відсторонена від виконання своїх обов'язків Люстраційним судом. Уже двічі обпiкся на цьому відомий лівий польський політик Юзеф Олекси, який з причини неправдивих люстраційних свідчень у 1995 році позбувся посади голови уряду, а згодом і крісла голови парламенту.

Типовим явищем для країн ЦСЄ 90-х років була так звана «дика люстрація». Прикладами «дикої люстрації» є комуністифобія

у Чехії середини 90-х років або випадок у Польщі, де колишній публіцист газети «Жечпосполіта» Броніслав Відлштайна розмістив в Інтернеті список з 240 тисяч колишніх працівників спецслужб та їх інформаторів. Вибухнув гучний скандал, оскільки в списку значаться прізвища відомих публічних осіб (включно, скажімо, з популярним актором Даніелем Ольбрихським), що, зрештою, спричинило політичну кризу в країні.

Аналізуючи способи рекрутації правлячого класу в країнах Центрально-Східної Європи, переконаємося, що багатство і знатне походження не є гарантією отримання влади. Вищі позиції в соціальних інститутах зазвичай займають найбільш талановиті, ініціативні, освічені люди, які мають добрі організаторські здібності. Однак можливості для отримання цих якостей розподіляються нерівномірно. У країнах сталої демократії завдяки вертикальній мобільності суспільства і політична система підтримується у відносно спокійному стані. Тим часом як у країнах молодого демократії система вертикальної мобільності не відпрацьована. Це спричиняє періодичні політичні кризи — найчастіше урядові та парламентські.

Крім перерахованих вище чинників, важливу роль у процесах оновлення політичного класу у країнах ЦСЄ відіграв *фактор приватизації*.

Польща. Нагадаємо, що економічні реформи, які привели до ринкової економіки, розпочалися у Польщі на початку 1980-х рр. з прийняттям Закону про державне підприємство (1981 р.). Внаслідок прийняття цього закону підприємства ставали незалежними, на уряд же поклалася функція створювати і ліквідовувати підприємства. На кінець 1980-х рр. роль керівництва підприємств істотно послабилася на користь зростання менеджменту та робітничих рад. Після «оксамитової революції» 1989 р. та зміни влади постало питання приватизації державних підприємств та прискореної зміни форм власності. Поряд з цим у 1990 р. робітничим радам було надане право накладання вето на проекти приватизації, які не задовольняли трудовий колектив. Проте робітничі ради не схилилися до приватизації власних підприємств, оскільки це означало їх власну ліквідацію.

Приватизацію у Польщі планувалося здійснити у два етапи: корпоратизація, тобто перетворення державного підприємства в акційне товариство; продаж акцій підприємства приватним власникам. Пік приватизації припав на 1991 р. Проте на той час у Польщі

не вистачало національного капіталу, який би брав участь у приватизації. По-друге, приватизація нашттовхнулася на ряд скандалів, пов'язаних зі зловживанням і порушенням законів у процесі приватизації. Тому приватизація була фактично призупинена і відновлена у 1996 р. Приватизація проводилася переважно через ліквідацію підприємств (тобто ліквідовувалися підприємства, які діяли неефективно). Покупцями таких підприємств або їх частин ставали дрібні фірми, організовані колишніми співробітниками підприємства. Також у Польщі використовувалася «приватизація капіталу». Цей тип приватизації застосовувався до добре функціонуючих державних підприємств, коли до 50% акцій підприємства продавалися приватним власникам. Приватизація через ліквідацію підприємств проводилася також і в аграрному секторі. У 1996 р. у Польщі розпочалася й ваучерна приватизація, коли ваучери підприємств вільно продавалися усім бажаним по 20 злотих (8 дол. США).

Угорщина також активно просувалася до ринку ще в період соціалізму. Тому до приватизації, яка розпочалася після «оксамитової революції», ця країна виявилася найбільш готовою з-поміж колег по колишньому соціалістичному блоку.

Розпочалася приватизація, в ході якої через аукціон продавалися підприємства роздрібної торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування. Крім того, в Угорщині відбувалася спонтанна приватизація, коли з 1988 р. підприємствам було дозволено перетворюватися в акціонерні товариства без втручання у цей процес уряду. Цей метод приватизації застосовувався переважно щодо великих підприємств.

Також в Угорщині, починаючи з 1990 р., відбувалася приватизація активів. Створена у 1990 р. державна агенція управління майном спрямувала усі свої зусилля на пошук, насамперед, іноземців, зацікавлених у покупці державних підприємств. Також відбувалася самоприватизація, коли у 1991 р. 404 підприємства були викуплені менеджерами.

Поряд з перерахованими формами приватизації в Угорщині мала місце й ліквідація, коли на продаж виставлялися державні підприємства-банкрути. Проте через відсутність коштів в угорців внаслідок приватизації 85% приватизованого майна дісталося іноземцям.

Чехословаччина. Трансформація власності у цій країні розпочалася вже у 1990 р., коли було прийнято ряд законів, які регулювали

цей процес. Спочатку мала приватизація передбачала участь у ній лише громадян країни, але з 1992 р. до неї були допущені й іноземці. Відтак вже всередині 1992 р. 45,9% роздрібною торгівлі перейшло до приватних власників. Велика приватизація в Чехословаччині, а потім у Чехії відбувалася шляхом ваучеризації. 4500 підприємств були приватизовані протягом наступних років. Кожен громадянин міг купити один ваучер, який не міг бути потім переданий в інші руки. Загалом 80% громадян країни отримали ваучери, однак 72% з них передали їх у розпорядження інвестиційних фондів.

Розпад Чехословаччини призвів до того, що процеси приватизації в двох республіках продовжувалися самостійно. Чехія дотримувалася ваучерного методу, Словаччина перевагу надала прямому методу приватизації. Проте словацькі підприємства виявилися не надто привабливими для іноземних інвесторів: лише 10% іноземних інвестицій, спрямованих у Чехословаччину, дісталися словакам.

Тобто процес первинного нагромадження капіталу у країнах ЦСЄ відбувався по-різному. Основним шляхом став шлях формування великих і середніх власників знизу, тобто через зростання дрібних підприємців, проникнення іноземного бізнесу на територію цих країн, конвертацію попередньої правлячої еліти (партійна номенклатура та менеджери) своїх політичних та адміністративних ресурсів у капітал. Проте протягом 1990-х рр. майже всі великі підприємства були попросту закриті. Основна проблема, з якою зіштовхнулися країни ЦСЄ — нестача капіталу, тому усі ці країни пішли шляхом створення сприятливого клімату для іноземних інвестицій. Саме завдяки масштабним західним інвестиціям Угорщина, Польща, Чехія і дещо пізніше — Словаччина були включені у сучасну транснаціональну класову структуру. Загалом до 2000 р. у Польщі іноземні інвестиції становили 40,5 млрд дол. США, Угорщині — 20,5 млрд (1652 дол. на людину), Чехії 18,7 млрд (968 дол. на людину). Для порівняння Україна за цей же період отримала лише по 4 дол. США іноземних інвестицій на душу населення.

Інший шлях формування політичного класу — номенклатурний. Сутність його полягає в тому, що члени правлячої еліти (у нашому випадку — соціалістичної) можуть за нових умов конвертувати свої адміністративні, політичні, інтелектуальні та соціальні ресурси в приватний капітал (політичний капіталізм). Це забез-

печує їм перехід з поля номенклатури у інше соціокультурне поле буржуазії. У постсоціалістичних країнах соціалістична номенклатура, включаючи менеджерів державних підприємств, взяла курс на організоване перетворення в клас буржуазії, зумівши при цьому утримати процеси трансформації в своїх руках. Так, у процесі трансформації під контролем номенклатури виявилися основні активи, що забезпечило не ринковий, а номенклатурний спосіб розподілу державної власності за принципом наближення до влади.

Неформальні зв'язки завжди відіграють велику роль у бізнесі будь-якої країни. Проте у постсоціалістичних країнах вони склалися в умовах адміністративної системи, тому виник феномен призначених буржуа, якими виступали часто не самі представники номенклатури, а члени їх родин. Номенклатурній моделі формування великої та середньої буржуазії сприяла відносна ізоляція від процесів приватизації іноземного капіталу, який через відсутність інституціоналізованих ринкових економік неохоче йшов у ці країни.

Головними суб'єктами номенклатурної приватизації були топ-менеджери підприємств. Вони часто використовували свої зв'язки для отримання привілейованого доступу до інформації про конкурентів, до об'єктів, що приватизуються, для маніпуляцій з метою їх знецінення, що дозволяло їм купувати об'єкти за символічні ціни. Таким чином бізнес-еліта з'явилася внаслідок фактичної роздачі державної власності чи її придбання за символічну ціну. О.Шкаратан та В.Ільїн такий спосіб приватизації визначають як соціально-інституційне інструментальне стимулювання початкового нагромадження капіталу⁵.

У Польщі суть цього процесу полягала в тому, що колишня політична еліта мала можливість маніпулювати правилами та приписами з метою сильного заниження цін на об'єкти, що приватизуються. Відсутність відкритих конкурсів та зовнішніх інвестицій створювало для такого конвертування особливо сприятливі умови. Незадоволення, яке викликали ці процеси в суспільстві, змусили польський уряд, сформований після перших установчих виборів, утворити міністерство приватизації для контролю розподілу державної власності та блокування процесів переведення фондів приватизації в приватні фірми менеджерів⁶. Проте вже на той час значна частина продуктивного капіталу країни перейшла в руки інсайдерів.

В Угорщині менеджери першими скористалися можливістю Закону про трансформацію підприємств (1988 р.) і почали

скуповувати акції за заниженими цінами. Тому на етапі «спонтанної приватизації» менеджерам вдалося роздробити підприємства (закон дозволяв продавати підприємства, дорожчі 400 тис. дол. США) і скупити їх акції ще до приватизації. Поширеною стратегією номенклатурної приватизації було створення навколо державного підприємства ряду дочірніх підприємств чи партнерських приватних фірм, куди перекачувалися державні фонди. Вже на середину 1990-х рр. близько 40% державних підприємств мали навколо себе приватні компанії, куди менеджери перевели в середньому 10% фондів своїх підприємств⁷. Тобто в цих країнах в період переходу до капіталізму партійні кадри змогли перетворити свої політичні активи в економічний капітал і влитися в клас власників, склавши приблизно 1/5 членів так званої «нової господарської еліти». При цьому Чехія вважається країною-винятком, яка уникла номенклатурної приватизації.

Наступний етап номенклатурного шляху — формування бізнесу, який тісно пов'язаний з державою, і вміла конвертація політичних ресурсів в економічний капітал. У ряді країн ЦСЄ нова буржуазія виявилася тісно пов'язаною з владою, звідси тісне переплетіння бізнесу та політичної еліти. Так, у Польщі наприкінці 1990-х рр. 40% компаній повністю належали державі, 1/3 — частково, рештка були повністю незалежними. При цьому простежується така логіка — чим більша компанія, тим більша її частка належить державі. Така структура власності штовхала політиків у бізнес як членів ради директорів, а бізнесменів змушувала шукати особисті контакти з політиками, тому що успіх їх фірм багато в чому залежав від політичної підтримки і державних рішень⁸. Номенклатурний шлях соціальної трансформації інколи пов'язаний з появою специфічної групи великих власників, який прийнято називати олігархами. Проте в країнах ЦСЄ, незважаючи на наявність номенклатурної капіталізації економіки, її реальні масштаби не такі великі, як у пострадянських республіках. У досліджуваних країнах порівняно незначна частина колишніх партійних функціонерів змогла тією чи іншою мірою зберегти засоби влади та впливу. На відміну від пострадянських республік, соціалістична номенклатура цих країн здебільшого перейшла в приватний або державний бізнес. Так, у Польщі ця цифра становила 45%, в Угорщині — 37,9%, тим часом як у політику перейшло в Угорщині 8%, у Польщі — 6,6% представників соціалістичної номенклатури⁹. Отже, наведені дані свідчать, що у країнах ЦСЄ

не відбулося зрощення політичного класу та бізнес еліти, що знизило загалом рівень корумпованості та олігархізації влади в цих країнах.

Як відбувається відбір політичних лідерів? Добре відомо, що з тих людей, які рекрутуються на нижчі рівні правлячої еліти, дуже незначний відсоток попадає нагору. Проблема відбору осіб на вищі керівні посади у всі часи і у всіх країнах була однією з ключових, оскільки впливала на стабільність режиму і стабільність в країні. Великим досягненням сучасної демократії є регулювання потенційних конфліктів, пов'язаних з передачею політичних посад, яка відбувається шляхом всенародний виборів. У парламентських системах партії відбирають лідерів, а виборці, голосуючи, визначають вагу партії в парламенті, який, своєю чергою, визначає прем'єра. У країнах ЦСЄ, як відомо, в парламентах діють парламентські коаліції, що спричиняє часті урядові кризи і зміни урядів. В окремих випадках у постсоціалістичних країнах застосовується номенклатурний принцип підбору і розстановки кадрів. Проте дедалі поширюються і зміцнюються механізми контролю за діями політичного класу з боку громадськості. Зокрема, цю роль активно виконують ЗМІ, громадські організації, громадські ради при органах державної влади тощо. Крім того, відпрацьовані механізми парламентського контролю, зокрема дні уряду, парламентські слухання. Важливим фактором, який стримує владу, є діяльність опозиції. Також у країнах ЦСЄ завдяки наявності парламентаризму уряди, які працюють неефективно, можуть бути відправлені у відставку через застосування вотуму недовіри. Щодо глав держав, а це у країнах ЦСЄ зазвичай президенти, то у кожній з них існує процедура імпичменту, яку можна застосувати проти президента у відповідних випадках. Іншим важливим елементом є незалежна судова система, змагальність партій, багатоманітність незалежних від держави ЗМІ.

Водночас слід зазначити, що прихід до влади неможливий без створення спеціальних структур, які б забезпечували перемогу своїх претендентів. Такими інститутами стали політичні партії. Відтак з переходом до політичного плюралізму саме політичні партії стали поставниками кадрів до політичного класу. При цьому у країнах ЦСЄ з'явилося багато партій неідеологічних (catch-all party), а також тих, що проголошували популістські цінності, завдяки чому стали маловідмінними одна від одної. Також слід зазначити, що у більшості країн ЦСЄ реальний вплив мають лише

парламентські партії. Партії ж, які не потрапляють до парламенту, втрачають як реальну вагу, так і більшість свого електорату, сходячи згодом з політичної арени. Важливою ознакою країн ЦСЄ є те, що партії часто створюються під конкретних лідерів. При цьому ідеологія має другорядне значення. Проте слід зазначити, що після застосування пропорційної виборчої системи з підвищенням обмежувальних бар'єрів кількість парламентських партій у країнах Вишеграда істотно скоротилася. Так, у Польщі парламентські вибори, які проводилися за пропорційною системою, у 1993 році до парламенту привели 8 політичних партій, у 1997 році — 6, у 2001–6, у 2005 році — 5. У Словаччині парламентські вибори 1998 року привели до парламенту 6 партій, 2002 року — з 25 партій-кандидатів до парламенту потрапило лише 7, у 2006 році — 6. У Чехії в 1998 році до парламенту потрапило 5 партій, у 2002 році — 5, у 2006 році — 5. Водночас, всупереч прогнозам про скорочення кількості партій у постсоціалістичних країнах загалом їх чисельність не зменшується. Так, кількість партій, які брали участь у виборах у Чехії, зростає з 17 до 20, у Словаччині до 25, в Угорщині лишилося сталим 19¹⁰. Тобто поза межами парламенту залишається велика кількість партій, що не додає стабільності у регіоні. Проте очевидним є той факт, що партії є єдиним соціальним ліфтом для інкорпорації у політичний клас.

¹ Domanski H. *On the Verge of Convergence: Social Stratification in Eastern Europe*. — Budapest, 2000. — P.477.

² Шкаратан О.И., Ильин В.И. *Социальная стратификация России и Восточной Европы: сравнительный анализ*. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 282.

³ Див.: Там само. — С. 282.

⁴ Брусіловська О.І. *Посткомуністичні трансформації країн Східної Європи*. — Одеса: Астропринт, 2007. — С. 142–144.

⁵ Див.: Там само. — С. 363–364.

⁶ Див.: Poznanski K.Z. *Privatization of the Polish Economy: Problems of Transition // Soviet Studies*. — 1992. — Vol. 44. — P.643–649.

⁷ Див.: Frydman R., Myrphy K. // Rapaczynski A. *Capitalism with Comrade's Face*. — Budapest: Central European University Press, 1998. — P.132–135.

⁸ Див.: Korczynski M. *The Second Generation of Democratic Elites in Eastern and Central Europe // Polish Sociological Review*. — 2000. — № 1. — P.131.

⁹ Див.: Шкаратан О.И., Ильин В.И., *Вказана праця*. — С. 293.

¹⁰ Див.дет.: Зеленько Г.І. *«Політична матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України)*. — К., 2007. — С. 269–270.

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ

У статті розглядається історія вивчення проблеми лідерства в політичній думці, проаналізовано сучасні типології й класифікації в цьому напрямі; робиться висновок про те, що Україна сьогодні знаходиться на перехідному етапі від вождистського до раціонального лідерства.

М.Морар. Political leadership: problems of theory and methodology. *In the article the history of study of problem of leadership in a political mind is examined, the modern typology and classification in this direction are analysed; conclusion that Ukraine today is on the transitional stage from «vozhdzizm» to rational leadership is drawn.*

Політика відіграє велику роль у розвитку суспільства. Від того, яку політику проводить держава, уряд, залежать умови життя людей, їх добробут, можливість користування політичними правами і свободами. Політику визначають люди. Тому взаємодія особи і політики — одна з актуальних і центральних проблем сучасної історичної і політичної науки.

Сама по собі тема політичних лідерів і еліт у сучасному світі не може залишити байдужим не тільки фахівця, але й будь-яку людину, незалежно від того, в якій країні — вільній чи тоталітарній — їй випало жити. Це пов'язано з тим, що історичне минуле і сьогодення неможливо зрозуміти без урахування того, хто правив і править країною. Суспільство прагне знати все, що характеризує образ і політичне кредо загальнонаціонального лідера, незалежно від того, ким він є — президентом, главою уряду чи главою парламенту. Крім того, як справедливо відзначає А.Пахарев, суспільство уважно стежить за політичним життям впливових партій, громадських рухів та груп, лідери яких приходять до державної влади шляхом виборів або кадрових переміщень, зумовлених певними обставинами¹.

Щоправда, є автори, які зосереджуються переважно на позбавлених індивідуальності характеристиках політичних подій та на позбавлених індивідуальності причинах, які зумовлюють процес. На їх думку, особисті детермінанти малоістотні, оскільки їхні дії зумовлені політичним статусом, роллю, соціальними характеристиками,

тобто середовищем². І це так. Проте не можна не враховувати вплив особистих якостей суб'єкта владних відносин на політику.

Зрозуміло, історикиві набагато зручніше досліджувати об'єктивні процеси, але як бути тоді з історією «суб'єктивною», а по суті, — істинною? Історія, як відзначають багато дослідників — це доля часу, і подібно до людської долі вона завжди суб'єктивна, варіативна і мінлива³. Більше того, це історія людських емоцій і пристрастей, надій і сподівань, думок і вчинків, бо, як писав французький історик Марк Блок, «історія — наука про людей у часі». Ця думка особливо актуальна сьогодні, коли аналізуються політичні події, що відбуваються у світі і, зокрема, в Україні.

Тема ця важка через саму природу такого складного явища, як феномен політичного лідерства та еліти. Його вивчення вимагає розгляду предмета одночасно з декількох точок зору: теоретичної, емпіричної, історичної та економічної. Це має дуже велике і принципове значення, оскільки йдеться про проблему взаємин суб'єктивного та об'єктивного чинників у суспільстві, ролі особи та еліт у реалізації завдань політичного процесу, що розвивається.

Особливо актуальною є ця проблема для України. Драма історії України і її народу полягає в тому, що протягом тривалого часу український народ не мав своєї державності. Як народ, він сформувався, перебуваючи у складі Речі Посполитої⁴. Втративши державу, українці втратили свою соціальну і державно-політичну еліту. Упродовж століть чужі лідери та еліти нав'язували Україні принципи та основи організації життя. Інтереси цих еліт ніколи не збігалися з інтересами українського народу.

Сьогодні, вперше за довгі сторіччя історичного буття, доля українців — у їх власних руках. На жаль, Україна в особі своїх політичних лідерів за роки незалежності не визначилася остаточно у своїх головних пріоритетах, перебуваючи постійно в політичній конфронтації. Крім того, як справедливо відзначає Ф.Рудич, політична еліта України протягом тривалого часу не спромоглася визначити стратегію розвитку суспільства, шляхи вирішення проблем, що постали перед ним, не сконсолідувала суспільство, не змогла зробити для народу того, що повинна була зробити, маючи владу⁵.

Де шукати витоки цих проблем? У нинішній ситуації чи в дореволюційній історії? У чому дійсні причини такої глибокої політичної кризи української влади?

Таким чином, актуальність дослідження визначається не тільки всім перебігом політичної історії лідерства, а й наявними

проблемами політичного життя: формування нових політичних систем, нових соціально-економічних відносин. В усіх цих процесах безсумнівне і домінуюче значення має вплив вищих посадових осіб, який помітно зростає в міру утвердження державності.

Науковий інтерес до проблеми політичного лідерства був завжди. Античні філософи й історики приділяли велику увагу цій проблемі. Лідери в розумінні Платона, Геродота, Плутарха виступали справжніми творцями історії. Платон зображав лідера як людину, що вирізняється природженою схильністю до знання, любов'ю до істини, рішучим неприйняттям брехні. Її вирізняють скромність, благородство, справедливість, великодушність, духовна досконалість. У діалозі «Політик» він відзначав, що досить з'явитися одній такій особі, яка має у своєму підпорядкуванні державу, і людина ця зробить все те, чому тепер не вірять. Платон також стверджував, що правитель повинен володіти мистецтвом «пасти людей», як пастух або табунник — мистецтвом пасти волів або коней⁶.

Таким чином, уявлення Платона та інших античних мислителів про правителів мали виражений нормативний характер.

На противагу цим уявленням будував свою концепцію Н. Макіавеллі, який переніс проблему політичного лідерства зі сфери уявного в площину реального життя. Він не відштовхувався від нормативних категорій якостей особистості, але аналізував їх у безпосередньому зв'язку з ситуацією, що склалася, впливом оточення і психологією мас. Аналіз проводив на основі спостережень за реальною поведінкою правителя і його взаєминами з підданими⁷.

Н. Макіавеллі вважав, що політичний лідер — це государ, що об'єднує і представляє все суспільство, використовує будь-які засоби для підтримки громадського порядку і збереження своєї держави.

Аналізуючи на рівні свого історичного часу феномен політичного лідерства, він з'ясував природу, функції і технологію лідерства, а також намагався зрозуміти й обґрунтувати процес завоювання та утримання державної влади.

Внесок Макіавеллі в дослідження політичного лідерства полягає в тому, що він прямо поставив проблему самої влади, а фігура володаря — государя розглядалася в сутнісному прояві. Також він обґрунтував необхідність держави егоїстичною природою людини і потребою її насильницького приборкання.

Новий етап в осмисленні проблеми політичного лідерства пов'язаний з ім'ям Томаса Гоббса. У роботі «Левіафан» він уперше

в розгорненій формі поставив проблему законності влади і лідерства в суспільстві. Найголовніше в державному організмі — це влада. Влада, на думку Т. Гоббса, створена внаслідок повного відчуження на користь одного або декількох, хто цю владу одержує, а правитель — це людина, яка відіграє певну роль, залежну від впливу тих, хто його оточує. Отже, тут уперше даються відправні точки сучасних досліджень, співвідношення понять влади і лідерства⁸.

Певний інтерес становить волюнтаристська теорія лідерства, авторами якої були Томас Карлейль і Ральдо Уолдо Емерсон. Вони вважали основну масу людей «убогою в усіх відношеннях», яка не здатна нормально існувати без того, що направляє дії лідерів. Тому саме в «строкатому одязі» видатних особистостей виявляється божественне провидіння і творчий початок в історії⁹.

Помітний вплив на концепцію лідерства зробив Фрідріх Ніцше. Як відомо, він намагався обґрунтувати необхідність формування вищого біологічного типу людини-лідера, «надлюдину». В уявленнях Ніцше «надлюдина» не обмежена нормами існуючої моралі, стоїть по той бік добра і зла. Вона може бути жорстокою до звичайних людей і поблажливо-стриманою, доброзичливою у відносинах з рівними собі, з «надлюдьми». Її відрізняють високі життєві сили і воля до влади. Це сильна, вольова, розвинена і красива особа, що підноситься над людиною так само, як та перевершує мавпу. У концепції Ніцше в «надлюдині» відбилася дарвінівська ідея про еволюцію біологічних видів¹⁰.

Істотний вплив на сучасні концепції політичного лідерства зробив французький соціолог Г. Тард. Він вважав, що більшість населення не здатне до самостійної соціальної творчості і тому єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені ініціативними й оригінальними людьми¹¹.

З традицією, що розглядає лідерів як джерело розвитку, принципово розходиться марксизм. Марксистській суспільствознавчій традиції взагалі притаманний класовий підхід до перетворень. У цьому ключі вона трактує і природу авторитету: спочатку авторитетне все те, що веде через класову боротьбу до забезпечення закономірних перетворень. Політичний лідер виступає тут найбільш послідовним, свідомим і вмілим виразником волі класу. Ф. Енгельс рішуче протестував проти того, щоб першим актом соціальної революції була відміна авторитету. Він вважав, що і прийдешня революція, і якась новостворена політична держава не

зможуть обійтися без методів і засобів суто авторитарних, коли одна частина населення нав'язує свою волю іншій його частині. Тим самим політичний авторитет ніби освітлює всі перипетії класових відносин і зникне лише з відмиранням політичної субстанції, тобто коли «суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться на прості адміністративні функції, що спостерігають за соціальними інтересами»¹².

Вивчення літератури з проблем лідерства дає змогу дійти висновку, що термін «політичний лідер» широко використовується в сучасній політології, але дотепер за ним не закріпилося якесь певне значення. Нерідко він ототожнюється з поняттями «керівник», «вождь», «правитель», «глава». Проте очевидно, що не кожен правитель є лідером в узагальненому вигляді. Можна виділити такі підходи до трактування політичного лідерства:

1) лідерство як різновид влади, специфікою якої є спрямованість зверху вниз, але її носієм виступає не більшість, а одна людина або група осіб;

2) лідерство — це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з ухваленням рішень, це керівна посада;

3) лідерство — це вплив на інших людей, але не будь-який вплив, а такий, для якого характерні чотири особливості:

а) необхідно, щоб вплив був постійним;

б) керівна дія повинна здійснюватися на всю групу;

в) політичного лідера відзначає явний пріоритет у впливі;

г) вплив лідера спирається не на пряме застосування сили, а на авторитет або хоч би визнання правомірності керівництва.

Лідер політичний — це або глава держави, або партії, громадської організації, руху. Він повинен спиратися на вирішальні ланки політичної системи, інакше неможливе його просування політичними сходами до самих її висот. Але в той же час сама політична система не повинна залежати від особистих якостей політичного лідера, його слабкостей і достоїнств¹³.

Таким чином, історія вивчення політичного лідерства являє собою приклад дивовижної різноманітності підходів, концептуальних моделей і парадигм, але вона поки що не увінчалася виробленням загальноприйнятої базової теорії. З того часу, як американські соціологи Дж. Шеннон і Л. Селічмен виступили із закликком до наукового вивчення цього феномена, і дослідження політичного лідерства оформилися як самостійна галузь суспільствознавства минуло півстоліття.

Слід зазначити, що нагальну потребу наукового вивчення політичного лідерства Л. Селічмен аргументував надзвичайним посиленням влади політичних керівників у 20-му столітті і потребою заповнити прогалини в традиційній демократичній теорії, яка до того часу нехтувала проблемою політичного керівництва. Л. Селічмен намітив низку напрямів майбутніх досліджень, а Дж. Шеннон у своїх роботах проголосив відносини між лідерами і веденими — суттю уряду. Становлення нової дисципліни зайняло приблизно два десятиліття. У цей період з'явився ряд емпіричних досліджень, концептуальна база яких запозичувалася, на перших порах з традиційних соціологічних доктрин, перш за все з теорії державної влади, теорії еліт (класичні роботи В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельса) і теорії групового лідерства.

До кінця 1960-х рр. процес оформлення досліджень політичного лідерства в самостійний розділ суспільствознавства був в основному завершений. Це ознаменувалося появою серій монографій і колективних робіт, в яких концепція політичного лідерства зайняла центральне місце. Честолюбні претензії нової сфери знань найяскравіше сформулював Д. Растоу, що запропонував розробити на базі концепції політичного лідерства «новий всеосяжний і динамічний теоретичний погляд на політичний процес загалом», тобто, по суті, нову парадигму політичної науки.

У 1970-ті роки з'явилися численні роботи, де публікувалися і результати регіональних досліджень. У 1977 р. вийшла праця, що претендувала на підбиття підсумків, — монографія Г. Пейджа «Наукове вивчення політичного лідерства»¹⁴. До початку наступного десятиліття на перший план знов виступили емпіричні дослідження: потрібно було переглянути і систематизувати величезний фактичний матеріал. Це супроводжувалося пошуками нових основ для широких концептуальних узагальнень.

Серед фахівців немає згоди навіть у питанні початкового визначення політичного лідерства. Одні дослідження розуміють лідерство як вплив, з обмовкою щодо ступеня величини або характеру цього впливу; інші — як управління, координацію або контроль; треті — як прийняття рішень; четверті згодні визнавати лідерами тільки новаторів (тих, хто «веде вперед»), керівників же, які керують по-старому або приймають хай і виправдані, але не оригінальні рішення, пропонують іменувати якимось інакше.

Історіографічний аналіз політичного лідерства свідчить про те, що автори, як правило, не проводять відмінності між концепту-

альними визначеннями, що претендують на виявлення і характеристику суті визначуваного феномена, і визначеннями операціональними, покликаними лише ідентифікувати об'єкти для подальшого аналізу. Перші мають відповіді на питання, що таке лідерство, останні — на питання, хто є лідером. Класифікацій і типологій політичного лідерства запропоновано стільки, що їх, у свою чергу, доводиться якось класифікувати і типологізувати. При цьому загальновідомою, хоча зовсім не загальноприйнятою, залишається на сьогодні лише типологія М. Вебера, а точніше, типологія, висхідна до М. Вебера, оскільки він запропонував, власне, не теорію типів політичного лідерства, а теорію типів законної влади. Тлумачення ж веберівської теорії в термінах політичного лідерства — плід діяльності наступних соціологів і політологів.

Вебер, як відомо, стверджував, що основою соціальної і політичної поведінки людини є не застигли класові детермінанти, але живі повнокровні спонукачі: інтереси, цінності і норми конкретного суб'єкта. Він взагалі розумів владу як шанс у рамках наявних соціальних відносин, можливість і здатність, незважаючи на опір, нав'язати свою волю — все одно, на чому цей шанс будується. Таке розуміння влади дозволяє розглядати її як якийсь капітал, яким у принципі може володіти кожен, тобто суб'єкти влади численні і неповторювані і втілюють самих себе¹⁵.

М. Вебер пропонує розділити потенційних і реальних професійних політиків відповідно до їх мотиваційних систем на дві групи: тих, хто живе для політики, і тих, хто живе за «рахунок» політики і «політикою», і диференційовано ставитися до надання їм владних повноважень, авторитету і можливостей впливати на суспільство. Він також вважав, що покора владі може бути заснована на звичці, емоційній прихильності, матеріальних інтересах або ідеологічних міркуваннях. Проте ані окремо, ані разом узяті ці підстави самі по собі не забезпечують, на його думку, стабільності влади. Для цього потрібний якийсь інтегруючий принцип, яким є віра в законність цієї влади, що перетворює просте панування на законну владу. Залежно від того, на чому засновано зазіхання на законність, Вебер розрізняв три ідеальні типи авторитету: раціонально-легальний, традиційний і харизматичний¹⁶.

Веберівська концепція харизматичного лідерства набула великої популярності, швидше, правда, в журналістському, ніж у науковому середовищі, де вона була піддана різноманітній і різнобічній критиці. Разом з тим, типологія політичного лідерства,

запропонована М. Вебером, зберегла свою актуальність. Багато політологів і сьогодні спираються на неї, аналізуючи діяльність різних політичних лідерів, осмислюючи феномен лідерства. Підвищений інтерес до його типології пояснюється багатьма причинами, серед яких виділяються такі: по-перше, в її рамках пояснюється феномен бюрократизації соціального управління і пропонуються засоби її обмеження. По-друге, виокремлення особливого типу лідерства — харизматичного — в руслі концепції плебісцитної демократії. Творчість М. Вебера в наш час викликає підвищений інтерес з погляду пошуку ефективних моделей зміни типів політичних режимів, переходу від тоталітаризму до демократії.

Інші класифікації політичних лідерів, залежно від принципу, покладеного в їх основу, можна розділити на шість основних типів: структурні, функціональні, стильові, ситуативні, оцінні та інтегральні. В основу структурних класифікацій політичного лідерства покладено відмінності в його організаційних формах.

З погляду А. Бентлі, відмінності між типами лідерства зумовлені відмінностями у відносинах, які існують між лідером і групою, а останнє, у свою чергу, зумовлене характером групи. Він виділяє чотири групи лідерів: 1) лідируюча група; 2) бос; 3) демагог; 4) посередник або правитель.

Д. Шлесинджер аналізує співвідношення між характерними рисами політичних партій і особливостями кар'єр їх лідерів. Характер кар'єри політичного лідера, за твердженням Шлесинджера, визначається організаційним типом партій і мало пов'язаний з її ідеологічною платформою¹⁷.

Функціональні класифікації базуються на посиленні, що структура лідерства є поєднанням ролей. Дж. Гасфілд розрізняє дві основні функції, які реалізуються лідерами суспільних рухів: мобілізаційну та артикуляційну. З одного боку, завдання лідера як провідника руху полягає у тому, щоб привернути до нього якомога більше прихильників, згуртувати їх і направити їхні зусилля на реалізацію програми руху. Для цього лідер повинен всіляко підкреслювати унікальність руху, відстоювати чистоту вчення і переконань його учасників. З іншого боку, лідер є представником руху зовні: у контактах з іншими рухами й організаціями та перед широкою публікою. При цьому він повинен шукати і акцентувати точки зіткнення між інтересами учасників руху та інтересами тих, з ким він вступає в контакт, тут недоречно виділяти своєрідність руху, навпаки, необхідно пов'язувати його цілі і програму

з загальноновизнаними цінностями. Ці функції можна, але часто складно об'єднати; іноді їх простіше розділити між різними лідерами шляхом розділення посад і повноважень або шляхом періодичної зміни лідерів, що по черзі виконують одну з функцій.

Д. Кац розуміє політику як діяльність з розподілу ресурсів і зміни існуючої соціальної структури. Відповідно, політичний лідер виступає або як правитель своєї групи, що відстоює її інтереси та добивається для неї привілеїв, або як ідеолог, що формує політику.

Класифікація функцій політичного лідерства, запропонована Дж. Даунтоном, більш деталізована. Він розрізняє два «модуси» лідерства: інструментальний і експресивний, причому, на його думку, інструментальна і експресивна діяльність вимагають людей різного складу характеру. Дослідник виділяє три інструментальні (вироблення цілей, комунікація, мобілізація) і дві експресивні (підтримка Я і натхнення) функції. Революційні ситуації, вважає Даунтон, особливо сприятливі для людей з яскраво вираженими здібностями до експресивного лідерства.

З погляду Г. Пейджа, політичний лідер виконує три основні функції: ефективною інтеграції, інструментального новаторства і збереження влади. Відповідно, на вищому рівні державної структури можна виділити три провідні політичні посади: голова держави (монарх, президент), голова адміністрації, уряду і керівник основної силової структури.

Г. Пейдж виділяє три типи політичних лідерів залежно від їх ставлення до соціальних змін: консерватор — орієнтований на мінімальні зміни, реформатор — на помірні, революціонер — на максимальні.

М. Бернс поділив політичних лідерів на дві основні категорії: лідери — перетворювачі і лідери — ділки. Перетворювачі пропонують свою модель суспільного розвитку, ділки ставлять конкретні прагматичні цілі і виробляють механізми їх досягнення. Для стабільної політичної системи характерний діловий тип лідерства, трансформуючо-перетворюючий.

Цікавий критерій типології політичних лідерів пропонує Ж.Бондель, який виділяє різну роль лідерів, залежно від того, якою дитиною він був у сім'ї: єдиною, старшою або молодшою¹⁸. Розділивши американські вибори на кризові і некризові, виявилось, що у 8 з 9 випадків кризових виборів обиралися перші і єдині сини, а в 12 з 21 не кризових до влади приходили молодші сини.

Залежність була також встановлена між становищем дитини в сім'ї і стилем лідерства. Первістки більше уваги приділяють зовнішньополітичним чинникам, іноді провокують міжнародні конфлікти, молодші — орієнтуються на розв'язання проблем шляхом компромісів, а єдині — намагаються ліквідувати розломи у суспільстві¹⁹.

Аналіз західної літератури з проблеми політичного лідерства свідчить про те, що в рамках політичної науки і суміжних дисциплін не існує згоди вчених з приводу того, чому одні люди стають політичними лідерами, а інші ні, якою є природа політичного лідерства. Відома велика кількість теорій, які по-різному трактують природу лідерства та його механізм. Звичайно виділяють теорію рис, ситуаційну теорію, інтеграційну, теорії конститuentів (послідовників) психологічної теорії.

Політичне лідерство сьогодні має досить широке висвітлення в літературі, яке може характеризуватися як інформаційне, суспільно-політичне, аналітичне. З-поміж політологічних видань добре відомі праці російських вчених Г.Ашина, К.Гаджієва, О.Панаріна, В.Пугачова, В.Согріна, О.Ципка.

Вагомий внесок у розробку історії політичного лідерства зробили сучасні українські вчені Ю. Левенець, В. Литвин, Ф. Рудич, А. Пахарєв, М. Михальченко, В. Кремень, В. Солдатенко, Д. Видрін²⁰. Однак аналіз наукових робіт не дозволяє вивести якесь одне смислове формулювання цього явища. Політичне лідерство трактується як: 1) центр групових процесів; 2) вияв особистісних рис; 3) мистецтво досягнення єдності; 4) інструмент досягнення мети або результату; 5) ставлення до влади; 6) дія та поведінка.

У політологічному аспекті політичне лідерство — це суспільно-політичний процес, за якого одна, а іноді й кілька осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства в цілому. Крім того, як справедливо відзначає А. Пахарєв — лідерство, це не тільки набір неординарних якостей і здібностей лідера, а й особливий вид міжособистісних взаємин, і його вплив є цілеспрямованим і передбачуваним, характеризується тривалістю часу та динамічністю²¹.

Аналіз політичних концепцій з проблеми визначення поняття політичного лідерства показує, що гостра різниця у поглядах авторів зазначених концепцій скоріше стосується оцінок ефективності лідерства у сфері взаємодії та взаємовпливів між лідером та

його послідовниками, а також у розподілі владних повноважень, які здійснює лідер між своїми прихильниками.

Важливо виділити два аспекти цього феномена: 1) визначення формально-посадового статусу лідера, пов'язаного з володінням владою; 2) виявлення суб'єктивної діяльності лідера з виконання покладеної на нього соціально-політичної ролі. Перший аспект має ключове значення для оцінки індивіда як політичного лідера. Другий — обумовлює лише збереження владної посади, а також слугує для оцінки лідера як результативного або нерезультативного.

У питанні про політичне лідерство в Україні, як справедливо відзначає Ф.Рудич, слід виходити з того, що політична еліта України, її лідери протягом багатьох сторіч формувалися залежно від центральної влади. В сучасній Україні політичну еліту представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств²².

Можна виокремити три групи політичних лідерів України. До першої слід зарахувати політичних діячів, відомих в українському суспільстві, які обіймали чи обіймають високі державні посади; другу утворюють політичні лідери партій і рухів, профспілок, громадсько-політичних об'єднань; третю групу становлять представники регіональних політичних угруповань.

Історичний і політологічний аналіз дозволяє зробити висновок, що Україна на сьогодні знаходиться на перехідному типі лідерства — від вождистського до раціонального. Лідерство В. Ющенка втілює цей тип: помітний вплив колишніх політичних традицій у прийнятті рішень, невелика соціальна ефективність реформ, висока частка політичної риторики, відсутній механізм політичної відповідальності еліти та лідерів. Перехід до раціонально-легального типу лідерства, що спирається на легітимні регулятори, ускладнюється рядом причин, перш за все типом національної самосвідомості. У масовій свідомості українського населення зберігається ставлення до лідера швидше як до якоїсь містичної фігури, ніж як до цілеспрямованого перетворювача.

У сучасній політології називаються чотири збірні образи лідера: прапорonoсця, служителя, торговця і пожежника. У реальному житті ці чотири ідеальні образи лідерства звичайно не зустрічаються в чистому вигляді, а поєднуються в політичних діячів у різних пропорціях. Поведінка лідера, згідно з найпоширенішою

в сучасній науці концепцією, є результатом взаємодії двох джерел: його дій та об'єктивної обстановки, значення якої визначається трьома факторами:

- 1) вона впливає на формування особистості лідера;
- 2) ставить перед ним проблеми;
- 3) створює умови, за яких лідеру доведеться вирішувати проблеми, зокрема коло його потенційних прихильників і противників.

Результати дослідження показують, що українське суспільство відчуває гострий дефіцит моральних авторитетів, імен, особистостей, думка і позиція яких були б беззаперечними для нації. Минулі парламентські і президентські вибори в Україні дають змогу виділити такі особливості:

– політичний ринок (ринок лідерів і нових ідей) виявився дуже бідним. Нових лідерів за ці роки практично не з'явилось. Про це свідчить тенденція повторного використання одних і тих самих політиків (Ю. Тимошенко, В. Янукович, В. Ющенко);

– час лідерів-теоретиків, романтиків і ідеологів фактично закінчився, настав час лідерів-прагматиків, господарників, здатних ставити реальні завдання, організовувати суспільство на створення якісно нового рівня життя. Бо мало мати власні кордони, герб і гімн. Життя має поліпшуватися і поліпшуватися для всіх;

– в Україні, незважаючи на істотні зміни в політичному житті, залишився, по суті, колишній тип лідерства, тобто зберігається традиція лідерської поведінки вождистського типу, заснована на харизмі та особистій відданості до персони, що втілює верховну владу;

– чим глибша політична криза, тим швидше зростає в громадській свідомості розуміння необхідності виходу на політичну сцену нової генерації політичних лідерів, у яких політична діяльність має стати їх професією.

Політичне лідерство полягає в діях, направлених на зміну середовища. Його специфічний характер залежить від комбінації трьох факторів: особисті риси лідерів, інструменти, які вони мають у своєму розпорядженні, і ситуація, з якою вони мають справу. У зв'язку з цим дуже важливо виявити, які якості і здібності необхідні сучасному лідеру. Можна навести ідеальний набір якостей процвітаючого лідера, описаних у сучасній вітчизняній і західній літературі. Але, як правило, в очах більшості людей лідер характеризується п'ятьма якостями:

1. Здатність кваліфіковано акумулювати та адекватно виражати у своїй діяльності інтереси широких мас, служити своєму народу.

2. Інноваційність — здатність постійно висувати нові ідеї та удосконалювати їх. Конструктивність мислення політика виявляється в його політичному кредо, вираженому в програмі, яка має бути мотиваційною.

3. Політична інформованість — об'єктивно має відображати становище, яке складається на межі інтересів соціальних груп, регіонів, націй і держави в цілому.

4. Здатність відчувати політичний час — своєчасно вживати заходів. Лідер, який іде на компроміс раніше певного часу, втрачає авторитет, а той, хто йде із запізненням, втрачає ініціативу і може зазнати поразки.

5. Не тільки запропонувати суспільству проект майбутнього, бажаного більшістю громадян, але й переконати їх у тому, що шляхи просування вперед відомі та досяжні.

Більшість дослідників справедливо відзначає, що найхарактерніша помилка сучасних лідерів — це підміна мети засобами її досягнення. Так було багато разів в історії та продовжується і сьогодні на макро- і мікрорівні. Якщо мета — підвищення добробуту і вільний розвиток народу, то засоби — це демократизація і ринок. Але частина засобів розглядається як мета. Зрозуміло, розробка механізмів поставленої мети є найважливішим елементом діяльності політичного діяча, але неприпустимо змішувати мету і засоби.

Історичний та політологічний аналіз свідчить про те, що проблема політичного лідерства делікатна. Аналізувати події і діяльність особистостей — справа неминуче суб'єктивна. Тому не можна впадати в крайнощі — або перебільшувати роль лідера, або недооцінювати його можливості та здібності. Треба зважати на те, що багато залежить від оточення лідера, помічників, радників. Якості лідера також багато в чому залежать від стану суспільної атмосфери, від уміння знаходити взаєморозуміння з громадськістю. На сьогодні в умовах політичного суперництва велике значення має проблема формування і висунення молодих лідерів. Нова генерація політичних лідерів повинна проходити спеціальну підготовку та відбір, професійно займатися політичною діяльністю, діяти в межах демократичних норм і процедур прийняття політичних рішень, взаємодії різних видів влади. І, найголовніше, в основі всього має бути поставлена тріада: мораль — правда — справедливість.

---

¹ Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. — К., 2001. — С. 4.

² Ковтюх Г.С. Некоторые аспекты политической психологии. — М., 2000. — С. 10.

³ Курас І. Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу //Філософія політики: Хрестоматія: У 4 т. — К., 2003. — Т.4. — С. 271–272.

⁴ Грушевский М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями /Сост. И.И.Брояк, В.Ф.Верстюк. — Донецк:000 ПКФ «БАО», 2004. — С. 613.

⁵ Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. — 2-е вид., стереотип. — К.: Либідь, 2006. — С. 465.

⁶ Платон. Политик //Соч., в 3 т., т. 3, часть 2. — М., Мысль, 1972. — С. 39.

⁷ Макиавелли Н. Государь. Рассуждение о первой декаде Тита Ливия. О военном искусстве. — М., 1996.

⁸ Гоббс Т. Избранные произведения. — М.: Мысль, 1965. — Т.2. — С. 202–205.

⁹ Карлейл Т. Французская революция. История. — М., 1991. — С. 196, 544.

¹⁰ Ницше Ф. Так говорил Заратустра. — М, 1990. — С. 286.

¹¹ Введение в политологию. — М., 1985. — С. 115.

¹² Энгельс Ф. Об авторитете // Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. — Т. 18. — С. 305.

¹³ Введение в политологию. — М., 1995. — С. 115; Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992. — С. 10; Ильин М.В., Коваль В.И. Личность в политике: «Кто играет короля?» //Полис. — 1991. — №6. — С. 138.

¹⁴ Бирюков Н.И. Политическое лидерство: определение и классификация // Концептуализация политики, выпуск XXI. — М., 2001. — С. 11.

¹⁵ Зарубежная политическая наука: История и современность. — М., 1990. — Вып.1. с 77.

¹⁶ Вебер М. Политика как призвание и профессия //Вебер М.: Избранные произведения. — М., 1990. — С. 646–706.

¹⁷ Бирюков Н.И. Указ. соч. — С. 17–20.

¹⁸ Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу. — М., 1992. — С. 86.

¹⁹ Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. — М., 2001. — С. 203.

²⁰ Выдрин Д.И. Невостребованные идеи. — К., 1992.; Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку. — К., 2001.; Пахарев А.Д. Указ. соч. — К., 2001.

²¹ Пахарев А.Д. Указ. соч. — С. 29.

²² Рудич Ф.М. Політологія: підручник. 2-е вид. — К.: Либідь, 2006. — С. 438.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: МОРАЛЬНА Й ПОЛІТИЧНА СПЕЦИФІКА

У статті розглядаються моральні та політичні аспекти еволюції влади в Україні. Висвітлюється також історична самодетермінація владної трансформації. Акцентується увага на необхідності моральної легітимізації влади.

I.M. Kucherenko. Transformation of authority in modern Ukraine: moral and political specificity. The article is on moral aspects of evolution of power and authority in Ukraine. Historical self-determination of power transformation is regarded as well. The necessity of moral legitimization of power is emphasized.

Трансформація влади є складним і тривалим історичним процесом, який не може відбутися миттєво, а потребує певного часу для свого завершення. Однак таке завершення також відносно, адже владні взаємодії не можуть вважатися історично завершені, постійно зазнаючи змін та перетворень. Загалом відбувається процес накопичення мікрозмін, які, зрештою, приводять до макрозмін — радикальних і докорінних. Будь-яка система влади і будь-яке суспільство є заручником попереднього історичного досвіду. Здійснивши у справі реформування владних відносин певний історичний крок, вже неможливо його зрештою чи здійснювати подальші кроки без врахування того, що вже зроблено. Подібна всеосяжна історична динаміка владних відносин потребує хоч якоїсь статичності, тобто стабільного й незмінного (загалом — позаісторичного) джерела оцінок та критеріїв, які дали б змогу неупереджено й об'єктивно поглянути на цю динаміку. Сфера моральності є одним з таких кутів зору. Вона дає можливість досягнути історичну динаміку влади — побачити її з боку, політично та економічно незацікавленим поглядом. Таким чином, можна стверджувати, що моральність робить свій теоретико-методологічний внесок в об'єктивність політологічного дослідження.

Суспільство є ціннісною та ресурсною основою системи влади, тому і функції влади є релевантними для суспільства в цілому. Таким чином, владно-політичні структури здатні не лише солідаризувати, об'єднати суспільство, але й зруйнувати той чи інший суспільний лад. «Така диференціація і функціональна специфікація

політичної влади за будь-яких умов трансформує суспільство, і, відповідно, змінює можливості й умови сумісності всіх суспільних підсистем»¹. Отже, разом із владою трансформується саме суспільство і навпаки — трансформація суспільства є трансформацією влади. Владні відносини неможливо уявити поза загальносуспільним контекстом. Саме це й споріднює владу та мораль, оскільки остання також не знає винятків і стосується всього суспільства.

Сьогодні поширеною серед українських політиків є риторика «оновлення та модернізації». З одного боку, такі міркування вповні зрозумілі, адже сьогоднішня українська влада, так само як і її опоненти, готується до чергових президентських виборів. З іншого боку, за 18 років, прожитих українським суспільством та його владою в умовах державної незалежності, справді є над чим замислитися. Причому, до цього переосмислення спонукають не лише політичні й економічні обставини життя «пересічних» українців, але й суто моральні міркування, які «диктуються вічністю», а не повсякденними політичними й економічними клопотами.

Підвищений інтерес до проблем влади зумовлений, в першу чергу, багатьма історичними подіями, які захопили й видозмінили українське суспільство. Йдеться про низку історичних суспільних перетворень наприкінці 80-х — початку 90-х років. Тогочасні трансформації були фундаментальними та загальносистемними. Вони становили частину історичного процесу занепаду й падіння комуністичної системи та Радянського Союзу як головного інституційного уособлення цієї системи. Таким чином, українська історія розгорталася в контексті глобальних історичних перетворень, які докорінно змінили світову політику та національні політичні системи на східноєвропейських і пострадянських теренах. Політико-історичний поступ захопив, на той час радянську, Україну, привівши її до незалежності, демократії, ринку й лібералізму. Головною властивістю тогочасних політичних перетворень була їх глобальність та об'єктивність, а перебіг цих перетворень залежав більше від змін у світовому розташуванні сил та ціннісно-ідеологічній структурі світу. Сьогодні дещо недооцінюються обидва виміри соціальної трансформації. Внаслідок історичної поразки Радянського Союзу перемогли Сполучені Штати та їх союзники, що створило передумови для беззастережного панування країн євроатлантичної спільноти у світі. Однак відомо, що таке одноосібне панування морально псує не лише окремих людей, але й цілі народи; псує не лише тих, хто панує, але й тих, над ким панують,

адже мораль панів і мораль рабів — це взагалі не мораль, це просто ідеології.

Зміна світів насичена багатьма наслідками, частина з яких має очевидну моральну природу. Відомо, що «часи перемін» несуть в собі як загрозу моральної деградації, так і перспективу морального відродження. Політична криза є тим історичним моментом, який може піднести моральні почуття, а може й притлумити їх — для одних вона початок морального спасіння, а для інших — початок моральної загибелі. Крім того, моральність є надзвичайно потужним джерелом легітимізації, особливо в суспільствах, що переживають кризу легітимізації. Відомо, що однією з головних причин падіння Радянського Союзу та комуністичної системи була їх майже цілковита делегітимізація. Тому й наступний суспільний лад мав переважити попередній саме більшою вірою в себе, вищою легітимізованістю.

Українська держава й українське ринково-демократичне суспільство виникли внаслідок історичних подій та глобальних політичних трансформацій, на які самі українці мали досить обмежений вплив і які не були результатом реалізації політичної волі української нації. Інша річ — державотворення й націотворення, тобто процеси, що потребують вольових зусиль, ресурсів, культурної творчості певної етнонаціональної спільноти. Справді, важко уявити національну державу й політичну націю, які розбудовані без участі самої нації. Безперечно, ця участь може бути більшою або меншою, з огляду на різноманітні механізми узалежнення, що використовуються в міжнародних відносинах панівними групами держав та й просто великими державами, котрі мають хоч якісь зовнішньополітичні амбіції. Тому й націотворення та державотворення можуть бути більш або менш залежними від зовнішніх сил, однак вони завжди вимагають принаймні мінімальних зусиль самої нації — самообмеження, самовідданості, самосвідомості й безкорисності. І чим більше всі ці якості задіяні, тим незалежнішою буде національна держава. Названі якості мають морально-політичний характер, тому їх носієм повинно бути все суспільство, а не лише окремі верстви. Моральність, за своїм визначенням, є універсальною, стосуючись всіх і кожного. Моральна влада є витвором морального суспільства. Моральність, за своїм визначенням, передбачає безкорисність. Моральна влада ніколи не зростає з аморального суспільства і навпаки — високоморальний соціум ніколи не потерпить корумпованої влади. Моральність, за своїм визначенням,

передбачає обов'язковість виконання норм чи навіть свідомий самопримус до такого виконання. Моральна влада ніколи не виникне в суспільстві, позбавленому моральної дисципліни.

Отримавши (а не здобувши) незалежність та позбувшись комунізму, українське суспільство постало перед необхідністю самостійного існування в історії та суспільстві. Така ситуація була для сучасних українців настільки несподіваною, наскільки унікальною. Кудись поділися всі ті «лихі вороги», що заважали їм бути повноцінною європейською нацією та створити функціональну європейську державу. Точніше — супротивники нікуди не зникли, вони завжди існували й існуватимуть в цілковито конкурентних міжнародних відносинах, однак тепер їм треба було протистояти віч-на-віч і вже не було на кого перекласти політичну відповідальність за самих себе. Першою умовою виживання в будь-якій політично невизначеній ситуації є моральна цілісність. Висока моральність створює навколо її носія замкнену духовну сферу — непроникну для буденних і суєтних подій політичного життя. Проте така сфера — це не лише осередок для тих, хто втікає від дилем реального життя, ховаючись за моральним снобізмом. Вона також підстава політичного вибору та умова політичної незалежності, адже ще ніколи морально корумповані народи не були незалежними тривалий історичний час.

Дослідження вітчизняних вчених — соціологів Є. Головахи та Н. Паніної ілюструють, що ключовими подіями кардинальних суспільних змін на початкових етапах посткомуністичної трансформації став прихід до влади М.Горбачова і Чорнобильська катастрофа. «Перша подія зумовила очікуваний після тривалого періоду застійної геронтократії потяг до пошуку нових шляхів розвитку радянського суспільства, а друга — вочевидила смертельну загрозу для держави від сформованого за умов закритого суспільства синдрому безвідповідальності людей, відповідальних за обтяжені ризиком тотальних катастроф сучасної технології»². Отже, маємо поєднання двох факторів — кадрового та техногенного. Проте йдеться лише про історичний поштовх. Самі трансформаційні процеси мали глибинні причини, дія багатьох з яких не припинилась і до сьогодні, спричиняючи піднесення одних посткомуністичних країн та занепад інших. Однак навіть ці два фактори висвітлюють моральний аспект початку посткомуністичної трансформації, пов'язаний з відповідальністю влади як перед своїм народом, так і, зрештою, перед собою.

Крах політичної системи СРСР, його інституційного ладу був зумовлений конкурентним впливом економічно ефективнішого Заходу, прагненням звільнитися від «радянського диктату» у країнах «соціалістичного табору». Такі процеси на теренах посткомуністичного простору були неминучими, порівняно з основними сучасними соціальними змінами у глобальному та локальному вимірах. Так, вітчизняний соціолог С.Бабенко доводить, що трансформаційні процеси у посткомуністичних суспільствах відбуваються у двох проєкціях: «По-перше, ці перетворення є невіддільною частиною глобальних процесів, зміни світ-системи (у термінології І.Валерстайна), глобалізації ринків, інформаційних потоків та соціокультурного простору. Зростання плюралізму та мультикультуралізму, з одного боку, та гегемонізації й тотальності глобальних ризиків і моделей відповіді на них, з іншого боку, характерні для сучасних соціальних змін у будь-якому суспільстві. По-друге, процеси пострадянської трансформації є унікальним історичним досвідом перетворення складного феномена радянського суспільства, яке має власну логіку та механізми. Зокрема, його можна аналізувати під кутом зору проблематики *path dependency* (залежності від пройденого шляху) і «вбудовування» нових інститутів, структур та культурних форм у суспільне ціле, ґрунтоване на якісно відмінній системі радянського типу»³.

Характеризуючи трансформаційні процеси, які відбувалися на теренах двох світових імперій — Радянського Союзу та Сполучених Штатів, американський соціолог Е.Тофлер відзначає, що «вкрай рідко зникає цілісна, така, що охоплює увесь світ, система влади. Це рідкісний момент в історії: відразу змінюються всі правила гри у владі і сама її природа революціонується»⁴. Переживання такого рідкісного історичного моменту породжує безліч морально-політичних дилем, тобто є значною мірою моральним переживанням: Як співвідносяться повага до минулого і прагнення радикальних змін? Наскільки розумно ми скористалися своїм ціннісним та системним спадком? Чи мають моральне право керувати демократичним суспільством люди, які ще вчора декларували свою цілковиту відданість комуністичним ідеалам? Заслуговуємо ми чи ні на краще життя? Наскільки ренегатство й конформізм «увійшли в нашу кров»? Ці та багато інших питань величезної моральної ваги все ще залишаються без відповіді. Можливо, саме через моральну незрілість більшість наших політичних та економічних проблем залишається нерозв'язаною.

Початок 90-х років в Україні був позначений багатьма соціально-політичними трансформаціями, по-своєму значущими, але далеко не революційними. Перші роки незалежного існування України практично не спричинили становлення нових інститутів, наділених легітимним статусом та довірою у суспільстві. Крім того, в плані ефективності, впродовж цих років не було створено дієвої інституціональної інфраструктури, яка б підтримувала і нову незалежну державу, і саме українське суспільство. «Переважна більшість владної бюрократії та пересічних громадян у цей час не були зацікавлені в принциповому перетворенні усталеного соціального ладу, навіть якщо на декларативному рівні вони підтримували ідею принципової зміни суспільної системи...»⁵. Отже, соціальна трансформація відбувалась ізольовано. Вона не стосувалася самих громадян. Однією з причин такої ізольованості було те, що ця трансформація не мала для більшості українців морального значення, а була просто черговою владною реструктуризацією — витівкою правлячих кіл та розвагою еліт (до речі, досить для них вигідною).

Між українським народом та українською владою не склався морально-політичний консенсус. Суспільство виявилось розшированим не лише в майновому, але й в моральному плані. Згодом усе значно погіршилося, і не лише народ і так звана «еліта» почали існувати в різних моральних вимірах, а й в середині цієї «еліти» пролягли лінії політичного, економічного та морального розмежування. «Процес диференціації еліт призвів до протистояння «партії влади» та опозиції. В суспільстві не знайшлося достатньо активних і організованих сил, здатних надто тривалий еволюційний процес відмирання колишньої суспільної системи перетворити на революційний вибух, спираючись на наявну масову недовіру владним структурам і незадоволення економічним становищем країни. Це було пов'язано з феноменом розподілу сфер впливу між елітами, коли економічна сфера опинилася в руках колишньої номенклатурної еліти, а ідеологічна — в компетенції найорганізованішої нової еліти, що сформувалася навколо ідеї пріоритетності зміцнення національної державності»⁶. Отже, сталося найгірше, і політичні та економічні поділи поєдналися з поділами моральними, тобто суспільство виявилось остаточно розколотим.

Сучасна Україна лише в 2004 році (під час президентських виборів) уперше усвідомила глибину свого морального падіння та політичного й економічного розпаду, наслідком чого стала зміна

владної верхівки. Цей трансформаційний процес значна частина вітчизняних вчених⁷ назвала революційним, хоча наукові дискусії щодо ідентифікації самого явища тривають і досі.

Аналізу змін, котрі відбуваються в житті сучасного суспільства за часів, коли воно знає раптових трансформацій, може прислужитися праця Е.Тюффлера «Метаморфози влади». Провідною темою цієї книги є питання влади, сутність якої автор вбачає в проблемі управління, зокрема, в тому, хто і яким чином ініціює та здійснює суспільні перетворення. Причому, як пише Е. Тюффлер, «руйнація старого стилю управління прискорюється також і в діловому, і в повсякденному житті, коли дезінтегруються глобальні структури влади ...». Свої міркування він узагальнює висновком: «Ми вступаємо в еру метаморфоз влади ... «Метаморфози» — це не просто перехід влади. Це — її трансформація»⁸. Таким чином, трансформація влади є всеосяжним процесом, який стосується всієї владної вертикалі й усього суспільства. Саме ця всеосяжність надає перетворенню владних відносин морального значення. Врешті-решт, будь-яке радикальне перетворення неминуче матиме моральні аспекти, а найбільш успішним та природним є те перетворення, яке ініціюється дією моральних факторів. Інша справа, що коли державою проголошується курс на демократизацію політичних процесів, то слушно тут ставить запитання у своєму дослідженні І.Гладуняк: «Чи не занадто тривалим є процес формування в Україні демократичної системи політичного управління, і які наслідки може мати подальше уповільнення процесів реформування в цій сфері суспільних відносин?»⁹.

Якщо в сутності своїй влада — це система управління, то набуття Україною на початку 90-х незалежності стало знаковою подією у формуванні української влади саме з точки зору організації управління. Красномовно про це свідчать обговорення питання оновлення влади в сучасній Україні. Так, О.Головко, міський голова Запоріжжя (1992–2000 рр.), координатор руху «Новая Украина» в Запорізькій області досить влучно відтворив одну із проблем сьогоднішньої влади: «Всі наші проблеми розпочалися з того, що ми прийняли таку систему влади, у якій не розподілені повноваження і немає відповідальної особи»¹⁰. Президент Центру соціальних досліджень «Софія» А. Єрмолаєв відзначає, що ефективність сьогоднішньої влади гарантується не політичною реформою самою по собі, а здатністю політиків реагувати на запити суспільства. Оновлення влади — це не нові вожді, а нова конфігурація, нові

правила, принципово нові взаємовідносини¹¹. У цьому контексті варто відзначити точку зору народного депутата М.Сироти: «Самі владні структури потребують постійного притоку кадрів високого рівня кваліфікації, культури, духовного розвитку»¹². Тому, перш за все, має відбутися моральне відродження чи навіть переродження. Нова влада неможлива без нової етики влади, а нова етика влади неможлива без високої моральності всього суспільства, яке є не лише ресурсним, але й моральним джерелом цієї влади.

Отже, у будь-якому політичному процесі, зокрема в питанні влади, варто відзначити роль та активність власне людей, їх політичні дії. Згідно з теорією П.Бурдьє «людські істоти є одночасно біологічними індивідами і соціальними агентами, конституйованими як такі у відношенні й через відношення з соціальним простором, точніше, з полями»¹³. Відносини між людьми неможливі поза моральним контекстом — вони моральні за своєю природою. Тому одним з «полів» людської взаємодії є поле моральне. Йдеться про той сегмент буття людини, в якому виробляються універсальні поведінкові норми — соціальні й надсоціальні водночас. Куди б не прийшла людина, вона всюди приносить із собою моральні переконання, об'єктивно моралізуючи будь-яку сферу своєї діяльності. Відповідно й політика не може бути позаморальною сферою — сферою винятково технічних вправ над масовою свідомістю, сферою застосування політичних технологій, сферою інституціо-налізованої корупції та ідеологізованого цинізму.

Так чи інакше, влада є соціальним феноменом, який пов'язаний з самою людською природою, остання ж є моральною в своєму осерді. В політичній науці для визначення соціального характеру управлінських відносин, а також методів та ефективності володарювання загалом використовується категорія політичного режиму. Проте навіть найбільш ефективний політичний режим не проіснує тривалий час без моральної легітимізації, тобто без віри в себе і довіри до себе. Так само в історії ще не було політичного режиму, який би існував у системному вакуумі, тобто поза іншими підсистемами суспільства. Моральність є однією з таких підсистем. Вона неминуче проникає до політичної підсистеми передусім у формі політичної етики.

Досліджуючи динаміку змін пострадянських режимів у порівняльній перспективі, В.Гельман визнає, що вивчити витоки змін режимів і спробувати пояснити ці зміни єдиною причиною — доволі складно. Так само відкритим залишається питання об-

ґрунтування відмінностей пострадянських трансформацій. З погляду на сьогоднішній день, В. Гельман дає досить цікаве визначення поняттям «політичний режим» та «зміна режиму». «Під політичним режимом розуміється певний тип політичної «гри», включаючи в себе два основні елементи: 1) набір політичних акторів («гравців»), котрі контролюють доступні їм ресурси і дотримуються тих чи інших стратегій для досягнення своєї мети; 2) набір інститутів, або «правил гри», котрі задають обмеження і створюють стимул до дії політичних акторів. Це формальне визначення вироблене з метою аналізу зміни режимів»¹⁴. Акторами політичних режимів В. Гельман називає різні сегменти еліт, тобто тих організованих груп у суспільстві, котрі здатні вплинути на політично значущі рішення. І якщо на початку 90-х років, як констатує В. Гельман, політичний розвиток пострадянської України міг бути описаний і охарактеризований як «безформний плюралізм», то лише після 2004 року, зберігаючи високий рівень нестабільності, політичний процес почав розвиватися в рамках «боротьби за правилами». Передумовою цьому, на думку В. Гельмана, стали: 1) «спадок минулого», що спричинив появу сильних регіональних акторів і фрагментарну еліту; 2) відсутність повної переваги ресурсів з боку домінуючого актора; 3) відносно висока ціна стримування/придушення вели до ряду «картельних угод», вичерпаних внаслідок обмежень, заданих політичними інститутами (обмеження термінів перебування при владі й конкурентні вибори), та конфлікту еліт, що в підсумку призвів до інституційного компромісу¹⁵.

---

¹ Луман Н. Власть /Пер. с нем. А.Ю.Антоновского. — М.: Практис, 2001. — С. 151.

² Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — №3. — С. 34.

³ Бабенко С. Порівняльний соціологічний аналіз посткомуністичних трансформаційних процесів (програма магістерського курсу) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — №4. — С. 181.

⁴ Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — С. 27.

⁵ Головаха Є., Паніна Н. Вказ. праця. — С. 38.

⁶ Там само — С. 38.

⁷ У кольорах «помаранчевої революції» / За ред. та упоряд. Ю. Шаповала. — К.: ЕксОб. — 2007. — С. 75.; Головаха Є., Паніна Н. Вказ. праця.;

Брюховецький В. «Владу беруть силою. А втримують мудрістю» // www.day.kiev.ua/130898/; Мотиль О. Помаранчева криза в демократичній перспективі / Пер. з англ. Павло Грицак за рукописом // Кульчицький С. Українська революція 2004 р.— К.: Генеза, 2005. — С. 181.; Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — Харків: Фоліо. — 2005. — С. 130–131.

⁸ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — С. 23–24.

⁹ Гладуняк І.В. Розвиток системи політичного управління в сучасній Україні: Монографія. — К. : Ін Юре, 2008. — С.332.

¹⁰ Головка О. Політичні процеси в Україні: варіанти оновлення влади. Круглий стіл (18 червня 2009 р.).

¹¹ Єрмолаєв А. Політичні процеси в Україні: варіанти оновлення влади. Круглий стіл (18 червня 2009 р.).

¹² Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття. — Вид. 2-ге — К. : Університетське вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 200.

¹³ Бурдьє П. Соціологія політики / Пер. с фр. Е.Д.Вознесенская и др.; Сост., общ. ред. и предисл. Н.А.Шматко — М.: Socio-Logos, 1993. — С. 33.

¹⁴ Гельман В. Из огня да в полымя? Динамика изменений постсоветских режимов в сравнительной перспективе // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 4. — Харьков: Константа, 2006. — С. 119–150.

¹⁵ Там само. — С. 140.

В.В.Бушанський

ЕСТЕТИЗМ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕАЛІВ І ЦІННОСТЕЙ

У статті аналізується питання політичної аксіології. Показано, що традиційні уявлення про політичні ідеали та цінності визначені етичним дискурсом. Однак автори мимоволі використовують естетичні судження, що зумовлено самим способом сприйняття ідеалів і цінностей.

V.Bushanskyy. Aesthetics of political ideals and values. The article is devoted to questions of political axiology analisation. Traditional pictures are rotined of political ideals and values which are determined ethics discourse. Attention is however accented on that authors utillize aesthetic judgements besides the will, that is explained the method of perception of ideals and values.

Автори, котрим не байдуже політичне сьогоднішнє та доля народу, намагаються усіляко романтизувати українську історію. Зокрема як неперевершений взірець державної могутності (навіть імперськості) та культурної величі інтерпретується Княжа доба. Ідеалізується козацтво — еталон демократичності, звитяги та християнської праведності. Що далі в минуле — то яскравіше світло нашої історії. А що ближче до сьогоднішнього — то густіша п'ятьма. Одначе кожен неупереджений може помітити як пробивається світло з блискучого майбуття нашої України: держави, рівної серед рівних у сім'ї вольній, новій європейських народів. Це приклад того, що ідеалізація минулого є передумовою оптимістичності політичної футурології (у кращому разі — футурології, а зазвичай — тривіальної маніловщини).

Звісно, переважна більшість політичних мислителів відштовхувалась у своїх пошуках від певної аксіології людини. Наприклад, Томас Гоббс й Іммануїл Кант вважали, що єство людини лихе. І тому Гоббс, попри відому критику Левіафана, був схильний трактувати державу в поняттях, які слушно визначити як етатичні. Оскільки суспільство становлять лихі створіння, схильні до перманентної «війни», потрібна «вузда», могутня держава, що упереджувала б найменші відхилення від мирного пакту. Із цих Гоббсових міркувань годі й вивести якусь оптимістичну футурологію. Проте звернімо увагу на Кантові міркування. Вважаючи людину лихою, він формулює ригористичну мораль: дотримуватися моральних вимог — це обов'язок, котрий не може ставитися в залежність від жодних уявлень про вигоду, примхи чи навіть наслідки (обов'язок понад усе). Але водночас: Кантовому перу належить відомий *«Трактат про вічний мир»*, текст який приголошує етичною марновірністю. Звісно, його можна редукувати до Кантового ж морального ригоризму. Однак у цьому разі докір у марновірності можна закинути всій Кантовій етиці. Де ж реалізм, про який пише Ґаджієв. У Гоббса його можна розгледіти. А от у Канта — ні. Хоча обидва мислителі ґрунтувалися на однаковому антропологічному засновкові. Тож запропонована Ґаджієвим причинно-наслідкова послідовність «лихе єство — оптимістична футурологія» не завжди спрацьовує.

Те саме можна сказати й про другу частину твердження: добра людина має звільнитися від хибного впливу суспільства шляхом виправлення останнього. Ця логіка цілком простежується в руссоїзмі та марксизмі. І це не дивно, адже Маркс зазнав впливу

вчення Руссо. Проте звернімо увагу на інший приклад: політичне вчення Августина Блаженного. Звісно, для Августина людське ество дуалістичне. Однак він більше може сказати про гріховність ества, аніж про його богоподібність. У цьому питанні, якщо взяти до уваги Августинову «Сповідь», радше і майже винятково можна говорити про антропологічний песимізм. Проте в «*Мисті Божому*» неможливо знайти й натяку на спробу поліпшити людське буття шляхом виправлення політичних інститутів. Навпаки, державно-політична ганебність розглядається як цілком адекватна ганебності антропологічній. Тож і в цьому випадкові можна бачити, що запропонована Гаджієвим схема не виправдовується. Отже, слушно казати лише про її часткову істинність.

Наразі звернімося до інших трактувань політичних ідеалів і цінностей. Віктор Ільїн пропонує варту уваги трактування ідеалізації держави. Зокрема він пише: «Ідеал як досконалий стан, найвища кінцева мета устремлінь, об'єкт пристрасті стосовно держави є моделлю *бездоганної самоцінної* організації, всі компоненти якої *збалансовані самі з собою*, перебувають у *безумовній гармонії, узгоджено-доладній, струнко-унісонній єдності* (виділено — В. Б.)»¹.

Показово, Ільїн, щойно ставить питання про ідеальність держави (держави, на думку політологів, найутилітарнішої, найприземнішої речі), враз відмовляється од усталеного, точного поняттєво-категоріального політологічного мовлення й вдається до мовлення в естетичних поняттях. Чому? Може це якась авторова примха? Ні. Авторове мовлення об'єктивно визначене самим предметом, про який він мовить. Адже міркує він не просто про державу в конкретному просторі та часі з притаманними їй конфліктами та феноменологічними особливостями, а про державу *ідеальну*. А про неї можна писати лише в *поняттях естетики*, для якої ідеальне є безпосереднім предметом рефлексії. Навіть якщо автор прагне розкрити метафізичний чи онтологічний контекст, він все одно муситиме вдаватися до понять «самоцінність», «збалансованість», «узгодженість» і т. ін., покликаних до життя естетичними уявленнями про «*гармонію*». А може використовувати й поняття, що притаманні іншим естетичним теоріям, наприклад, теорії «*світла*», й тоді під авторовим пером ідеальна держава «сятиме», «освітлюватиме» тощо, чи теорії «*грації*», аби держава опинилася в «*русі*» або «*розв'єві*». Ні. *Притаманний політичній аксіології та теорії естетизм — необхідна, гносеологічно*

визначена необхідність, котру потрібно завважувати, аналізуючи історію політичної думки та сьогочасні політичні уявлення.

Політична наука широко послуговується поняттями «політичний ідеал» і «політичні цінності». У *«Політологічному енциклопедичному словникові»* вміщено й відповідні статті. Зокрема, політичний ідеал тлумачиться як *«ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірець досконалості, який виступає для суб'єктів політики та широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позиції віддаленої мети (виділено — В. Б.)»*². Завважмо, попри те, що в дефініції не згадується про естетичну форму постання політичного ідеалу, сам аналіз його спонукає до використання передовсім естетичного мовлення, понять «образ», «взірець досконалості» тощо.

Відзначмо, комуністичний ідеал спонукав людей до величких соціальних звершень. Але чи можна цьому ж ідеалові ставити на карб мільйони жертв, до яких призвело утвердження тоталітаризму? Адже сам більшовицький тоталітаризм має стільки само спільного з комуністичним ідеалом, як, скажімо, християнське вчення з середньовічною практикою інквізиції. Тож справа не в ідеалі, справа — в його використанні з метою здобуття та здійснення політичної влади.

Чи інший приклад, ідеал національного відродження України сприяв утвердженню державної незалежності. Але цим самим ідеалом спекулюють і політики, котрі, згадуючи Шевченкові слова, *«Отечество так люблять, / Так за ним бідкують, / Так із нього сердешного / Кров, як воду, точать»*. Тож чи дискредитує ганебне пустослів'я про національні інтереси сам ідеал національної державності? Звісно. Бо століття бездержавності не сприяли становленню сталої національної ідентичності. А тому й у суспільній свідомості корупція та безвідповідальність починає ототожнюватися з ідеалом національної незалежності. Ця обставина промовисто свідчить, що ідеал не може тлумачитися як «вигода», як якийсь «інструментальний» засіб. Не можна закликати до «християнської любові» чи «національної незалежності», обіцяючи «золоті гори» тут і нині. Використання політичного ідеалу в ідеології призводить до його перетворення на розмінну монету, такий собі предмет домовленостей у процесі залагодження політичних конфліктів і дріб'язкових суперечок за політичний ресурс. Пропаганда знецінює ідеал.

Український політолог Валерій Корнієнко вказує на недостатній ступінь вивчення сутності, структури, проявів й еволюції політичних ідеалів. Зазначає також: у політичній науці склалася суперечлива ситуація: з одного боку, політологи цілком свідомі значущості політичних ідеалів для політичного буття, становлення політичних інститутів і розгортання політичних процесів, а з другого, бракує точного розуміння, що власне являють собою політичні ідеали.

Поняття політичного ідеалу є вельми широким. Та чи є рація невизначено тлумачити це поняття? Гадаю, так. Принаймні про можливість такого широкого застосування політичного ідеалу свідчить історія політичної думки. Згадаймо Платонові й Арістотелеві моделі досконалого полісу. Їхні пошуки найліпшої форми державного правління. Згадаймо утопії Лукреція Кара, Томазо Кампанелли, Томаса Мора. Згадаймо повчання про «виховання християнського воїна» Еразма Ротердамського та напучування монархові Станіслава Оріховського. До цього ряду можна включити й фантазії Володимира Леніна про організацію комуністичного суспільства. Це все рефлексії про належний суспільний устрій, певні ідеали, рівновіддалені й від політичної дійсності, й від можливостей їх утілити. Але це ми, люди сьогодення, вважаємо, що вони нездійсненні. Та їхні автори мали наснагу не лише уявляти, а й діяти, щоб «сказку сделать былью».

Корнієнко пропонує таку дефініцію політичного ідеалу: це «особливий тип мети, конструктивний елемент утопічної свідомості..., система поглядів та уявлень ... про найдосконалішу форму держави, атрибути політичної влади, що відбивають «зняття» у свідомості суб'єкта об'єктивних протиріч, стосовно його корінних інтересів і потреб»³.

Автор поділяє політичні ідеали за змістом і способом постання, виокремлюючи такі їхні «класи»: а) суб'єктивні: «особисті, національні та класові»; б) об'єктивні: «особистість» політика, форма державного правління, устрою та режиму; в) процесуальні: «відповідність інтересів суб'єкта» «об'єктивній» спрямованості суспільно-політичного розвитку; г) рефлексивні: «повсякденні» (сформовані стихійно, наприклад, «вірування») й «теоретичні або концептуальні» (продукуються внаслідок «осмислення» ідеалів «стихійних» чи шляхом цілеспрямованого політичного теоретизування).

Запропоновану «класифікацію», здається, слушніше тлумачити як систему ознак політичного ідеалу. Адже ідеал «суб'єктивний»

неможливо відокремити від його стосунку до певного «об'єкта». Водночас він розкриватиме ставлення суб'єкта до політичного процесу, зокрема його ідеальності, тобто спрямованості на втілення ідеалу. При цьому саме виникнення ідеалу пов'язане з певними соціально-когнітивними чинниками: ідеал виникає як стихійні сподівання або як свідома теоретична концепція. Отже, можна бачити, що будь-який політичний ідеал однаковою мірою є і «суб'єктивним», і «об'єктивним», і «процесуальним», і «рефлексивним». Цей підхід може успішно застосовуватися з метою аналізу певних політичних ідеалів, виділення в їхній структурі чотирьох зазначених компонентів. Проте «класифікувати», себто поділяти політичні ідеали за цими чотирма характеристиками неможливо та й немає рації.

Політичний ідеал, відзначає Корнієнко, значною мірою відображає «вади» політичної дійсності, постаючи способом їх заперечення. У зазначеній дефініції це «заперечення» тлумачиться в гегельянській термінології як суб'єктивне «зняття» суперечності, з одного боку, суспільно-політичного життя й, із другого, уявлень (чи радше чуття) того, якою мусить бути політика. Звідси видно деонтологічний характер політичних ідеалів. Однак це не виключає того, що політичні ідеали можуть набувати й естетичних форм прояву.

Як промовистий приклад можна взяти «Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. Можна бачити, що комуністичний ідеал «суб'єктивно» належний спершу представникам неогегельянської інтелігенції, а згодом, завдяки пропаганді, поширюється й у пролетарському середовищі. «Об'єктивно» він стосується економічних засад суспільного устрою, а також способу організації політичної влади — політичного режиму. «Процесуально» він є дуалістичним, адже, з одного боку, вказує на об'єктивно-неминуче утвердження комуністичного ідеалу внаслідок суспільно-економічної еволюції, а з другого, — революційним: реформування економічного «базису» та політичної «надбудови» уможливлуватиме його наближення. «Рефлексивно» цей ідеал створений шляхом теоретичних пошуків і при цьому ґрунтується на стихійних мареннях про справедливий соціальний лад. Себто, як бачимо, усі чотири характеристики описують один і той самий політичний ідеал.

Звернімо увагу й на деонтологічний характер комуністичного ідеалу. Будь-яка деонтологія містить, з одного боку, заперечення

наявних моральних норм, а з другого, етичну рефлексію — пропонування моральної альтернативи, її обґрунтування як обов'язку, дотримання якого є необхідністю. Етична рефлексія розгортається як критика безпосередніх соціальних відносин і водночас має відштовхуватися від аналізу попередніх способів теоретичної легітимації. Так марксисти мусили викривати не лише безперечно жахливі умови життя пролетаріату в період первинного накопичення капіталу (вона лунала з уст усіх чесних людей, яких Марк називав не інакше, як «філістерами»), а й спрямовуватися проти теоретико-світоглядного обґрунтування лібералізму, що слугував основою буржуазного устрою. Відтак комуністичний ідеал відштовхувався від заперечення чинної моралі та її теоретичних підвалин і пропонував альтернативу (новий спосіб виробничих відносин, розподілу власності та політичного устрою), котра мислилась *досконалою*, а тому й придатною для наслідування, себто як обов'язок.

Поняття «ідеал» передусім стосується способу мислення, а не конкретного політичного об'єкта в просторі та часі. Це поняття гносеологічне, а не описове. «Ідеал» — це саме таке апріорне поняття. Бо практичний досвід не дає жодних підстав для виведення певного ідеального образу. Будь-який ідеал — явище трансцендентальне. Це прояв трансцендентального мислення. А тому й політична дійсність щодо нього виступає як певний привід, певна спонукка, а не як детермінанта. Тож і сутнісні характеристики політичного ідеалу слушно виводити з властивостей мислення, а не з особливостей політичної дійсності.

Аби витлумачити це твердження, варто вдатися до хрестоматійного прикладу. Іммануїл Кант стверджував: щоб зобразити ідеального лева, митцеві потрібно побачити декількох левів, і певні середні характеристики той використає для створення ідеального образу. Критики завважували: щоб зобразити ідеального лева, митцеві не потрібно бачити жодного лева. Це справді так. Однак запитання: що є джерелом цього ідеального образу? Дійсність, принаймні один лев, якого бачив митець чи про якого чув, підкаже йому, яким може бути лев найбільший чи найдужчий. Найбільший і найдужчий — не найідеальніший. Цим труднощам зарадить естетичне поняття «гармонія». Та де джерело чуття гармонії? У природі? Сумнівно. У природі немає нічого ідеального. А це означає, що немає нічного й гармонійного. Отже? Лише трансцендентальне мислення уможливорює чуття гармонії, котре у цьому випадкові тотожне чуттю ідеальності.

Цю саму логіку можна застосувати й для трактування політичних феноменів й ідеалів. Що є джерело політичних ідеалів? Дійсність? Дійсність потворна. Її становлять зловживання владою, корупція, демагогія, пиxa й усяке таке інше, про що можна довідатись, уважно придивившись до політичного сьогодення. Може, це лише сьогоднішній день політики такий потворний? Напевно, ні. Бо в минулому траплялися революції та заколоти. А вони виникали не від доброго життя. То, може, зіставлення форм політичного життя спонукало мислителів формулювати політичні ідеали? Гадаю, теж ні. Бо зіставивши одну потворність із іншою, можна лише втрати бажання шукати ідеал, ставши циніком. Тоді? Лише в чистому аксіоматичному мисленні можна знайти уможливлення для виведення політичних ідеалів.

Так ми вступаємо в царину кантіанства. Хоча, либонь, потрібно відразу попередити, що чітких і зрозумілих відповідей на запитання «а чим, власне, є ідеал?» знайти не вдасться. Тут першорядне значення має Кантова праця «Критика здатності судження». Спершу вона задумувалася автором як «Критика здатності смаку», ця робоча назва ще точніше вказує на її відношення до естетики. Звернімося до дефініції, запропонованої Кантом: «здатність судження взагалі є здатністю мислити особливе як підпорядковане загальному». Кант також зазначає, що споглядання особливого з позиції загального уможливорює «визначальне» судження (українською точніше сказати «окраювальне», адже стосується не «значення», а форми, себто «краю» чи «межі»), натомість розгляд загального з погляду особливого — дає судження «рефлексивне».

Це суто логічне трактування. Ця дефініція є відсилкою до Платонової філософії, до його поняття «ідея». Адже, за Платоном, лише через осягнення ідеї можна збагнути й конкретні речі, в яких та відображається. Так логічна площина міркувань стає метафізичною. Цей ряд трактувань можна доповнити й поглядом Арістотеля, за яким конкретна річ є такою, якою вона є, передусім, завдяки меті. Ця мета пов'язує її з сутністю та формою втілення, тому і річ стає цілим. Увага до емпіричних аспектів буття речі, що домінує в Арістотеля, у вченні Платона зрівноважується акцентуванням розвитку самої ідеї, відображеної в речі. Шляхом розкриття ідеї в речі формується не лише безпосередня річ, а й сама ідея. Так крайні прояви вчення Платона й Арістотеля змикаються в цілісній концепції. Новий час завдяки Рене Декарту та Бенедикту

Спінозі розглянув цю проблему, використовуючи поняття «організм», який є цілісним і розвивається, залишаючись, попри зміну форм, одним і тим самим, адже в нім коріниться незмінна сутність, яку можна мислити як «внутрішню форму». Так можна бачити, що безневинне питання «чому одна річ подобається, а інша ні?» є більш, аніж складним.

Метафізичний і онтологічний контекст естетичної проблематики спонукає Канта розглядати питання ества прекрасного поряд із питаннями феноменології природи. Саме в природі він шукає логіку онтології прекрасного. Чи потрібна ця аналогія? Гадаю, що ні. Але Канту була потрібна.

Тут можна пригадати дивовижні слова Володимира Соловйова зі статті *«На шляху до істинної філософії»*: «Людина, що пізнає істину, незважаючи на своє нікчемне й рабське становище в природі, й природа, що знищує людину, незважаючи на її істину, напевно, не мають жодного сенсу одне для одного, між ними немає жодного внутрішнього зв'язку, жодного необхідного співвідношення»⁴. Однак ця надивовижу відверта і ясна думка не завадила Соловйову написати іншу статтю — *«Краса в природі»*. Напевно, брак об'єктивного ставлення до природи не заважає бачити її красу. Цю статтю Соловйов розпочинає з винесених в епіграф слів Достоевського *«Краса спасе світ»*. А з абзацу шпурляє камінь у модерністів, кубістів й інших «істів»: «Дивно здається покладати на красу спасіння світу, коли доводиться спасати саму красу від художніх і критичних спроб, що прагнуть замінити ідеально-прекрасне реально-потворним»⁵. Гадаю, естетична концепція Соловйова зрозуміла без дальших цитувань. Ці слова прояснюють і Кантове зіставлення природи та мистецтва. У період Відродження й особливо в період Просвітництва, майже до модерністського бунту, природа була єдиним взірцем «ідеально-прекрасного». Тому й у Кантовій естетиці судження про прекрасне є частковими випадками суджень «законодавчих» або «рефлексивних». І прекрасне ество окремої речі досягається лише спекулятивно, завдяки інтелектуальному сприйняттю апріорно заданих ідей, їхніх сутностей, форм і розвитку.

Наразі цікаво звернутися до погляду неокантіанця Ернста Кассіра. Аналізуючи особливість естетичної свідомості стосовно свідомості теоретичної та практичного досвіду, той пише: «Естетична свідомість містить у собі ту форму конкретної наповненості, в якій вона, цілком віддаючись власному стану, досягає

в самому цьому миттєвому стані момент позачасового значення»⁶. Миттєвосте, спинись! І немає діла естетичному станові до метафізики й онтології. Немає діла до сутностей, форм, розвитку феноменології речей та ідеї. Має значення лише мить. Пригадаймо літописні слова про відвідини послів князя Володимира богослужіння в константинопоському Софійському соборі: «І не знали ми чи на небі ми, чи на землі».

Тож повернімося до поняття «ідеал». Сумно, бо зрозуміло, що осягнути його можна лише інтелектуально, але всі спроби хоч якось уточнити це інтелектуальне осягнення заводять нас або в метафізичні нетрі, або повертають на грішну землю, до безпосереднього досвіду чи природи, до якої, насправді, не маємо жодного стосунку.

Та все ж спробуймо вдатися до певних *узагальнень*.

1. Ідеал (і це вже підказує сама мова) є образом, який відбиває уявлення про ідею. (Тут доводиться цілком залишатися в полоні Платонового вчення.) Поняття «ідея» варто розуміти об'єктивно, а «ідеал» суб'єктивно, як досвід осягнення об'єктивної й незбагненої «ідеї».

2. Пошуки ідеалу є наслідком критичного ставлення до дійсності, зокрема й дійсності політичної. Усвідомлення невідповідності наявних речей (наприклад, політичного устрою) потребам суб'єкта спонукає останнього віднайти адекватніші форми.

3. Однак критичне ставлення та пошук адекватних форм ще не визначає пошуку ідеалу. Бо адекватна потребам форма (наприклад, адекватна потребам партії виборча система) не обов'язково є ідеальною. Іноді навпаки, адекватна потребам форма є найбільш недосконалою. (Показовий приклад — чинна в Україні виборча система, що якнайкраще відповідає потребам парламентських політичних партій, але водночас є верхом блюзнірства та зневаги до виборців.) На цій нетотожності форми, адекватної потребам, тій формі, яку можна було б назвати ідеальною, варто наголосити, бо дослідники зазвичай не звертають увагу на цю розбіжність. Відтак стверджувати, що прагнення задовольнити політичні інтереси та потреби спонукає до пошуку політичних ідеалів, — було б перебільшенням.

Перш ніж продовжити міркування, відзначмо дві встановлені обставини, які фактично відображають виокремлені Кантом способи суджень, «визначальні» («окраювальні») та «рефлексивні».

«Визначальне» («окраювальне») судження, відображене в пункті 1: ідеал є образом об'єктивної, але незбагненої ідеї. Це положення сформульоване з позиції, як то кажуть, «банальної ерудиції». Адже впливає зі знання історії політичної думки. Але в такому відстороненому вигляді воно фактично зависає в повітрі, залишаючись невписаним у загальну структуру становлення політичного ідеалу. Бо ж незрозуміло, як і з яких причин суб'єкт здатен сформулювати образ ідеї, навіщо йому прив'язувати власний політичний ідеал до неявної, не відображеної в політичному досвіді (майже трансцендентної) ідеї. Цілком зрозуміло, коли суб'єкт формулює ідеал, що відповідає його інтересам. Наприклад, зрозуміла психологічна мотивація Платонової критики демократії: бо саме демократів Платон звинувачував у страті Сократа, що приголомшила його. Але з цього екзистенційного досвіду неможливо вивести його політичний ідеал: структуроване (далебі кастове) суспільство, що максимально відповідає вічній ідеї держави. Так само з психологічної мотивації до снаги вивести революціонізм Володимира Ульянова, але його прихильність до марксизму, його політичні ідеали не зумовлюються особистою трагедією. Отже, підказаний культурою зв'язок ідеал-ідея потребує додаткового уточнення як структурно належного.

«Рефлексивні» судження, відображені в пунктах 2 і 3: не задоволеність політичних інтересів і потреб спонукає суб'єкта критично ставитися до політичної дійсності, а також шукати політичні форми, які були б адекватними його інтересам і потребам. На цьому аспекті наголошують усі автори, котрі досліджують політичні ідеали. Це критичне ставлення до політичної дійсності й уявне моделювання прийнятніших політичних форм є необхідним моментом становлення політичного ідеалу. Але не є достатнім. Отже, видно, що тези, зазначені в пункті першому, та тези другого й третього пунктів структурно не пов'язані. Потрібна додаткова, четверта теза, що пов'язала б «визначальне» («окраювальне») та «рефлексивні» судження. Тільки таким чином можна отримати структуру становлення політичного ідеалу.

4. Наразі фактично йдеться про те, як суб'єкт здатен перейти від «рефлексії» до «законодавства розуму», пригадуючи Кантову лексику. Цілком зрозуміло, коли суб'єкт критично ставиться до політичної дійсності. Цілком зрозуміло, коли він формулює прийнятніші образи політичного режиму та політичної участі. Але ці образи можуть не мати нічого спільного із «законодавством розу-

му». Вони можуть бути винятково егоїстичними. І найчастіше саме такими і є. Але хіба ці суб'єктивні марення можна назвати політичними ідеалами? Не має значення, як трактувати Платонове поняття «ідея», метафізично, як це робив їхній відкривач, чи онтологічно-раціонально, як схильна це робити сучасна культура. Та наразі варто лише вказати, що ця «ідея» може тлумачитися тільки як присутньо об'єктивна. Таким чином міркування зводяться до запитання: як суб'єкт переходить від суб'єктивних уявлень (що ґрунтується на егоїстичних інтересах) до об'єктивних (предметом яких є загальна користь, утілення відсторонених цінностей, наприклад, справедливості, державного чи національного розвитку тощо).

Відповідаючи на це запитання, слушно пригадати Кантів імператив: дій так, аби принцип твоєї дії міг стати загальним принципом дії. Отже, це запитання фактично переходить із царини політичної онтології в царину політичної етики. У своїх розмислах Кант рухається від індивідуальної свідомості, якій притаманне етичне чуття, до загальних моральних принципів, що мають інтеріоризуватися свідомістю. Цей рух від індивідуальних етичних принципів до соціальної моралі, що має відображати загальну розумність буття, можна розглянути як засіб переходу до «законодавчого судження». *Лише коли людина усвідомить, що втілення її егоїстичних намірів не зробить політичне життя справді ліпшим, лише коли усвідомить, що наявна неприйнятність політичних відносин зумовлюється саме використанням політичних інститутів із суб'єктивно-корисливими цілями, можливим є перехід до об'єктивних політичних ідеалів.* Як може відбуватися таке усвідомлення? Вже Сократів досвід свідчить: цей перехід уможливується завдяки усвідомленню загальних понять. Лише збагнувши, що неможливо досягнути красу індивідуальної речі, не маючи уявлень про красу взагалі, лише збагнувши, що неможливо втілити індивідуальне благо без розуміння блага загального, до снаги сформулювати ідеальний образ певної речі, як адекватний «ейдосу», себто «ідеї». Цей шлях пов'язаний із, так би мовити, доброю волею людини. Вже історія Сократового життя підказує, що він вельми тернистий.

Та чи можливий інший шлях? На нього вказує Томас Гоббс. Добра воля — ефемерія. Тільки внаслідок страждань, зумовлених ворожнечею, можливе встановлення «миру», за дотриманням якого стежитиме «арбітр», наприклад, держава, рівновіддалена від

усіх приватних інтересів. Так може поставати інститут, який у цьому контексті слушно тлумачити як спосіб врівноваження приватних суперечностей. Однак ступінь його «ідеальності» є вельми сумнівним. Адже сам цей інститут може перетворювати «миротворчу» функцію на егоїстичну практику. Вихід Гоббс бачить у розірванні «договору» й утвердженні нового інституту. Так сам *сенс ідеалу фактично зводиться до практики домовленостей*. Якими ідеями керуватимуться суб'єкти цього договірного процесу? Не факт, що рано чи пізно вони дійдуть до розуміння необхідності укладання «миру» на об'єктивних, а не взаємовигідних засадах. Так, явним стає, що шлях, репрезентований Гоббсом, не є найкоротшим шляхом до політичного ідеалу. Варто відзначити, що сучасна культура, попри пієтет до постаті Сократа, практикує шлях, накреслений Гоббсом. Агностицизм, прихильність до «малих справ», пошана до усіляких форм консенсусу, безперервні переговорні процеси, які мають задовольнити всі сторони — це ознаки політичного суб'єктивізму. Саме питання, а в чому полягає політичний ідеал, фактично не ставиться. Вважається, що це «тоталітарне» питання. Цінністю є не політичний ідеал, а прийнятність політичних відносин.

Отже, залишається лише повернутися до Кантових «законодавчих суджень» і Сократових «загальних понять». Вельми важливим є: а) Кантів підхід є суто етичним, б) Сократів — естетичним. Тож цілком слушно четверте перехідне судження, що уможливує усвідомлення «ідеї» як прообразу «ідеалу», визначити як *етико-естетичне*. Звісно, етико-естетичні способи міркувань можна завважити не лише у становленні уявлення про об'єктивну ідею. Цей спосіб міркування є універсальним. Навіть коли суб'єкт обґрунтовує власні егоїстичні інтереси, він вдається до суджень такого роду. Показовий приклад: Олександр Пушкін доводив, що дворянське середовище має бути заритим для «чужаків». Не можна за будь-які заслуги надавати дворянський титул («прыгать из хохлов в князи»). Адже дворянство — це не лише політичні права, це — вікові традиції, які передаються з покоління в покоління. Відтак поширення дворянських прав призводитиме до загибелі традиції, завдяки якій існує російська імперія. Це міркування повною мірою відображає можливість застосування *етичних і естетичних* суджень задля відстоювання власних станових інтересів. Адже в нім опосередковується етико-естетичний образ дворянства: це стан захисників батьківщини, за ним древність,

слава минулих перемог, освіченість, відповідальність за країну тощо. А нищення цього стану — глумління над історією та недбале ставлення до майбуття. Попри цю обставину використання етико-естетичного судження в досягненні об'єктивної ідеї постає в найчистішому вигляді. Адже найменше залежить від усіх суб'єктивних пристрастей. Тож і застосування цього поняття є виправданим.

Отже, постає наступна структура становлення політичного ідеалу: 1) «визначальне» («окраювальне») судження, за яким ідеал є суб'єктивним образом об'єктивної ідеї; 2) «рефлексивне» судження: критичне ставлення до політичної дійсності; 3) «рефлексивне» судження: формулювання прийнятнішого образу суспільно-політичної організації; 4) етично-естетичне судження: суб'єктивно прийнятний образ трансформується в об'єктивно необхідний, останній усвідомлюється саме таким завдяки досягненню об'єктивної ідеї.

Найважливіше: всі чотири судження системно пов'язані. Адже перше й четверте, по суті, нерозривні. Але всі чотири судження взаємовизначальні, адже уможливають одне одного.

«Найуразливіший» компонент цієї структури — це теза, за якою ідеал має неодмінно відображати об'єктивну ідею. Бо що вважати об'єктивною ідеєю? Які критерії її об'єктивності? Так актуальним стає питання політико-культурної аксіоматики. Політична наука не може відповісти на це питання. Вирішити його можна двома способами.

Перший: просто проігнорувати, визнавши, по-перше, об'єктивно нерозв'язним, по-друге, ототожнивши всі спроби відповіді зі спробами накидання ірраціональних цінностей. Цей підхід якраз і поділяє сучасна політична культура. Адже, звернімо увагу, навіть уявлення про загальнолюдські цінності, які панували з епохи Просвітництва, нині піддаються сумніву як прояв євроцентризму.

Другий спосіб: усе ж взяти за визначальну певну систему ірраціональних цінностей, використовуючи її як систему аксіом, що не можуть підлягати посутньому запереченню, а можуть лише поліпшуватися способи їхнього втілення. Для Середньовіччя такими цінностями були образи Старого та Нового Завітів, а також священні оповістки учителів Церкви; для Нового та Новітнього часу — уявлення про раціональне та від природи вільне ество людини, висловлені в *«Декларації прав і свобод людини та громадянина»*

Великої французької буржуазної революції й відтоді фактично повторювані в усіх конституціях. Навіть марксистське вчення не ставило під сумнів ці положення. І поготів, вважалося, що саме завдяки марксизму ці ідеї з декларативних перетворюються на реальні підвалини суспільно-політичного устрою. Потрібно також наголосити: виносячи за дужки аксіоматику політичної ідеї, вважаючи це питання невіршуваним, політична наука світоглядно все ж залишається залежною від обґрунтованих на зорі Просвітництва цінностей. Тож політико-теоретичний агностицизм є фактично умовністю, а політичні ідеали усе ще базуються на чітких ідейних засадах. Тож висунута чотирирівнева структура становлення політичного ідеалу цілком простежується в політичних вченнях і практиці.

Варто звернутися до взаємовідношення понять «політичний ідеал» і «політичні цінності». У *«Політологічному енциклопедичному словникові»* подається така дефініція останнього: «об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси і які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності»⁷. Якщо згадану в дефініції лексему «ідеї» розуміти в платонівському сенсі, то поняття «політичні цінності» варто трактувати ширше, аніж поняття «політичний ідеал». До такого розуміння спонукає й наступне твердження: «У системі політичних цінностей наявні соціально-політичні ідеали й цілі, принципи й норми політичного життя, політичні традиції й символи, зразки політичної поведінки тощо»⁸. Тож вірогідним було б припустити, що поставлене вище питання про джерело політичних ідей можна розв'язати, висунувши тезу: політичні ідеї — один із проявів політичних цінностей. Однак таке твердження стало б грубим порушенням принципу історичності. Бо химерно трактувати Платонову політичну теорію, ґрунтуючись на понятті, що вкоренилось у гуманітарних науках лише в XIX столітті.

Напевно, зв'язок між цінностями та політичними ідеями набагато складніший. Адже не всяка потреба є цінністю. Як не є цінністю й усякий інтерес. Тут слушно спитати: які джерела цінностей? Певні потреби й інтереси має суспільство. Має їх і держава. Найголовніше, має їх і будь-яка людина. Але потреб й інтересів безліч. Як відбувається відбір, перехід потреб й інтересів у ранг цінностей? І що означає цей ранг «цінностей»?

Відомий американський психолог Абрахам Маслоу (зазвичай його прізвище транскриптується як «Маслоу», але, зважаючи на його одеські корені, напевно, варто було б повернутися до природного написання) висунув концепцію «ієрархії потреб». Вона зводиться до того, що передусім людина задовольняє фізіологічні потреби, а вже потім може приділити увагу й потребам соціальним. Еріх Фромм піддав цю концепцію нищівній критиці⁹. Чому людина може жертвувати власним життям задля ближнього? — запитує Фромм. Відповідь полягає у тім, що немає й не може бути універсальної «піраміди потреб». Це, по-перше. А по-друге, будь-яка потреба є цінністю й набуває пріоритету перед іншими завдяки соціалізації людини. Не фізіологія, не природність потреб, а суспільство визначає, що є цінністю, а що нею не є. Саме тому чоловіки стають солдатами й ідуть на війну (дотримуючись патріотичного поклику). Віруючі вдаються до аскетизму (втілюють релігійні ідеали). Громадяни радше схильні перетерпіти економічну скруту, аніж влаштувати голодний бунт (усвідомлюють об'єктивні економічні умови). Цей перелік можна продовжувати. Суть у тім, що попри будь-яку об'єктивність чи природність потреб вони стають цінностями (і поготів, навіть усвідомлюються) завдяки суспільному впливові. Фактично найголовнішою «потребою» стає суспільна лояльність, віднаходження гідного місця в суспільстві. І ті вчинки, які сприяють суспільному утвердженню людини, завдяки саме суспільному схваленню стають цінностями. А ті, що йдуть у розріз із суспільними пріоритетами, витісняються.

Завдяки Фромму можна бачити, наскільки глибоко людина є «істотою політичною», за славнозвісним висловом Арістотеля. Однак згадані міркування спонукають до іншого запитання: а чи завжди соціальний вплив є позитивним? Безперечно, ствердна відповідь неможлива. Соціальне навіювання може бути вкрай деструктивним. Без такого навіювання були б неможливими ксенофобія, страхіття релігійних на національних погромів, підтримка тоталітарних режимів і навіть сьогочасний культ споживацтва. Людина прагне соціальної адекватності. Це зумовлює і героїзм, і ненависть, і конформізм, і нетерпимість.

Повертаючись до питання про відношення між «ідеєю» та «цінностями», варто зазначити, що розуміння «ідеї» в Платоновім дусі спонукає визначити це поняття як ширше щодо поняття «цінність». Адже «ідея» мислиться далєбі парадигмально, як модель світоусторою, визначаючи світогляд. Таким чином

«цінність» постає чимось похідним. Згідно з «ідеєю» певна річ може набувати статусу «цінності», бо отримує певне ієрархічне місце в «табелі про ранги». Те, що корисне для втілення «ідеї», стає цінністю, зайве — відкидається на маргінес або взагалі табується.

На таку залежність цінностей від ідей указує і Фрідріх Ніцше, коли вимагає «переоцінювання всіх цінностей». Він прагне протиставити все «живе» та «сильне» — «німецькому» та «западноєвропейському». Жадання влади й усі інстинкти, що сприяють її набуттю, — це благо, а отже, і цінності. Усі «свійські» нахили — облуда. Майже тілесне відчуття сили та самоствердження завдяки владарюванню — це природний стан людини. Покора та самотаврування за гріховність, пригнічення тілесності та духовної зваги — привілей рабів. Людство сахається особистостей ренесансного типу, вважає Ніцше. Воно воліє мати людей зовсім іншого штибу: «свійську тварину, стадну істоту, хворого звіра на ймення людина — християнина. ...Християнство стало на бік усіх недолугих, нищих і безпорадних, створило ідеал, який *суперечив* потужним інстинктам виживання, загишло навіть розум духовно сильних натур, оголосивши гріховними й облудними найвищі духовні вартості й призвавши їх спокутувати». Крім видовища «занапащення людства», Ніцше бачить й альтернативу: «Саме життя постало переді мною як інстинкт зростання і тривкості, накопичення сил і влади; де *бракує* жадання влади, там занепад. Я вважаю, що цього жадання бракує всім найвищих людським вартостям, — натомість, прикрившись священними іменами, запанували занепадницькі, отже, *нігілістичні* вартості (виділено — Ф. Н.)»¹⁰.

Ніцше не нігіліст і не іммораліст. Він має чіткий ідеал і відповідну шкалу вартостей (цінностей). Нам немає рації ані обстоювати, ані спростовувати геніальні рядки. Слід лише зазначити, що згідно з Ніцше «ідеал» є визначальним щодо всіх «цінностей». Образ-ідеал спонукає бачити одні речі сприятливими, а інші шкідливими, одні — належними атрибутами, інші ж — прикрими й облудними. Можна не поділяти Ніцшів ідеал, але логіку відкинути неможливо. Бо вона не стосується змісту того чи того ідеалу. Це формальна логіка. На підтвердження цього можна завважити: чому християнство возвеличує терпимість і покору? Бо в них воно бачить духовну силу, провітлену знанням істини. Хіба це не Ніцшів ідеал — сила й істинність? Чому Ісусу милі «слабодухі»? Бо вони не закаменілі та не самовдоволені, вони — бентежні

та спрагли істини. А коли їх стривоженому духові відкриється істина, вони стануть — сильними й радісними. Хіба це не формальна «ніцшеанська» логіка? Саме вона.

Цікаво зазначити погляд Ханни Арендт на ніцшеанське вчення та статус цінностей у новочасовій культурі. Зокрема, дослідниця пише: «Ніцшеанська девальвація цінностей, подібно до трудової теорії цінності Маркса, виникла з несумісності між традиційними «ідеями», що як трансцендентні величини застосовувалися для розпізнавання та вимірювання людських думок і дій, та новочасним суспільством, яке поступово звело всі ці норми до норм взаємин між його членами, надавши їм статусу функціональних «цінностей». Цінності — це соціальні вигоди, які не мають самостійного значення, але, як й інші вигоди, існують у вічно змінній релятивності суспільних зв'язків і взаємин. Через цю релятивацію як ті речі, що їх виробляє людина для своїх потреб, так і норми, керуючись якими вона живе, піддаються істотним змінам: вони стають об'єктами обміну, причому носієм їхньої «цінності» є суспільство, а не людина, яка ними користується та їх оцінює. «Добро» втрачає свої властивості як ідея, як норма, за допомогою якої добре та погане можуть бути виміряні та розпізнані; воно стає цінністю, яку можна обміняти на інші цінності, такі, як вигода та могутність. Власник цінності може відмовитися від такого обміну й зробитися «ідеалістом», для якого цінність «добра» вища за цінність вигоди; але це аж ніяк не робить «цінність» добра менш відносною»¹¹.

Чудові й вдумливі слова.

Не варто було Ніцше щось там «переоцінювати». Бо «цінності» як такі зникли. Залишилися вигоди. Зникли й «ідеї». Кому потрібні «ідеї», коли все релятивне? І Сократ, і Платон, і християнство повставали проти переконання, що все відносне. Повстав і Ніцше. Та помилився лише з баченням джерела декадансу.

Є рація процитувати й інше міркування Ханни Арендт: «І коли Ніцше проголосив, що він відкрив «нові й більш високі цінності», він став першою жертвою ілюзії, якої сам і допомагав позбутися, прийнявши старе традиційне поняття виміру за допомогою трансцендентних величин у його найновішій та найбридкішій формі, й у такий спосіб знову вніс релятивність та обмінну спроможність цінностей у ті само сутності, абсолютну вартість яких прагнув утвердити, — могутність, життя і любов людини до свого земного існування»¹².

Байдужість і релятивність світогляду знецінили все трансцендентне. І коли Ніцше підніс життєву жагу до трансцендентної височіні, то знецінив і її. Ось про що говорить Арендт. Звідкіля ж ця байдужість, звідкіля релятивізм, що приземлює все високе й робить розмінною монетою? Арендт каже, що це особливість новочасового світогляду. Ні. Це та «особливість», що існує, либонь, від настання світу. Бо інакше не було б софізму, не було б й імморалізму (адже імморалізм не від протиставлення одних цінностей іншим, а від браку будь-яких цінностей взагалі, від невіри в будь-які цінності). Найпростіше сказати, що релятивність від потьмарення, від небачення істини. Бо ж коли відома істина, про жодну відносність і мови не може бути. Яка може бути релятивність стосовно таблиці множення (якщо, звісно, її не складає шахрай)? Істина категорична та безкомпромисна. Істина «тоталітарна», як вигукував Микола Бердяєв. Та все ж?

Ніцше протиставив добі декадансу ренесансне самоствердження людини. Маркс — людську працю. Кіркеґард — віру. Суспільство не прийняло жодної із цих альтернатив. Воно прийняло культуру, що проголошує байдужість — терпимість, незнання — мудрість, пристосовництво — успішність, слухняність — правочинність, споживання — щастям. Від чого все це? Уявімо людину, котра вважає, що знає істину. Чи годна вона бути толерантною, чи здатна поважно кивати головою, стверджуючи «кожна точка зору має право на існування», чи схоче дертися на владну та майнову піраміду, чи схилитиметься перед законами? Та чи потрібна суспільству така людина? І як політиці дати їй раду? Її не заженеш на виборчу дільницю лукавими маніпуляціями. Ця людина — найбільший ворог культури та політики. І чи може за сучасної культури постати така людина?..

Новочасова культура все звела до предмета обміну, все релятивне, завважає Ханна Арендт. Де ж вихід? Звернімося до міркувань Герберта Маркузе. Ми змиримся з тим, констатує Маркузе, що жити естетичними цінностями — доля геніїв і богемі. А для звичайної людини естетизм — це примха і надмір. Та чи допомагає цій «звичайній людині» такий «прагматичний» погляд на життя та власну «долю»? Ні. Бо доля її — пригніченість, котру не здолати жодними політичними доктринами. І заперечення естетизму — це прояв достеменного «культурного регресу». Перед судом «доцільності» та «корисності» естетичне стає безправним. Йому не знайти виправдання. Його можна лише цькувати. Мар-

кузе висловлює переконання, що лише «прояснення первинного значення і функції *естетичного* допоможе теоретичному подоланню цієї регресії. Для цього необхідно розкрити внутрішній зв'язок між задоволенням, чутливістю, красою, істиною, мистецтвом і свободою — зв'язок, відображений у філософській історії поняття *естетичне*. Там це поняття охоплює світ свободи, котрий зберігає істину почуттів і примирює «низькі» та «високі» здатності людини, чутливість й інтелект, задоволення та розум»¹³.

Спасаймося красою, закликав Достоевський. Спасаймося красою, суголосно повторює Маркузе. Може ця справа не така вже й безнадійна?

---

¹ Ильин В. В. Политология: Учебник для вузов. — М.: Книжный дом «Университет», 1999. — С. 296.

² Терещенко Ю. І. Ідеал політичний // Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — С. 224–225.

³ Там само. — С. 12.

⁴ Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. 2-е изд. Т. 2 / Общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева; Примеч. С. Л. Кравца и др. — М.: Мысль, 1990. — С. 326.

⁵ Там само. — С. 351.

⁶ Кассирер Э. Жизнь и учение Канта / Пер. с нем. М. И. Левиной. — СПб.: Университетская книга, 1997. — С. 279.

⁷ Чередниченко А. П. Цінності політичні // Політологічний енциклопедичний словник. — С. 719.

⁸ Там само. — С. 719.

⁹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Республика, 1994. — С. 192–193.

¹⁰ Ніцше Ф. Так казав Заратустра; Жадання влади / Пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. — К.: Основи, Дніпро, 1993. — С. 332, 333, 334.

¹¹ Арндт Х. Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. — К.: Дух і літера, 2002. — С. 37.

¹² Там само. — С. 39–40.

¹³ Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Пер. с англ., послесл., примеч. А. А. Юдина; Сост., предисл. В. Ю. Кузнецова. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 150.

РОЗДІЛ II НАУКОВІ РОЗВІДКИ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ

В.В.Опанасюк

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС У ФОРМУВАННІ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ГЕТЬМАНАТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ НА СУЧАСНІСТЬ

У статті проаналізовано досвід розбудови ефективного механізму державної влади в Гетьманаті Богдана Хмельницького — de facto першій модерній державі на території України. Виявлено тенденції і напрями модернізації системи інститутів державної влади в досліджувану добу з врахуванням особливостей політичного часу, зроблено історичні уроки для політичного класу сучасної України.

V. Opasnyuk. Political class in forming of mechanism of State power in getmanat of B.Hmelnitsky: extrapolation on contemporaneity. In the article experience of alteration of effective mechanism of State power in of B.Hmelnitsky — de facto the first modern state on territory of Ukraine is analysed. Found out tendencies and directions of modernization of the system of institutes of State power in the explored days taking into account the features of political time, historical lessons for the political class of modern Ukraine are done.

Ефективність функціонування державної влади, що її реалізує політичний клас, безпосередньо залежить від такого базового елементу політичної системи, як механізм державної влади. В основу сучасних демократій закладений правовий механізм функціонування державної влади, що має на меті забезпечити поділ влади, верховенство права, рівність громадянина та держави¹. Такий дієвий механізм у сучасній Україні ще не вироблений, хоч Конституція України (ст. 1) визначає нашу державу як суверенну й незалежну, демократичну, соціальну, правову.

Дослідники та політичні експерти неодноразово звертали увагу на недосконалість системи державної влади та механізму її функціонування в Україні². Однак за роки незалежності України у се-

редовищі політиків стало гіркою традицією згадувати про зміни в системі державної влади напередодні президентських або парламентських виборів, використовувати вади в організації системи державної влади для завоювання прихильності електорату. Така тенденція видається небезпечною з огляду на намагання політичного класу утриматися при владі, щоб не випустити зі своїх рук контроль за розподілом ресурсів в умовах накопичення капіталу. Саме тому існує реальна небезпека тривалого збереження хиткого стану політичної системи, що заважає розвитку, виснажує та руйнує державу.

У зв'язку з цим корисним і повчальним для політичного класу сучасної України буде досвід національного державотворення доби Гетьманату Б.Хмельницького. Фактично Гетьманат Б.Хмельницького був історично першою формою модерної держави на території України. Звичайно, що вести мову про перенесення історичної ситуації минулого на сучасний стан політичної системи не має ніяких підстав, однак засвоїти уроки національного державотворення минулого сучасному політичному класу варто.

Органи державної влади (суб'єкти влади) як втілення інститутів державної влади, норми їх улаштування та діяльності, послідовна низка операцій суб'єктів влади, що задля досягнення владного впливу спрямовані на підвладних (об'єкти влади), у своїй сукупності створюють механізм державної влади. Легальне функціонування механізму державної влади в Гетьманаті забезпечувала унікальна система права, що поєднувала норми звичаєвого та писаного права з істотним переважанням першого.

Право — це система загальнообов'язкових норм і правил поведінки, встановлених державою. Правові норми за способом установаження поділяються на звичаєві норми та норми, прописані в законі. Звичай — це загальноприйнятий спосіб поведінки в суспільстві, що встановлюється традицією і характеризується повторюваністю. Право необхідно відрізнити від законодавства. Поняття права ширше за обсягом і співвідноситься з законодавством як зміст і форма. Законодавство базується на законодавчих актах — законах та підзаконних актах, розпорядчій документації органів державної влади. Закостенілі норми закону залишаються незмінними до тих пір, поки держава не встановить інші правові норми. Традиція у праві достатньо гнучка, встановлює чинність живих норм права, що відповідають народним уявленням про психологічні переживання, правду, обов'язок у кожній конкретній ситуації.

Законодавчі та виконавчі функції в Гетьманаті чітко не розмежовувалися, а судова влада залишалася невіддільною від виконавчої. Норми закону мали право встановлювати Військова (Генеральна) рада, Генеральна рада старшин, гетьман, дружина гетьмана, полковники. Однак законотворчі функції перших двох інститутів державної влади фактично не реалізовувалися³. Поряд із цим важливого значення надавалося правотворчості суддів — діяло прецедентне право. Військо Запорозьке потребувало ускладнення державного механізму та формалізації державного життя⁴.

Писане право держави Б.Хмельницького складалося з кодифікованого права, до якого належать два останні Статути Великокого князівства Литовського (1566 і 1588 рр.), та трьох груп нормативно-правових документів. Першу групу утворюють договори з Річчю Посполитою та Московією, які визначали офіційний статус Війська Запорозького та регламентували відносини між сторонами. У цьому разі вживаємо традиційну для історичної науки термінологію, не вдаючись до правової оцінки характеру документів. Відзначимо лише, що угодами або договорами їх можна назвати тільки умовно, оскільки оформлені вони як жалувані грамоти, хоч і стали результатом домовленостей сторін під час переговорів. До цієї групи належать Зборівська (1649 р.), Білоцерківська (1651 р.) мирні угоди та Переяславсько-Московська угода (1654 р.). Фактично Військо Запорозьке вело незалежну зовнішню та внутрішню політику та зважало лише на ті пункти перелічених угод, що не суперечили національним інтересам. Другу групу документів утворюють універсали гетьмана та полковників. Третя група — це станово-корпоративні нормативні акти.

Звернемо увагу на публічне право гетьманської держави. В історичних та правничих дослідженнях зустрічаємо опосередковане посилання на «Статті про устрій Війська Запорозького»⁵. Створення цього документа відносять до 1648 року. Однак щось певне про нього сказати важко, оскільки сам документ поки що не виявлений.

В універсалі від 20 липня 1648 р. про захист володінь Владислава Домініка Заславського гетьман Б.Хмельницький посилається на статті «остроги Війська Запорозького», згідно з якими кожен із козаків, «що чинив кривди», «за найменшою скаргою, наказом полковника того полку [до якого належить винний] буде суворо покараний на горло... А якби полковник не вчинив слушної справедливості, тоді сам від нас на горло буде покараний»⁶.

Згаданий документ регулював відносини всередині військової організації, а також між козаками Війська Запорозького та цивільним населенням. У мобілізаційному універсалі від 2 серпня 1650 р. гетьман Б.Хмельницький також посилається на «військові артикули», коли йдеться про відповідальність за затримку універсалу на території полку⁷. Поряд із нормами звичаєвого права, військові суди всіх рівнів, що були водночас судами загальної юрисдикції, послуговувалися цим документом, а гетьман гарантував його дотримання: здійснював загальний нагляд та карав полковників і старшину за його порушення. З огляду на те, що Б.Хмельницький у 1648 р. не розглядав захоплену територію як державне утворення, «ostroга Війська Запорозького» все ж була, на наш погляд, військовим статутом, а не конституцією. Цей документ зберіг свій характер і пізніше, коли на підконтрольних козакам територіях фактично постала держава.

У законодавчому акті право може бути описане двома способами: перший спосіб — через перерахування всіх можливих конкретних поведінкових ситуацій; другий — через заборони та обмеження. У законодавстві Гетьманату використані обидва способи. Дозвільні правові документи переважно адресні — на заведення прибуткових підприємств, використання пустинних земель, вилов риби тощо. Заборони зустрічаємо як в універсалах гетьмана, так і в назві «ostroга Війська Запорозького».

Важлива група правових документів доби Гетьманату Б.Хмельницького — універсали гетьмана та полковників. Так само до цієї групи віднесемо єдиний відомий історикам універсал дружини гетьмана Анни⁸.

Юрист А.Козаченко пропонує класифікувати універсали гетьмана за юридичною силою та обсягом дії на загальні, локальні та індивідуальні нормативні акти⁹.

Полковники мали право видавати універсали, дійсні в межах підвладної їм території полку. Взявши до уваги опубліковані універсали полковників, а також універсали гетьмана, в яких полковники зобов'язувалися до видання документів відповідного характеру та значення, поділимо всі універсали полковників на п'ять груп на підставі їх функціонального призначення. Перша група — універсали полковників на виконання універсалів гетьмана (охоронні, проїзні універсали; інформування війська або/та цивільного населення, що проживало на території полку; делегування повноважень на виконання конкретного завдання тощо).

Друга група — універсали на забезпечення потреб війська (наприклад, на військову мобілізацію; безперешкодний проїзд купців, які забезпечували військо зброєю, порохом, селітрою тощо). Третя група — кадрові призначення (сотників та інших урядників нижчого рангу). Четверта група — універсали на захист інтересів різних прошарків суспільства (дозвільні універсали на заснування чи використання прибуткових підприємств — млинів, броварень тощо; проїзні універсали на ярмарок; на послушенство монастирських селян тощо). П'ята група — універсали, пов'язані з розпорядженням земельним фондом на території полку. Останні потребували належного обґрунтування та гетьманського підтвердження.

Змістовний аналіз кримінального права за універсалами гетьманів другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. здійснив Д. Любченко. Серед виділених ним видів злочинів особливої уваги заслуговують злочини проти держави та військові злочини, оскільки останні загрожували не тільки боєздатності війська, але життєздатності самої козацької держави. Вчений припускає, що за відсутності в універсалах згадок про злочини проти держави судді виходили зі здорового глузду та орієнтувалися на ті норми Литовського статуту 1588 р., які відповідали ситуації¹⁰. Однак слід враховувати, що, по-перше, вироки в справах про державну зраду, посягання на життя та здоров'я гетьмана чи посадовців та за аналогічні злочини проти держави виносили гетьман або військова адміністрація на місцях; по-друге, як правило, для проведення слідства у справах про самовільне зняття облоги або відступ створювалася спеціальна комісія, яка керувалася нормами «остроги Війська Запорозького»; по-третє, слідство та судочинство у справах про посягання на державну власність, порушення заборон, встановлених універсалами гетьмана, здійснював відповідно до «закону войскового» висланий на місце представник гетьмана. Детальний аналіз універсалів гетьмана дозволяє встановити, що до злочинів проти держави прирівнювалися бунти та непокоря гетьманським універсалам, які стосувалися ієрархії влади. Такі злочини каралися згідно з «каранемъ срокгимъ войсковимъ»¹¹. Щодо військових злочинів, то дійсно, універсали фіксують норми покарання за недбале ставлення до військової служби, насильство та пограбування мирного населення тощо¹². Поряд із цим затримка мобілізаційного універсалу «хоч на годину» каралася публічно як зрада на горло¹³. Тому сумнівною виглядає думка

Д.Любченка про використання норм Литовського статуту 1588 р. для вирішення судових справ про державну зраду в Гетьманаті Б.Хмельницького. Переконані, що в тій частині злочинів, які спрямовані проти держави, а також в частині військових злочинів діяли норми звичаєвого права та норми, закріплені у військовому статуті й універсалах гетьмана.

Одночасно з формуванням інститутів державної влади проходили соціальні трансформації. Закономірно, що в добу революційних змін відкриваються додаткові канали соціальної мобільності, оскільки новий суспільний порядок потребує нового соціального опертя для нової політичної влади. Соціальна база Гетьманату формувалася із козацтва, української та польської шляхти, духовенства та міщан. Правлячий клас увібрав у себе представників усіх цих соціальних станів, зокрема козацьку старшину, шляхту, яка підтримала Гетьманат, церковних ієрархів, міський патриціат та багате купецтво. Зміцнення гетьманської влади здійснювалося завдяки контролю за розподілом ресурсів, наданню економічних та політичних преференцій окремим соціальним організаціям, територіальним спільнотам та індивідам. Поряд із цим, перехід із одного соціального стану до іншого залишався відносно відкритим, за винятком селян, які проживали на церковних та монастирських землях.

Основу ресурсного забезпечення державної влади становили державний земельний фонд, прямі та непрямі податки, мита.

Усі попередні земельні акти на підконтрольних козацькому війську територіях втрачали юридичну силу, однак не за законом, а за фактом завоювання. Земля переходила у власність новоствореної держави. Гетьман розпоряджався землею від імені Війська Запорозького. Основу державного земельного фонду становили колишні королівщини, землі магнатів і шляхтичів, які їх покинули, втікаючи від збунтованих селян та козацько-селянського війська, а також землі католицької церкви. Гетьман універсалами підтверджував права власності православних монастирів на землі та селян, права на землю шляхти, яка активно допомагала козацькому війську або добровільно піддалася гетьманській владі, а також козаків, які отримали земельну власність внаслідок добросовісного набуття (купівля, дарування, успадкування, надання у власність за службу в реєстровому війську) або за давністю використання. Дотримання права власності строго контролювалося гетьманом та державною адміністрацією на місцях.

Мілітаризований характер гетьманської держави вимагав забезпечення постійного війська, зміцнення позицій козацької старшини. Тому характерною особливістю гетьманської влади стало використання системи ленних володінь. Землі Війська Запорозького надавалися універсалами гетьмана, зрідка полковників як «рангові маєтності» в пожиттєве використання переважно козацькій старшині. Землі на правах володіння могли отримати також шляхтичі за особливу прихильність і допомогу Війську Запорозькому.

Особливий випадок — підтвердження прав шляхти Пінської землі, яка звернулася до гетьмана з проханням про приєднання до Війська Запорозького. Пінській землі надавалися широкі права самоуправління, шляхта зберігала свої привілеї¹⁴. Історик права Л.Окиншевич вважав, що Білоруський полк так само перебував на особливому становищі. Однак неодноразові заяви гетьмана у відповідь на «вимоги Москви ліквідувати козаків на Білорусі» та особлива (етнічна) назва Білоруського полку не є достатніми підставами, щоб вважати останній «васальною державною одиницею щодо української держави»¹⁵, адже гетьман контролював дотримання козаками полку норм військового права та, як обґрунтовано довели незалежно один від одного В.Горобець і Т.Яковлева, мав намір приєднати Білорусь до гетьманської держави з огляду на її стратегічне положення, перспективи розширення торгівлі¹⁶ та контролю над земельним фондом¹⁷. Водночас, усвідомлюючи зовнішньополітичну ситуацію та особливості соціальної структури білоруського суспільства, гетьман і старшина намагалися заручитися підтримкою або принаймні лояльністю шляхти та міщан білоруських земель.

У добу Гетьманату Б.Хмельницького почало складатися фінансове законодавство, що стосувалося податків, оренд і мит.

Основний тягар державного оподаткування покладався на міщан та селян. Державну (військову) скарбницю поповнювали «обиклі» податки «від диму», стація та чинш, а також податки, які держава накладала на окремі види діяльності: «возовое, померное, дегот, воскобойню и поведерщину от меду и горелки»¹⁸. Залежно від потреби гетьман універсалами встановлював додаткові побори та платежі, наприклад, для платні татарам, на забезпечення військових переходів. Проте, порівняно з додержавним періодом, кількість і розмір податків зменшено, а окремим міським та сільським громадам надавалися пільги в оподаткуванні. Джерела

повідомляють про обкладання податком приватних прибуткових підприємств¹⁹; надання державою всім козакам права на виробництво горілки²⁰, яке обкладалося повідерщиною; сплату козаками чиншу, стації²¹, що може свідчити про перші кроки в напрямі введення загальнообов'язкового оподаткування. Податки з монастирських селян залишалися для потреб монастиря. Заборонялося стягувати податки з монастирських селян у такому самому розмірі, як і з «мерских». Обтяження податками та зборами понад звиклих і визначених гетьманськими універсалами за скаргою міщан або селян каралося за військовими законами²².

Держава володіла монополією на збір податків та виготовлення спиртних напоїв, утримання прибуткових підприємств (млинів, переправ тощо), які гетьман передавав окремим особам, монастирям, територіальним громадам в оренду. Важливим механізмом регулювання владних відносин із орендарями були державні гарантії. Так, гетьман універсалом від 15 травня 1655 р. дозволив Прилуцькому Густинському Троїцькому монастиреві брати мірку в Шкуратишиному млині, а орендарям цього млина обіцяв «дефалкату» «при експирации» (тобто, гарантію вирахування відповідної частини орендної плати наприкінці терміну оренди)²³. Держава стимулювала заснування прибуткових підприємств (зокрема, млинів), надаючи пільги в оподаткуванні, а саме: звільняла на три місяці від платежів до державної скарбниці²⁴.

Правовою підставою здійснення митної політики гетьманського уряду до початку 1654 р. були звичаєве право та охоронні універсали гетьмана. Система митних зборів на ранніх етапах становлення Гетьманату мала традиційні риси феодальної системи.

Універсалом гетьмана Б.Хмельницького від 28 квітня 1654 року відмінено всі пільги на сплату митних зборів — пільги за охоронними універсалами та пільги купцям, які споряджали каравани під захистом іноземних посольств²⁵. Зрівняння в правах усіх без винятку купців, що вели зовнішню торгівлю, свідчить про формування держави модерного типу. Однак внутрішні збори з купців під час перетину внутрішніх меж, торгівлі на ярмарках тощо стягувалися й після встановлення державних мит²⁶.

Уже згаданий гетьманський універсал від 28 квітня 1654 р., по суті, започаткував організацію митної служби, створення якої мало на меті забезпечити збільшення надходжень до скарбниці Війська Запорозького. Так само універсалом встановлено статтю видатків від доходів митної служби — для фінансування

дипломатичної служби. Встановлено порядок збору мита, визначено коло відповідальних осіб («дозорца наш», «фактори его»), розмір митних зборів («екзакцію скарбовую»).

Контроль за виконанням митного законодавства покладався на посадових осіб митної служби; здійснювався за допомогою полковників, сотників і отаманів. Встановлювалася підсудність військовим судам злочинів, що пов'язані з порушенням митного законодавства. Універсал Б.Хмельницького запроваджував заходи боротьби з контрабандою: конфіскація товару з наступною передачею однієї половини — «дозорцю», другої — «до скарбу войскового половицю належить»²⁷.

Згаданий нами універсал Б.Хмельницького виданий після укладення Переяславсько-Московського договору 1654 року. Ці два документи пов'язані в часі, однак їх зміст не дає достатніх підстав для висновку про причинно-наслідкові зв'язки. Універсал гетьмана Б.Хмельницького за своїм змістом спрямований на збільшення видатків на дипломатичну діяльність Генерального уряду, упорядкування митних зборів, встановлення належного державного контролю за їх стягненням та використанням. Цього переліку достатньо для того, щоб дійти висновку про зміцнення державної влади Війська Запорозького.

Істотним недоліком в організації фінансової системи держави була нерозділеність гетьманської скарбниці з особистими коштами гетьмана. Згідно з Жалуваною грамотою царя Олексія Михайловича при гетьманській булаві залишалася Чигиринське староство з усім його прибутком²⁸, як було заведено ще Зборівським договором 1649 р. У серпні 1657 р. переяславський полковник П.Тетеря просив від Москви зібрати Генеральну раду старшин для розгляду питання про контроль над скарбовими справами, які гетьман вів самочинно²⁹.

Таким чином, соціальні зв'язки, які утворюють основу життєдіяльності суспільства, мають дві площини — горизонтальну та вертикальну. Іституціоналізація цих зв'язків породжує соціальний порядок. Держава у цьому відношенні постає гарантом їх міцності. Збереження національної спільноти та її розвиток передбачають, що нація в рамках існуючого порядку має почуватися комфортно, тобто мати реальну можливість задовольняти свої ментальні потреби, передусім ті, що стосуються безпеки, самоідентифікації, збереження національної єдності. Гетьману Б.Хмельницькому це вдавалося, а тому першим уроком українського дер-

жавотворення середини XVII ст. для сучасних українських політиків має стати збереження балансу між владою і народом. Нація, в якій визріває незадоволення владою, як показав революційний процес середини XVII ст. в козацькій Україні, здатна реагувати на порушення системи соціальних зв'язків потужними соціальними вибухами аж до кардинальної зміни суспільно-політичної системи.

Однак це тільки один виявлений нами напрям відносин влади з народом. Інший напрям — регулювання відносин між суспільними класами — вищими й нижчими. Гетьман Б.Хмельницький стримував процес неконтрольованого накопичення капіталу, перекиваючи шляхи стрімкого збагачення. Утримувати владу вдавалося шляхом створення відносно рівних можливостей для збагачення через відкриті канали соціальної мобільності. Це забезпечувало ефективність влади в процесі подолання розриву між найбагатшими та найбіднішими верствами населення. Другий урок для сучасної української влади полягає в необхідності розробки такої політики, яка буде стимулювати економічний розвиток і, таким чином, відкриватиме нові канали для вертикальної соціальної мобільності. В умовах недостатнього розвитку або кризового стану економіки влада, як така, що має доступ до розподілу суспільних благ, здатна консервуватися та віддалятися від народу. Тому не низький рівень розвитку економіки, не економічна криза приводять до революції, а безперспективність просування вгору по соціальній драбині.

Політика позбавлення посадових осіб системи державної влади в Гетьманаті Б.Хмельницького можливостей збагачення в умовах становлення капіталістичних відносин привела до того, що після смерті Великого Гетьмана державна влада перетворилася на ласий шматок суспільного пирога, що загостило політичну боротьбу. Якщо Гетьману Б.Хмельницькому завдяки своїм організаторським здібностям вдалося укріпити каркас державної влади, то спадкоємці гетьманської булави в переважній більшості виявилися неготовими до випробування владою. Послаблення гетьманської влади, по-перше, стимулювало посилення влади полковників на місцях; по-друге, посилило боротьбу за гетьманську булаву; по-третє, активізувало Запорозьку Січ. Звідси випливає третій урок державотворення, зміст якого полягає в тому, що в умовах первинного накопичення капіталу влада

керівника держави має бути сильною і відповідальною перед народом.

¹ Див.: Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? — К. : Наук. думка, 2009. — С. 34.

² Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні : групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Укр. іст. журн. — 2009. — № 1. — С. 160–180; Конституційні зміни — шлях до стабільності : стенограма круглого столу, НІСД, 28 трав. 2009 р. [Електронний ресурс]. Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності. Ч. 2 / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. — К., 2008. — Розділ 5. — С. 818.

³ Козаченко А. Злочини і покарання в Україні-Гетьманщині за універсалами Богдана Хмельницького (1648–1657 роки) // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 4. — С. 80.

⁴ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К.; 2009. — С. 9.

⁵ Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII — початку XVIII століття // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 1. — С. 80; Степанков В. 1648 рік : початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій?// Україна в Центрально-Східній Європі. — 2003. — № 3. — С. 413.

⁶ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — К. : Альтернативи, 1998. — С. 81.

⁷ Там само. — С. 110.

⁸ Там само. — С. 269.

⁹ Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII — початку XVIII століття. — С. 81–82.

¹⁰ Див.: Любченко Д. Види злочинів у кримінальному праві Гетьманщини за універсалами другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. // Право України. — 2007. — № 6. — С. 139.

¹¹ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 94.

¹² Там само. — С. 78–79, 81, 89–90, 110, 111.

¹³ Там само. — С. 110.

¹⁴ Там само. — С. 231–232.

¹⁵ Окіншевич Л. Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1947. — С. 135.

¹⁶ Горобець В. М. Білорусь : козацька чи московська? Витоки і характер українсько-російських конфліктів на землях Південно-Східної Білорусі // Україна і Росія в історичній ретроспективі : нариси : в 3 т. — К. : Наук. дум-

ка, 2004. — Т. 1 : Українські проекти в Російській імперії /В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. — 2004. — С. 61–62, 64, 66.

¹⁷ Див.: Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны / Т. Яковлева // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття : політика, ідеологія, військово мистецтво : зб. статей / за ред. В. В. Смолія. — К., 1998. — С. 137.

¹⁸ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 213.

¹⁹ Див.: ІР НБУВ. — Ф. Х : Архів ВУАН. — № 14876. — Шамрай С. Київська сотня Київського полку (XVII–XVIII ст.) — Арк. 12–13.

²⁰ Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 212.

²¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — 2-е вид., випр. і доп./ Іван Петрович Крип'якевич. — Львів : Світ, 1990. — С. 249–250.

²² Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 214.

²³ Там само. — С. 164.

²⁴ ІР НБУВ. — Ф. Х : Архів ВУАН. — № 14876. — Шамрай С. Київська сотня Київського полку (XVII–XVIII ст.) — Арк. 13.

²⁵ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 61; Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 142–143.

²⁶ Див.: Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 226.

²⁷ Василенко М. Вказ. праця. — С. 61; Універсали Богдана Хмельницького, 1648–1657. — С. 143.

²⁸ Жалувальна царська грамота Запорозькому війську, 27 березня 1654 р. // Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. — 3-тє вид. — К. : Петро Барський, 1918. — С. 59.

²⁹ Акты ЮЗР : в 15 т. — СПб. : Тип. II отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1846. — Т. 11 : 1672–1674. Прибавления 1657. — СПб. : Тип. М. Эттингера, 1879. — С. 745.

І.П.Черінько

ПРОБЛЕМА РОЗШИРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ
(ПІСЛЯ РОЗШИРЕННЯ ЄС — 2007)

У статті розглядається політика лейбористського уряду Великої Британії щодо Туреччини та країн Балканського півострова в контексті їхніх європейських аспірацій. На відміну від інших держав Західної Європи, Велика Британія активно підтримує подальше розширення Європейського Союзу, докладаючи політичних зусиль щодо просування вищезазначених держав до ЄС.

I.P. Cherinko. The problem of EU enlargement in the foreign policy of United Kingdom at the modern stage (after the enlargement of 2007). The present article is dedicated to the policy of the Labor government of Great Britain towards Turkey and the Balkan states in the context of their European aspirations. Differing from other states of Western Europe, Great Britain actively supports the process of further EU enlargement, undertaking political efforts to bring the states mentioned above closer to the European Union.

Уряд Великої Британії послідовно виступає за розширення Європейського Союзу. Подібно до їхніх попередників — консерваторів — лейбористи виходять з того, що розширення ЄС відповідає національним інтересам країни. Згідно з Британською позицією розширення ЄС зміцнює і стабільність у Європі загалом¹.

Виходячи з особливостей позиції Великої Британії щодо розширення ЄС, ця проблематика вимагає ретельної наукової розробки в контексті стратегічного курсу України, спрямованого на набуття членства у Європейському Союзі. Однак у вітчизняній історіографії розглядувана тематика досі не знайшла належного наукового висвітлення.

Голова уряду Великої Британії Гордон Браун наголошував: Європейський Союз є вельми важливим для успіху Великої Британії, а Велика Британія є вельми важливою для успіху Європейського Союзу. За лейбористським баченням у XXI столітті Європейський Союз має бути надійним, дивитися вперед і більш пристосованим до викликів глобалізації та здатним отримати ко-

ристь від неї. Європейський Союз має стати потужним глобальним гравцем, що спроможний поширювати політику захисту прав людини, навколишнього середовища, в першу чергу на його сусідів. Ще з приходом лейбористів до влади було запроваджено посаду міністра у справах Європи, що підкреслює важливість цього напрямку для лейбористського уряду².

Крім того, не допускаючи ідеї федералізації Європейського Союзу, Велика Британія вважає для себе вигідним його розширення й через те, що включення нових членів до складу ЄС децентралізуватиме цю організацію. Виходячи з того, що боротьба з такими проблемами, як тероризм, забруднення навколишнього середовища, торгівля наркотиками та людьми, нелегальна міграція, не можливі без розширення Європейського Союзу, лейбористський уряд Сполученого Королівства активно просуває ідеї щодо розширення ЄС. Беручи до уваги, що у разі незадоволення своїх європейських аспірацій держави-претенденти можуть відійти до іншої сфери впливу, така політика видається зваженою, враховуючи також, що, будучи особливим партнером Сполучених Штатів Америки, яким украй не вигідним є поява глобального конкурента на посаді світової наддержави, якою може стати європейська федерація, політика лейбористського уряду Великої Британії цілком відповідає національним інтересам держави та її стратегічному курсові.

Опісля розширення Європейського Союзу — 2007 р., яке охопило Болгарію та Румунію, на черзі стали держави Балканського півострова та Туреччина. Якщо Туреччина вже півстоліття ступає у двері європейської спільноти, будучи при цьому членом НАТО та відносно з потужною ринковою економікою, то країни Балкан вельми різняться в цьому. З колишніх югославських республік лиш Словенія приєдналася до ЄС у 2004 р., інші країни знаходяться у стадії нелегких перехідних реформ, показуючи різний рівень наблизеності до Європейського Союзу. Албанія хоча і не перебувала у лавах соціалістичної Югославії, однак і відповідною критеріям на членство у ЄС назвати її складно.

Ще у жовтні 2006 р. британськими урядовцями було висловлено позицію, що без Туреччини та Балканських країн Європейський Союз буде неповноцінний, не тільки через їхні історичні зв'язки з Європою, а й через те, що необхідно включити до свого складу тих, хто поділяє європейські цінності й принципи європейської демократії. Вхідження Туреччини до ЄС є шансом

довести, що мусульманський світ є партнером західної цивілізації і замість зіткнення цивілізацій вони підуть шляхом плідного співробітництва. Крім того, понад 70 млн населення Туреччини значно догодять європейському спільному ринкові. З кожним новим розширенням Європейського Союзу з'являються дедалі нові правила, що підлаштовують критерії членства у ЄС до вимог часу, і необхідно допомагати Хорватії та Туреччині досягти відповідності цим вимогам. Святкуючи п'ятдесятиріччя Європейського Союзу, треба замислитися, яким він має бути через сто років. А він має бути ще більш сильним і процвітаючим, і неодмінно налічувати Туреччину, Хорватію й інші держави Балкан у своєму складі, наголосив Дж.Хун, міністр у справах Європи Великої Британії³.

Слід зауважити, що перипетії з визначенням майбутніх розширень Європейського Союзу збіглися з активними дебатами стосовно посилення федералізації Європейського Союзу і введення такого елемента у його структуру, як конституція. Як зазначає А.Валуєв, офіційні представники Великої Британії брали доволі активну участь у роботі Конвенту над проектом Європейської Конституції, що була покликана оновити нормативно-правову базу Європейського Союзу. Всупереч усталеній логіці нові лейбористи з доволі помітним ентузіазмом сприйняли деякі ідеї й положення Європейської Конституції, що вона, з-поміж іншого, дозволяла прийняти й закріпити нові правила гри у Європейському Союзі й значно посилювала національний компонент інтеграції. Тим не менше, неочікуваний провал референдумів у Франції й Нідерландах офіційний Лондон сприйняв спокійно, відклавши питання ратифікації конституційного договору на більш пізній термін⁴.

Можна вирізнити двоїсту політику Великої Британії на цьому фронті: з одного боку, держава підтримувала конституційні ініціативи у ЄС, з іншого ж, активно просуваючи ідеї розширення, абсолютно протидіяла майбутній федералізації Європейського Союзу.

Балканський півострів посідав чільне місце у зовнішній політиці Великої Британії вже доволі давно. Так, ще з часів Віденського конгресу й Кримської війни, часів загострення міжнародних суперечностей на зламі XIX–XX століть Сполучене Королівство особливо опікувалося цим регіоном, не вщухав до нього британський інтерес і в роки Другої світової та холодної війни. Особливої зосередженості набула там британська присутність під час

трагічних подій 90-х рр. У контексті сучасності Велика Британія приділяє велику увагу Балканським країнам, розглядаючи їх першочерговими претендентами на ввіходження до Європейського Союзу. Крім того, на Балканському півострові стикаються інтереси кількох значущих британських та американських компаній, у першу чергу Консорціум нафтопроводу АМВО, що має своїх заступників у верхах американського істеблішменту, та британської Brown & Root Ltd⁵.

Великій Британії доволі вигідним є залучення балканських держав до орбіти власної зовнішньої політики, виступаючи надійним провідником стратегічної мети держав регіону — членства у Європейському Союзі. Велика Британія виявляє себе активним самостійним гравцем у встановленні безпеки та стабільності на Балканах, співпрацюючи в цьому напрямі з провідними центрами сучасного світу, у першу чергу з США, структурами Європейського Союзу, Росією, з якою британські урядовці ведуть регулярні консультації з цього питання⁶, в той же час вдаючись до недружніх провокативних заяв щодо дестабілізуючої ролі Росії в цьому регіоні⁷.

Згідно з позицією Великої Британії, поширення європейської спільноти на Балкани не дозволить повернутися трагічним подіям 90-х років⁸. Перспектива набуття членства в Європейському Союзі була і лишається потужним стимулом для реформ. Саме це стимулювало фундаментальні політичні й економічні перетворення у державах Центральної та Східної Європи, що приєдналися до ЄС у 2004 та 2007 рр. І ця перспектива також має потужний вплив на Туреччину, Хорватію та інші держави Західних Балкан. Успіхи, що їх продемонструвала Хорватія у процесі наближення до ЄС, свідчать про те, що розширення Європейського Союзу є найкращим шляхом до процвітання Балкан й забуття лих 90-х років. Розбудова демократичних інститутів, співпраця з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії є також важливими. Саме через допомогу з боку ЄС, і великою мірою там є частка Великої Британії, держави Балкан наближаються до відповідності міжнародним стандартам. Це призводить до підняття рівня життя громадян, допомагає реалізувати принципи європейського демократичного майбутнього країн регіону⁹.

На думку лейбористів, саме Туреччина є містком між Європою та Азією. Для цієї держави членство у ЄС є надто важливим, оскільки сприятиме економічному зростанню, надасть нових сил

до розбудови стабільності та безпеки у регіоні. Також це дасть змогу убезпечити коридори постачання енергоносіїв до провідних економік світу. Членство Туреччини у ЄС також доведе зверхність принципів демократії у мусульманському суспільстві. Подальше розширення Європейського Союзу є тому найкращим шляхом для забезпечення процвітання та стабільності сусідніх держав і найближчого оточення ЄС. Доволі важливим тому для ЄС є дотримання своїх обіцянок у процесі переговорів з кандидатами на вступ.

Подальше розширення, на думку лейбористського уряду, матиме користь для нинішніх членів Європейського Союзу. Адже з кожним попереднім розширенням ЄС ставав дедалі міцнішим, більш надійним та потужним на міжнародній арені. Подальше розширення сприятиме економічній динаміці Європейського Союзу шляхом розширення внутрішнього ринку та поля для розвитку бізнесу. Також це дозволить бути більш пристосованим до викликів глобалізації. А також це дасть змогу більш ефективно розв'язувати транскордонні проблеми, проблеми, пов'язані з кліматичними змінами, боротьбою проти організованої злочинності й тероризму. Такі проблеми неможливо розв'язати, якщо Європейський Союз буде відгороджений стіною від іншого світу. Їх можна розв'язати лиш шляхом тісної співпраці, у першу чергу з важливими сусідами ЄС.

Якщо ж поглянути на політичну мапу Балканського півострова, стає очевидним, що тамтешні держави знаходяться відповідно до критеріїв на членство у ЄС на різній відстані.

Так, Албанія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія не готові до вступу до ЄС ані за економічними критеріями, ані за рівнем корупції, розвитку судової системи.

Македонія ж, у свою чергу, за цими головними показниками є ближчою до європейських стандартів. Натомість відкритим залишається питання щодо врегулювання протиріч з албанською меншиною в цій державі. А такий член ЄС, як Греція, погрожує взагалі блокувати прийняття Македонії до ЄС у разі, якщо ця держава не змінить своєї назви.

Щодо Хорватії, то ця країна є найбільш близькою до набуття у ЄС членства з-поміж Балканських країн. Натомість держави ЄС, що побоюються нового поспішного його розширення, висувують до неї дедалі більш високі вимоги стосовно боротьби з корупцією та прозорістю судової системи.

Сербія хоча й може розраховувати на певні преференції у зв'язку з визнанням незалежності Косова, натомість поки що не тільки не примиряється з останнім явищем, а й відкликає послів з держав ЄС, що визнали незалежність цього краю. Прийняття Сербії до ЄС за таких умов навряд чи можливе.

Така держава, як Косово, має доволі примарні перспективи приєднатися до ЄС, адже далеко не всі члени останнього навіть визнали це державне утворення. Кіпр, наприклад, категорично проти цього, зі зрозумілих територіальних суперечок з Туреччиною та плеканною нею Республікою Північного Кіпру¹⁰.

У контексті вивчення ситуації на Балканах важливими є доповіді Комітету у європейських справах Палати громад британського парламенту, який регулярно стежить за тамтешнім прогресом і регресом на шляху до ЄС. Так, готуючи стратегію розширення на 2008–2009 рр., комітет відзначив, що розширення Європейського Союзу є вагомим інструментом у забезпеченні стратегічних інтересів ЄС, стабільності й безпеки транспортних та енергетичних коридорів. Включення до складу ЄС Туреччини і Балканських держав має зміцнювати цей процес і є доволі актуальним у контексті сучасних викликів, таких, наприклад, як проголошення Косовом незалежності. Європейський Союз вжив заходів до підвищення якості критеріїв членства в ньому, що цілком випливає з Копенгагенських стандартів¹¹.

У пояснювальній записці від 28 листопада 2008 р. міністр у справах Європи Британського Форін Офісу Кароліна Флінт зазначила, що розширення є одним з найбільш дієвих політичних інструментів Європейського Союзу, що заохочує стабільність, безпеку й упередження конфліктів — особливо в контексті Західних Балкан. Розширення також дозволить Європейському Союзові збільшити свої власні можливості й примножити свою роль на світовій арені. У цьому відношенні необхідно провадити в дію відновлений консенсус ЄС щодо розширення, визначений у грудні 2006 р. Європейською радою, яка передбачала суворий, але справедливий підхід до тих держав, що показали прогрес, виконання взятих на себе зобов'язань, а також доводити громадській думці як переваги, так і недоліки розширення.

Важливим пунктом доповіді стала дорожня карта для Хорватії. Зазначалося, що вже наприкінці 2009 р. переговори щодо включення цієї держави до Європейського Союзу можуть вийти на завершальну стадію. Однак лише в тому разі, якщо державою будуть

виконані усі частини процесу. Було також відзначено необхідність для Туреччини довести до логічного закінчення тривалий процес політичних реформ, що він був уповільнений через внутрішньо-політичні негаразди в державі. Відзначалася конструктивна регіональна роль Туреччини, її зусилля на Кавказі, покращання її стосунків з Вірменією, її посередницькі зусилля між Ізраїлем та Сирією, а також велике значення Туреччини для європейської енергетичної безпеки. У записці зазначалося, що, незважаючи на відсутність чіткої і послідовної програми політичного та конституційного реформування, все ж відзначається певний прогрес, особливо у сфері кримінальної реформи і, зокрема, виключення з карного кодексу 301-ї статті щодо приниження держави, покращання ситуації з національними меншинами, реформування сфери державної служби.

Комітет визнав необхідним відзначити прогрес у виконанні стабілізаційних угод та угод про асоціацію Албанією, Чорногорією, Боснією та Герцеговиною. Албанії необхідно забезпечити проведення вільних виборів у 2009 р., Чорногорії слід зосередитися на судовій реформі, а Боснії та Герцеговині потрібно загалом визначитися з обраним для себе майбутнім. Для Сербії найбільш важливим є розвиток відносин з кримінальним трибуналом з колишньої Югославії та демократичний розвиток. Можна розглянути й питання про надання Сербії у 2009 р. статусу кандидата на членство у ЄС. Щодо Косова, то це державне утворення цілком розділяє перспективи решти держав Західних Балкан. У документі було відзначено суттєвий прогрес Албанії протягом останніх років¹².

Боснія і Герцеговина знаходиться на шляху реформ, однак що стосується відповідності критеріям членства у ЄС, то ситуація не настільки рожева, адже процес реформ у державі іде повільно¹³.

У 2008 р. Хорватія здійснила вагомий прогрес на шляху до наближення до ЄС у всіх сферах. 18 пунктів переговорів відкрилися, 4 були закриті. Та попри все це є поле робіт для подальшого покращання ситуації у сфері боротьби з корупцією, реформуванні юридичної системи й системи державної служби¹⁴.

Британські парламентарі відзначили, що у Македонії спостерігається певний прогрес на шляху до Євросоюзу, особливо у сфері поліцейської реформи та реформування судової системи, однак державі потрібен компроміс політичних партій, врегулювання спірних питань з сусідами та вдосконалення системи державної служби¹⁵.

На думку комітету, Чорногорія здійснила прогрес на шляху наближення до Європейського Союзу, особливо у сфері зміцнення державних інституцій. Натомість лишається багато напрямів, за якими потрібно працювати, такі, як боротьба з корупцією, організованою злочинністю, реформа судової системи¹⁶.

Сербія хоч і показала прогрес на шляху до Європейського Союзу, однак країні необхідне серйозне вдосконалення законодавчої бази¹⁷.

Косово досягає впевнених успіхів на шляху наближення до ЄС. Серед інших держав Західних Балкан Косово має чітке європейське майбутнє, однак лиш кризь шлях послідовних демократичних реформ¹⁸.

Натомість у своїх європейських сподіваннях щодо розширення Велика Британія, на жаль, здебільшого може спиратися на підтримку лиш країн так званої «Нової Європи», тобто тих, що приєдналися до ЄС внаслідок розширень 2004 та 2007 рр. Так, у 2008 р. президенти держав Центральної та Східної Європи одноставно висловилися за прийняття до Європейського Союзу та НАТО усіх Балканських держав та України¹⁹. Натомість країни Західної Європи, чия вага у процесі прийняття рішень в ЄС є надзвичайно великою, оптимізму Великої Британії не розділяють, посилаючись на обмеженість сучасних можливостей ЄС щодо розширення та на елементарне несприйняття своїм населенням ідей постійного прийняття до лав Європейського Союзу країн зі слабкою економікою та низьким ВВП на душу населення.

Не відомо, де закінчуються кордони Європи. Якщо у 1987 р. Марокко було відмовлено у членстві в ЄС через неєвропейську географічну належність цієї держави, то стосовно Туреччини активні дискусії тривають. Існують прогнози щодо подальшого розширення Євросоюзу до 40 членів і набуття кордону ним з Іраком та морського кордону з державами східного узбережжя Каспійського моря. Натомість, як відзначає британський науковець С.Мулвей, на сьогодні європейські лідери прагнуть розширення ЄС набагато більше, вбачаючи в цьому зміцнення демократії і стабільності у Східній Європі, аніж народи, які вони представляють²⁰.

Однак розглядаючи політику лейбористського уряду Великої Британії щодо розширення Європейського Союзу, слід відзначити однозначний позитив, який полягає у тому, що попри шалений скептицизм багатьох членів ЄС Велика Британія і далі цілеспрямовано наполягає на необхідності подальшого

збільшення членів Європейського Союзу, не відступаючи від своїх позицій.

---

¹ Деловая Великобритания // <http://www.britain.polpred.ru/1999/11.htm> [13.03.2009]

² The UK's Vision of the EU in the 21st Century // <http://ukeu.fco.gov.uk/en/> [16.03.2009]

³ Hoon, Geoff. Opening Rome 50. Lecture by Minister for Europe. Rome, 2004.

⁴ Валуев А. В. Европейское направление внешней политики Великобритании при «новых лейбористах»: Автореф. на соискание учен. степени канд. ист. наук. — СПб, 2007. — С. 20.

⁵ Борисов Тимофей. На Балканах столкнулись интересы крупнейших транснациональных компаний // Российская газета, Федеральный выпуск. — 2008. — 1 марта.

⁶ Заместители глав МИД РФ и Великобритании обсудили проблемы урегулирования на Балканах // МОСКВА. — 2004. — 24 мая. — РИА «Новости».

⁷ Британские войска должны помешать России развязать войну на Балканах // Газета 2000. — 2007. — 29 ноября.

⁸ EU must not let ghost of Milosevic stalk Kosovo declaration // <http://www.eurolabour.org.uk/news/2404.html> [11.05.2009]

⁹ Enlargement // <http://www.fco.gov.uk/en/fco-in-action/institutions/britain-in-the-european-union/eu-policies/enlargement/> [17.02.2009]

¹⁰ Балканы и ЕС // http://www.expert.ru/printissues/russian_reporter/2008/07/news_balkany_i_es/ [12/05/2009]

¹¹ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. — London, 2009. — P. 1–4.

¹² Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 2: Albania. — London, 2009. — P. 2.

¹³ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 3: Bosnia and Gertsegovina. — London, 2009. — P. 2.

¹⁴ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 4: Croatia. — London, 2009. — P. 1.

¹⁵ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 5: Macedonia. — London, 2009. — P. 2.

¹⁶ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 6: Montenegro. — London, 2009. — P. 1–2.

¹⁷ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 7: Serbia. — London, 2009. — P. 1–2.

¹⁸ Commission Communication: «Enlargement Strategy and Main Challenges 2008–2009» House of Commons European Scrutiny report. Annex 8: Kosovo. — London, 2009. — P. 2–3.

¹⁹ Президенти Європи: ЕС и НАТО без України будуть некомпетентними // <http://korrespondent.net/ukraine/politics/452208>. [14.04.2009].

²⁰ Мулвей Стефан. Восточный бросок ЕС // <http://lenta.ru/articles/2003/11/28/eu/> [22.03.2009]

Н.В.Заблоцька

ІНСТИТУТ УПОВНОВАЖЕНОГО З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу інституту омбудсмена як предмета політологічного дослідження. Особлива увага приділена світовому досвіду функціонування інституту омбудсмена: специфіці інституціоналізації в країнах Центральної та Східної Європи загалом та в Україні зокрема.

***N.Zablotska. Ombudsman institute as a subject of the political studies.** The article is devoted the analysis of institute of ombudsman as the article of political science research. The special attention is spared world experience of functioning of institute of ombudsman: to the specific of institutionalization in the countries of Centrally East Europe, on the whole, and in Ukraine, in particular.*

Із поширенням процесу демократизації в Україні в наукових колах зростає інтерес до вивчення механізмів захисту прав людини, зокрема до інституту омбудсмена. Донедавна термін «омбудсмен» вживався здебільшого у вузькому колі науковців. Із ускладненням суспільних відносин цей інститут став більш популярним та почав набувати нових форм та розвитку. Уповноважений з прав людини є посередником між державою і суспільством, нейтралізує суперечності між ними та погоджує різноманітні інтереси.

На думку австралійського омбудсмена, професора, доктора права В. Пикля, створення й діяльність інституту омбудсмена відкрили нову епоху у відносинах між державою й громадянином, між особами, наділеними владою і керованими цією владою¹.

Сам процес взаємопроникнення народу та влади породжує механізм правових відносин. І саме на цьому етапі влада нерідко зловживає своїм становищем, особливо сьогодні, коли суспільство дедалі більше пронизують такі явища, як корупція та свавілля чиновників. Інститут омбудсмена покликаний урегулювати ці відносини, ставлячи за основну мету здійснення захисту прав людини і громадянина.

Міжнародні стандарти й національні установи з прав людини (інститут омбудсмена) являють собою дві сторони безперервного процесу розвитку суспільства, формування міжнародного та внутрішньодержавного механізму захисту прав людини. Головні засади діяльності національних установ становлять міжнародні стандарти з прав людини. В свою чергу, установи безпосередньо впливають на реалізацію та розвиток міжнародних стандартів прав людини².

Актуальність цієї теми зумовлена розвитком та розширенням інституту омбудсмена у світі. В умовах світової кризи, коли суспільства частіше стикаються з проблемою порушення прав людини, ця тема актуалізується досить активно.

Метою дослідження є вивчення інституту омбудсмена як одного з інструментів забезпечення прав людини, визначення політологічної складової цього поняття.

Поняття «омбудсмен» відоме з XIII ст., воно має німецьке походження. Омбудсменом називалася особа, яка обиралася від імені постраждалої сторони для збору грошової плати зі злочинців, що вчинили вбивство. Шведи й інші скандинавські народи переклали слово «омбудсмен» як «повірений», «керуючий справами», «довірена особа». Спочатку омбудсмени представляли інтереси короля і контролювали від імені верховної влади діяльність чиновників і суддів. Пізніше омбудсмен стає парламентським представником, що й було закріплено в основному законі Швеції. Термін «ombudsman» (ombudo — зі шведської «представник») — посадова особа, яка контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері дотримання прав людини³.

Політичний інститут омбудсмена — це персоніфікований, неформальний, деполітизований, позбавлений адміністративно-

владних повноважень інститут громадянського суспільства та держави, який розглядає скарги, виносить представлення, рекомендації, викладає думки, які стосуються посадових осіб та державних органів. Він здійснює раціоналізуючий та попереджувальний вплив на адміністрацію завдяки високому суспільному авторитету та публічному характеру розслідувань.

Омбудсмен мусить дуже швидко реагувати на ті події, які відбуваються в суспільстві, та здійснювати необхідні заходи щодо усунення і запобігання порушенням прав людини. Так, у своїй доповіді 10 грудня 2008 р. омбудсмен України Ніна Карпачова наголосила на тому, що держава повинна негайно вжити кардинальних антикризових заходів для пом'якшення наслідків фінансової кризи, зокрема щодо збереження робочих місць⁴.

У своєму дослідженні А. Куліш визначає поняття «омбудсмен» як «гідна довіри незалежна особа, яка уповноважена парламентом на охорону прав громадян і здійснює опосередкований парламентський контроль у формі комплексного нагляду за всіма державними посадами, але без права зміни прийнятих ними рішень». Науковець у своїй праці дає ще одне визначення уповноваженого з прав людини: «... державна служба, передбачена конституцією й очолювана незалежною публічною посадовою особою вищого рангу, яка відповідальна лише перед законом»⁵. Інший дослідник, Д. Голосніченко, підкреслює ще одну важливу функцію уповноваженого з прав людини. Він вважає, що «інститут омбудсмена може вважатися засобом стимулювання органів певних гілок влади від зловживання владою, захисту прав і свобод людини та громадянина»⁶.

Після того, як омбудсмен виявив порушення прав громадянина внаслідок недбалства чи зловживань, він вказує на цей випадок відповідному органу чи посадовій особі. У разі негативної відповіді омбудсмен може звернутися до суду або парламенту. В демократичних державах для вирішення того чи іншого питання у сфері прав людини омбудсмену достатньо лише привернути увагу органів влади і громадськості до наявної проблеми⁷.

У праці «Інститут омбудсмена як елемент правоохоронної системи України» дослідник А. Куліш відзначає, що «... робота омбудсмена має неформальний характер. Такий підхід до вирішення скарг громадян на порушення їх прав і свобод вигідно вирізняє цей інститут від інших. Основним у його діяльності є безкоштовний, простий і зрозумілий для громадян метод роботи»⁸.

Важливою рисою інституту омбудсмена є його незалежність, тобто органи державної влади чи будь-які посадові особи не мають права втручатися в діяльність уповноваженого з прав людини.

Уперше інститут омбудсмена виник у Швеції в 1809 році. Шведський Риксдаг ухвалив «Закон про правління», яким парламентові надавалося право обирати спеціального парламентського комісара (омбудсмена) для здійснення нагляду за дотриманням законодавства і з метою зрівняти досить широкі повноваження короля з парламентом. Поширення інституту омбудсмена в інші країни почалося в 20-ті роки. XX ст. Нині він існує майже у 100 країнах, при цьому в одних з них ця посадова особа називається омбудсменом (Скандинавські країни), в інших — медіатором, тобто посередником (Франція), парламентським уповноваженим (Великобританія), у четвертих — уповноваженим із захисту прав громадян (Польща).

Таким чином, інститут омбудсмена покликаний відстоювати права людини. В разі їх порушення найголовнішою його метою є активне залучення органів державної влади до процесу поновлення порушених прав. Проаналізувавши, на якій саме площині порушуються права людини, омбудсмен пропонує вжити заходів для вдосконалення роботи саме у цій сфері правовідносин.

У науково-теоретичному сенсі на сьогодні існує декілька підходів політологічного характеру до аналізу інституту омбудсмена: аналіз національних інститутів омбудсмена у кожній окремій країні (А. Кубяк, Д. Денкович, І. Пух); аналіз специфіки реалізації моделі омбудсмена в тих чи інших регіонах (Д. Хатгард, В. Авені); вивчення історико-політологічного аспекту інституту омбудсмена та дослідження його як частини цільної системи державних інститутів контролю в різних країнах (Р. Нугрен, В. Лангер).

Дослідник С. Кириченко вважає ефективно організований інститут омбудсмена провідним принципом правової держави⁹. Політичний дослідник Ф. Шміттер до обов'язків омбудсмена відносить виключно розгляд скарг громадян, залучаючи при цьому до процесу органи державної влади, що володіють відповідною компетенцією¹⁰.

Єдиної моделі інституту омбудсмена, яка б підходила до політичної структури різних країн, немає. Та схематично можливі моделі поділяють на «сильні» та «слабкі». Їхня різниця полягає в залежності від владних структур та спектрі обов'язків. Най-

більшого поширення у світі набула «сильна» шведська модель уповноваженого з прав людини.

У Швеції омбудсмену надаються надзвичайно широкі повноваження. Уповноважений з прав людини має право контролю над органами влади на всіх ступенях, починаючи з місцевих і завершуючи центральними, над військовими силами та посадовими особами. У такій діяльності омбудсмену надається весь спектр дій. Це може бути вільне користування протоколами та важливими паперами, ініціювання прийняття закону. Якщо підтвердився факт порушення, уповноважений має право бути організатором дисциплінарного покарання, навіть розпочинати судове переслідування посадовців за несумлінне виконання власних зобов'язань.

Ознаки, які притаманні саме шведській моделі, набули успіху. Ідея запровадження інституту омбудсмена саме з такими широкими повноваженнями знайшла своїх прихильників. Згодом «сильна» модель набула популярності та стала запроваджуватись у Європі та світі.

Державою, яка наступною запровадила інститут уповноваженого з прав людини у 1919 р., стала Фінляндія, що пояснювалося близькістю правової системи до системи у Швеції. Виходячи з цього, модель омбудсмена дещо нагадує шведську. В уповноваженого з прав людини теж досить широкий спектр повноважень та компетенції у Фінляндії. Наприклад, омбудсмен має право бути ініціатором контролю Верховного та Вищого адміністративного судів держави, а також за згодою парламенту бути державним обвинувачем інших вищих посадових осіб держави, зокрема, членів Державної ради та канцлера юстиції.

У 50-ті роки ХХ ст. бере початок процес активного поширення ідей інституту уповноваженого з прав людини в Європі. Цей період відзначався недостатнім рівнем контролю у справі державного управління. Суспільство потребувало нових, удосконалених механізмів захисту прав людей. Таким чином, можна пояснити досить швидке поширення та популярність ідей інституту омбудсмена в світі. Уряди країн дістали змогу захищати своїх громадян, вони нею скористалися, виходячи зі специфіки розвитку своїх регіонів.

У Норвегії інституція уповноваженого з прав людини була запроваджена в 1952 році. На початку свого існування омбудсмен контролював лише військові сили та короля. Та згодом,

у 1962 році, його функції були значно розширені та вдосконалені. Відтоді до компетенції входить і контроль за цивільною адміністрацією.

У 1953 році було засновано інститут омбудсмена у Данії. Саме ця модель уповноваженого з прав людини набула найбільшого успіху і визнання у світі.

У Данії були свої особливості розвитку країни. Їх було враховано урядом, впроваджуючи новий інститут. У державі тривалий час існував судовий контроль за діяльністю адміністрації та мав дію принцип відповідальності уряду перед парламентом. Слід зазначити, що компетенція данського омбудсмена була дещо вужчою. З цього часу став активно поширюватись інститут омбудсмена у Європі, Азії, Африці та Америці від скандинавських країн.

Що стосується Великобританії, то тут знайшла своє застосування так звана «слабка» модель омбудсмена. Інститут уповноваженого з прав людини в цій країні було засновано у 1967 році Законом «Про парламентського комісара з адміністративних питань (парламентського омбудсмена)». За такої моделі існує нібито «фільтр», через який скарги потрапляють до омбудсмена. Функцію «фільтра» у Великобританії здійснює парламент. Скарги не потрапляють особисто омбудсмену, а як зазначає В. Довбиш, «через одного з членів парламенту, який офіційно звертається до нього з проханням про порушення та проведення розслідування. Розпочати останнє за власної ініціативи омбудсмен не може»¹¹. За законом омбудсмен наділений статусом, рівноцінним статусу судді Високого суду. Якщо скарги громадян стосовно дій центральних органів влади не можуть бути оскаржені в суді, омбудсмен має право вивчати та розглядати їх. Цей процес було запроваджено, щоб зняти навантаження з уповноваженого з прав людини. Скарги мусять бути подані лише у письмовому вигляді не пізніше року з часу порушення прав. Форма розгляду може бути різною: від неофіційної бесіди до відкритого слухання справи.

У 1967 році інститут омбудсмена було засновано й у низці провінцій Канади. У 1979 році він був упроваджений на території Австралії.

У цей же час спостерігається зростання інтересу до інституту уповноваженого з прав людини у США. За взірць взяли інститут омбудсмена Швеції. У Сполучених Штатах Америки були свої особливості розвитку країни. Наприклад, у суспільних відносинах важливу роль відіграла судова влада. Іншою особливістю

було те, що вводилася велика кількість омбудсменів на різних рівнях влади: округу, міста, штату. Інститут уповноваженого з прав людини знайшов своє відображення на деяких територіях країни. У 1969 році — запроваджений на Гавайях, у 1971 — у Небрасці, у 1972 — в штаті Айова. Характерною особливістю США стало запровадження великої кількості омбудсменів на різних рівнях влади: штату, округу, міста.

У Португалії інститут омбудсмена був заснований у 1976 році. В Іспанії — у 1981. Іспанці теж взяли за приклад шведську «сильну» модель омбудсмена. Були впроваджені на рівні провінцій регіональні уповноважені з прав людини, зважаючи на специфіку федеративного державного устрою. Вони повністю незалежні у виконанні своїх повноважень від національного омбудсмена Іспанії, відносини з яким будуються на принципах координації та розмежування сфери компетенції. Таке розмежування, зокрема між регіональним омбудсменом провінції Каталонія та національним омбудсменом Іспанії, здійснюється на підставі двосторонньої угоди.

Специфікою французької моделі омбудсмена, заснованої у 1973 році, є те, що медіатор Франції призначається радою міністрів Франції. І цей чинник є особливим винятком у концепції парламентського омбудсмена. Тим паче, у Франції, як і у Великобританії, вступає в дію «парламентський» фільтр, який не допускає вільний доступ громадян до медіатора.

Політична практика в деяких країнах покладає на омбудсмена дещо несподівані функції. Наприклад, в Бельгії, Ісландії, Ірландії, Нідерландах та Новій Зеландії державний правозахисник здійснює інфорсмент (правозастосування). Тобто, він слідкує за виконанням системи санкцій за ігнорування посадовими особами вимог законів про відкритість інформації.

Із-поміж країн Центральної та Східної Європи найбільш тривалу історію має інститут омбудсмена у Польщі. Там він був запроваджений ще 1987 році. Так само і права польського омбудсмена значно ширші, ніж його колег по ЦСЄ. Польський омбудсмен може направити закон до Конституційного Трибуналу, оскаржити судові рішення, брати участь у будь-якому судовому засіданні. Так, у 2003 році омбудсменом було направлено 294 висновки до різноманітних відомств, в тому числі 14 — до Конституційного Трибуналу через невідповідність поданих актів актам вищого рівня, 29 — до Верховного Трибуналу, 7 скарг — до Вищого адміністративного Трибуналу та 47 касацій — до Верховного суду

з кримінальних справ. Польська модель, за якою впроваджувався інститут омбудсмена, також була шведською, і належала до числа «сильних».

В Угорщині існує три омбудсмени: уповноважений Державних зборів з цивільних справ, уповноважений Державних зборів з прав національних меншин та омбудсмен для захисту даних. Останнім часом повноваження омбудсменів було обмежено. За ними збереглися повноваження з нагляду за діяльністю закладів, які виконують адміністративні функції, збройними силами, поліцією, секретними службами та органами місцевого самоврядування.

У Чехії спостерігає за дотриманням прав людини кілька урядових органів: Урядова рада з прав людини, Урядова рада з національних меншин, Урядова рада з питань циганської общини та Урядова рада з питань рівних можливостей для чоловіків та жінок. Ці органи здійснюють моніторинг своїх питань, контролюють політику, є дорадчими органами уряду, готують у разі необхідності законопроекти. У Словаччині функціонує Словацький національний центр з прав людини та посада віце-прем'єра з прав людини та меншин.

Посаду Європейського омбудсмена було запроваджено відповідно до Договору про Європейський Союз у 1992 році. Він уповноважений отримувати та розслідувати скарги громадян ЄС, компаній та організацій, а також всіх, хто проживає чи офіційно зареєстрований у країнах ЄС¹².

В Україні аналогічний інститут має назву «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». Конституційний статус конкретизується у Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 року¹³. Уповноважений з прав людини мусить здійснювати парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. «Створенням такого інституту доповнюються традиційно існуючі форми парламентського контролю. Уповноважений Верховної Ради з прав людини призначається на посаду та звільняється з неї Верховною Радою України (п. 17 ст. 85 Конституції України). Він має розглядати звернення, заяви і скарги громадян з приводу порушення їхніх прав і свобод, а також вживати заходів щодо відшкодування громадянам збитків, заподіяних зазначеними порушеннями. Уповноважений є підзвітним лише Верховній Раді України»¹⁴.

Правовою основою діяльності Уповноваженого з прав людини в Україні є Закон України «Про Уповноваженого Верховної

Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР; Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. № 3723-ХІІ; Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2064 «Про умови оплати праці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представників Уповноваженого та працівників його секретаріату»; Постанова Кабінету Міністрів України від 29 листопада 1999 р. № 2164 «Про забезпечення діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його секретаріату».

На думку Н. Карпачової, Україна впевнено ввійшла до міжнародної спільноти, тому забезпечення високих міжнародних стандартів у дотриманні прав і свобод людини є найголовнішим обов'язком держави¹⁵. Та все ж у нашій країні інститут омбудсмена є досить молодим. Ще є багато прогалин, які треба з часом заповнювати.

На думку науковця Н. Наулік, «...слід звернути увагу законодавців і уряду на збільшення фінансування органу для кращого забезпечення роботи, для інформування населення, налагодження співпраці з громадськими організаціями, юридичними клініками в галузі захисту прав людини»¹⁶. З цією тезою неможливо не погодитися, бо якщо народ в майбутньому бачить Україну демократичною, для цього потрібні заходи, треба розробляти проекти щодо популяризації ідеї. А для того, щоб втілити їх у життя, потрібне належне фінансування.

Інститут омбудсмена є важливим елементом розвитку держави. Захист прав людини — одне з найголовніших завдань, яке ставить перед собою уряд. Тому вдосконалення механізму влади є важливим кроком у розвитку і розбудові демократичної держави. Єдиного для всіх шляху вирішення питання немає. Кожна країна має вирішувати його, спираючись на світовий досвід, а також обов'язково враховувати свій історичний шлях розвитку, ментальні та політичні особливості.

Політологічний аспект аналізу інституту омбудсмена передбачає дослідження як теоретичної складової, так і емпірично-функціональної. Це дає можливість розширювати предмет дослідження до рівня теоретичної одиниці або ж звужувати його до практичних експериментів у тому чи іншому контексті.

---

¹ Куліш А. Інститут омбудсмена як елемент правоохоронної системи України // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — №2. — С. 71.

²Голяк Л. Несудові форми захисту прав людини (за участі інституту омбудсмена) в Україні та Польщі: порівняльний аналіз // Часопис Київського університету права. — К.: Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 2008. — С. 75.

³Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К.: Генеза, 1997. — С. 231.

⁴Карпачова Н. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини // Голос України. — 2009. — №23. — С. 10.

⁵Там само. — С. 71–72.

⁶Голосніченко Д. Теоретичні засади визначення повноважень омбудсмена // Юридична Україна — 2008. — №8. — С. 12.

⁷Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К.: Парламентське вид-во, 2003. — С. 86.

⁸Куліш А. Інститут омбудсмена як елемент правоохоронної системи України // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — №2. — С. 71–72.

⁹Кириченко С.О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України. — Автореферат ... дис. канд. юрид. наук. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2005. — С. 6.

¹⁰Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. — М.: Гардарики, 2000. — С. 310.

¹¹Довбиш В. Шляхи вдосконалення політико-правового статусу вітчизняного омбудсмена: застосування Західноєвропейського досвіду. — Режим доступу до статті: www.uravlast.ru/arts/2007/?article_id=8048

¹²Біла книга урядування Європейського Союзу / Пер. з франц. — К.: Логос, 2006. — С. 52.

¹³Шляхтун П. П. Парламентаризм: Словник-довідник. — К.: Парламентське вид-во, 2003. — С. 86.

¹⁴Конституція незалежної України: Документи, коментарі, статті. Книга перша. — К., 1995. — С. 228.

¹⁵Карпачова Н. Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини. — С. 71–72.

¹⁶Наулік Н. Служба омбудсмена в Україні та Польщі // Вісник прокуратури. — 2006. — №8. — С. 11–14.

«ПАРТІЇ ВЛАДИ» В УМОВАХ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОГО РЕЖИМУ

Процеси пострадянської трансформації призвели до формування в республіках колишнього СРСР неопатримоніальних режимів, в яких політична участь формується за схемою «патрон — клієнт», а політичні партії відіграють роль публічних надбудов патронатно-клієнтних мереж. Основою пострадянського політичного класу значною мірою є «партії влади». Параметри функціонування політичного класу в сучасній Україні визначає децентралізація неопатримоніального режиму і спричинена нею публічна конкуренція кількох «партій влади».

S. Belashko. «Parties of power» in terms of neopatrimonial mode. The processes of post-Soviet transformation led to establishment of the neopatrimonial modes, in which political participation is formed on a «patron-client» chart, and political parties act as public facades of patron-client networks. Basis of post-Soviet political class is to a great extent made up by the «parties of power». The parameters of political class functioning in modern Ukraine are determined by decentralization of the neopatrimonial mode and public competition of several «parties of power» caused by it.

Політичні зміни, що призвели до розпаду СРСР, суттєво обновили політичний клас, розбавивши бюрократів радянської школи представниками демократично налаштованої інтелігенції, інтелектуалами з партійних верхів, реформаторськи налаштованими представниками господарської еліти. Втім, кадрові перестановки торкнулися насамперед верхніх щаблів владної піраміди, які зайняли вихідці з другого і третього ешелонів радянської номенклатури. Загалом же політичний клас більшості інших пострадянських країн, у тому числі й України, не зазнав кардинальних ротацій.

Тарас Кузьо слушно наголошував: «Пострадянські держави у своїй більшості почали процеси демократизації й маркетингації в умовах відсутності ряду істотних національно-державних характеристик, які є необхідними умовами успішної реалізації проекту створення ринкової економіки й ліберальної демократії»¹. На нашу думку, однією найважливіших таких характеристик є наявність політичного класу, здатного виконувати функції

національної еліти. Саме відсутність у пострадянських можновладців такої здатності значною мірою спричиняє труднощі трансформаційних процесів.

Консолідація державно-управлінської еліти фактично призвела до перетворення її в цілісний політичний клас з власними інтересами (головними є збереження влади і статусу та примноження завдяки цьому приватної власності) та механізмами їх реалізації. Саме приватизація влади і її ресурсів визначала реальний, а не декларативний зміст перехідного періоду. Об'єднання верхів бюрократії і бізнесу в політичний клас відбувалося на клієнтарних, кланових, сімейних принципах або безпосередньо через поєднання владних і підприємницьких функцій в одних руках. При цьому чиновництво «прагне стати самостійною і непідконтрольною силою, звільнитися від ролі виконавця політичної волі, що об'єктивно знижувало ефективність дій державно-управлінської еліти»². Як наслідок, складається соціальний порядок і пануючий шар, які Михайло Афанасьєв визначає як новий патронат³.

В Україні в ході першого етапу пострадянської трансформації (1990–1996) до влади прийшла деідеологізована частина державно-управлінської еліти. Вона уникала політичних конфліктів й загалом намагалася дистанціюватись від публічних політичних процесів. Автор цієї статті свого часу зазначав: «Протистояння «комуно-соціалістів» і «рухівців-бандерівців» протягом шести років було основним конфліктом у партійній системі України. Так звані «центристи-прагматики», основу яких становила державно-управлінська еліта, розведена для пристойності лібералами різної орієнтації, перебували начебто осторонь політичних баталій»⁴.

Поняття «партія влади» увійшло в політичну лексику ще на початку 1990-х⁵. Однак в політології воно так і не було ґрунтовно розроблено. Часто цей термін вживали й до сьогодні вживають як стійкий фразеологізм, не визначаючи цієї категорії і не описуючи її складу, структури, соціально-психологічної специфіки, змін, що відбуваються з нею. Деякі дослідники навіть розглядали державно-управлінську еліту як організовану політичну силу, що має власну усталену систему суспільно-політичних поглядів, цінностей та інтересів (дехто навіть говорив про певну ідеологію), ієрархію лідерів, та ресурсну базу (в тому числі й соціальну базу)⁶.

На нашу думку, можна запропонувати таке визначення: «партія влади» — *це сукупність громадян, які групуються навколо Глави держави, інститутів, структур та об'єднань, що прово-*

дять офіційний курс, і беруть участь у визначенні цілей і стратегії розвитку країни (у тому числі окремих регіонів).

Окремі групи «партії влади» тяжіють до різних наборів ідейно-політичних переваг, а ідеологічні орієнтації часто визначаються коливанням кон'юнктури⁷.

Основні структурні елементи пострадянської «партії влади» — команди, що групуються навколо своїх лідерів й суперничають за розподіл сфер впливу та близькість до центрів прийняття рішень.

«Партії влади» фактично являють собою політичні корпорації, що не мають потреби в ідеології як інструменті внутрішньої консолідації. Україна, де завжди співіснувало кілька «партій влади», є показовим прикладом цієї тенденції. «Належність колишньої високопоставленої номенклатури до тої чи іншої партії мотивується аж ніяк не новою світоглядною визначеністю щодо лібералізму, націоналізму, республіканізму чи консерватизму, а груповими матеріальними інтересами та особистими зв'язками»⁸. Спроби ідеологічного розмежування між НДП та «Громадою», НДП та СДПУ(о), «Єдиною Україною» та СДПУ(о), БЮТ та НСНУ, ПР та БЮТ мали переважно технологічний характер та спрямовувалися на мобілізацію різних сегментів електорату.

Показовим прикладом оформлення державно-управлінської еліти у вигляді політичної партії та публічної легітимації «партії влади» можна вважати Народно-демократичну партію України (НДП), яка мала «змішане походження, увібравши в себе як націонал-демократичний компонент «першої хвилі», так і адміністративну складову»⁹. НДП, яка об'єднала урядових і регіональних чиновників, промисловий директорат і фінансову еліту, спиралася на вертикаль виконавчої влади, носила елітарний характер і була покликана усталити зв'язки центру з регіональними елітами та забезпечити перемогу на парламентських виборах 1998 року. Партія будувалася не за принципом ідейної спільності, а за суто корпоративною ознакою належності до виконавчої влади. Багатьох політиків, що ввійшли в НДП, цікавила насамперед близькість до влади, центристська ж платформа служила свого роду ідеологічною декорацією.

Варто зауважити, що НДП була лише одним, хоча й найбільш масштабним проектом ідеологічного і політичного оформлення державно-управлінської еліти. Аналогічними проектами такого роду можна вважати Всеукраїнське об'єднання «Громада», Партію «Реформи і порядок» (ПРП), Соціал-демократичну партію

України (об'єднану) (СДПУ(о)), Партію регіонів (ПР). Головна функція політичних партій такого роду — забезпечувати публічну підтримку президентських та урядових ініціатив, як на законодавчому рівні, так і в контексті їх практичної реалізації на місцях. Попри всі відмінності в ідеологічній риторичі та політичній тактиці ці партії робили ставку на організаційну консолідацію певної частини «партії влади», яку досить чітко можна описати в регіональних та галузевих параметрах.

Першою спробою публічної інтеграції всієї української «партії влади», а не організаційного оформлення окремих її частин, слід вважати коаліцію «Злагода», створену 1999-го року для переобрання Леоніда Кучми на другий президентський термін. Пізніше цей досвід, утім значно менш успішно, був використаний для створення блоку «За єдину Україну» на парламентських виборах 2002 року.

Сергій Хенкін відзначає три обставини, що перешкоджають створенню «партії влади»¹⁰:

1. Надзвичайно великі повноваження Президента. Оформлення «партії влади» як публічної політичної сили змусило б Главу держави обмежити власну свободу політичного й ідеологічного маневру. (Винятком можна вважати Едуарда Шеварднадзе, який ідентифікувався з Союзом громадян Грузії. Втім, це скоріше був політичний проект конвертації в результат парламентських виборів індивідуального рейтингу президента).

2. Недостатня політична консолідація панівної еліти, протиріччя між її командами, що нерідко ставлять свої корпоративні інтереси вище загальнонаціональних. (В Україні яскравими прикладами цієї тенденції в різні періоди можна вважати досить жорстку, хоча значною мірою непублічну, конкуренцію між НДП та СДПУ(о), БЮТ та «Нашою Україною»).

3. Дефіцит суспільної підтримки. (В пострадянських країнах політичні партії за окремими винятками («Єдина Росія» в Російській Федерації, НДП «Нур Отан» в Казахстані) не користуються особливою популярністю й довірою. Тому впливові групи політичного класу воліють розв'язувати свої проблеми без опори на «низи», які розглядаються лише як електорат — чинник забезпечення формальної легітимності режиму).

Андрій Рябов справедливо вказує, наскільки важлива для формування загальнонаціональної «партії влади» могутня політична міфологія на зразок тієї, що закріпилася за Ліберально-демокра-

тичною партією Японії (післявоєнне «економічне чудо»), Інституційно-революційною партією в Мексиці (революція 1910–1917 років і створення незалежної економіки), Індійським національним конгресом (національно-визвольна боротьба)¹¹. На нашу думку, саме успіхом такого роду міфологізації значною мірою зумовлений загальний успіх згадуваних вище партій «Єдина Росія» та «Нур Отан». У еліт пострадянської України подібних успіхів не було й немає. Спроби штучно побудувати такого роду міфологію могли сприяти досягненню короткотермінових результатів та/або вирішенню окремих тактичних завдань (наприклад, переобрання Леоніда Кучми на другий президентський термін, успіх Блоку Юлії Тимошенко на парламентських виборах 2006 і 2007 року).

Олександр Фісун характеризує ключові особливості пострадянського політичного розвитку за допомогою поняття неопатрімоніалізму. Вчений виділяє три основні принципи функціонування неопатрімоніальних систем: 1) політичний центр відділений і незалежний від периферії, він концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, одночасно закриваючи доступ усім іншим групам і прошаркам суспільства до цих ресурсів і позицій контролю за ними; 2) держава управляється як приватне володіння (патрімоніум) правлячих груп — носіїв державної влади, які приватизують різні суспільні функції й інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів; 3) етнічні, кланові, регіональні й сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і економічних відносинах, визначаючи способи й принципи їхнього функціонування¹².

Найважливішим принципом функціонування неопатрімоніальної системи є клієнтелізм або патронажні відносини¹³. У найбільш загальній формі клієнтелізм можна визначити як відносини особистої залежності, що виростають із асиметричного обміну послугами й статусними позиціями між сторонами, кожна з яких має нерівні ресурси. Економічні й владні ресурси патрона обмінюються на політичну й електоральну лояльність клієнтів. Дослідники патрімоніалізму «вбачають сутнісну особливість патрімоніальних режимів саме в обміні ресурсів (посад, можливостей, титулів, контрактів, ліцензій, імунітету від карного переслідування) між ключовими фігурами в уряді й стратегічно розташованими індивідами: профспілковими лідерами, бізнесменами, регіональними керівниками. В обмін на ці ресурси уряд або глави держав одержують економічну й політичну підтримку»¹⁴.

Іншою важливою особливістю неопатрімоніальних політичних режимів є певний ступінь персоналізації влади, «взаємини будуються при цьому за патрімоніальною моделлю пана і васала, а не раціонально-легальними відносинами між начальником і підлеглим, поведінка ж при цьому скоріше орієнтована на демонстрацію персонального статусу чиновника, а не виконання суспільних функцій»¹⁵.

Ключову роль у функціонуванні пострадянських політичних систем відіграють зв'язки «патрон-клієнт», які регулюють доступ до різного роду ресурсів. Відповідно, формування капіталу відбувається насамперед не через присвоєння засобів виробництва, а через присвоєння адміністративних засобів управління. Таким чином, пострадянська трансформація привела до відновлення, модифікації й раціоналізації неопатрімоніальних практик, але не до встановлення ліберальних демократій раціонально-легального типу¹⁶.

Усередині неопатрімоніальної бюрократії центральні позиції належать патронатно-клієнтній мережі, що утворюється навколо патрона; на її верхівці перебувають особисто віддані йому/їй люди, які займають ключові позиції в державному апараті і керівництві «партії влади», силових структурах, основних галузях економіки.

Механізму реальної партійної влади у неопатрімоніальній політичній системі фактично не існує. Не партії контролюють формування й функціонування уряду й інших державних органів, навпаки, влада направляє й контролює діяльність партій, перетворюючи їх у політичні агентства при неопатрімоніальній бюрократії.

Пострадянські партійні системи відтворюють логіку неопатрімоніального політичного процесу: це не боротьба партійно-політичних альтернатив у рамках парламентського суперництва, а боротьба різних фракцій бюрократії за монополізацію тих або інших сегментів патронатно-клієнтних мереж.

Партійний механізм за принципом патронатно-клієнтних відносин рекрутує нових членів «партії влади», розподіляє й перерозподіляє державні посади. Парламентські органи стають одним зі способів інституціоналізації патронатно-клієнтних відносин між «власниками влади» й іншими силами суспільства. Складений із численних патронатів, з'єднаних в ієрархічну систему, парламент перетворюється в системний елемент єдиної влади. Для правлячих груп цей механізм стає важливим засобом забезпечення

лояльності й інтеграції потенційних контреліт у систему своєї влади.

Характерно, що опозиційні сили, які формально виступають проти «партії влади», фактично розвиваються як альтернативні патронатно-клієнтні мережі. При цьому вони (в широкому розумінні, що включає сателітні організації, популярні ЗМІ, «дружній» бізнес) позиціонуються як «партії влади», лише до слова «влада» додається певний епітет — «чесна», «майбутня», «національна», «нова», «справедлива» тощо.

Більшість громадян новоутворених держав визнали нову державність, прийняли засновані на пострадянських реаліях норми політичної поведінки. Значну роль в утвердженні якісно нової політичної лояльності відіграв інститут багатопартійності. Однак певна (і досить значна) частина суспільства тривалий час і надалі, хай навіть підсвідомо, ідентифікує себе з радянським порядком. У цих умовах комуністичні партії фактично існували як інерційні патронатно-клієнтні мережі — «партії минулої влади». Не буде великими перебільшенням визначити їхню соціальну базу як клієнтелу держави (фактично вже не існуючої). При цьому на політичну та електоральну підтримку комуністи обмінювали не наявні матеріальні ресурси, а їх символічні відповідники, спрямовані як у минуле (згадки про досягнення радянського режиму), так і у майбутнє (обіцянки навести порядок та відновити соціальні гарантії).

Саме тому, на нашу думку, комуністичні партії тривалий час були єдиними масовими партіями. Саме тому вони, на відміну від партій-спадкоємиць в інших посткомуністичних країнах¹⁷ не еволюціонували в соціал-демократичному напрямі (єдиним винятком стала Литва, значною мірою завдяки особистим якостям Альгірдаса Бразаускаса), а перехід на позиції націонал-комунізму був лише частковим і спирався на поєднання радянських та дорадянських традицій¹⁸.

З часом, однак, патронатно-клієнтні мережі, сформовані довкола комуністичних партій, або знайшли нових патронів, які змогли запропонувати в обмін на політичну та електоральну підтримку не лише символи (Олександр Лукашенко в Білорусі, Володимир Путін та частково Сергій Міронов в Росії, Віктор Янукович в Україні), або спромоглися здобути статус «партії чинної влади» (Партія комуністів Республіки Молдова на чолі з Володимиром Вороніним).

Економічне зростання початку 2000-х суттєво збільшило ресурсну базу можновладців, відповідно й посилило політичну конкуренцію. Виникла потреба не в ієрархічній, а в горизонтальній організації економічних і політичних гравців, без єдиного монопольного центру. Значна кількість політичних підприємців, чії амбіції не могли бути задоволені в рамках централізованої патронатно-клієнтної мережі, спираючись на свої ресурсні бази, перейшли до мобілізації мас знизу. Так, в Україні наприкінці правління Леоніда Кучми впливові гравці порушили питання часткової зміни правил гри й зниження ролі Глави держави як домінантного елемента політичної системи. Це знайшло вираження в проєктах збільшення політичної ваги парламенту, тобто фактично в забезпеченні вільної конкуренції відносно автономних патронатно-клієнтних мереж.

У країнах, де правляча верхівка зуміла пристосувати до нових вимог механізми розподілу ресурсів й забезпечити єдність політичного класу (Росія, Казахстан, Азербайджан, Вірменія), зміни пройшли без значних заворушень. Натомість там, де вона втратила критичну масу васалів (Грузія, Україна, Киргизія), а глава держави не зумів зберегти статус головного арбітра й гаранта стабільності режиму, протистояння «партій влади» з альтернативними центрами консолідації політичних підприємців призвело до зміни принципів розподілу ресурсів. «Кольорові революції» відбулися там, де правлячі еліти: 1) пізно або недостатньо рішуче перейшли до здійснення стратегії «силової раціоналізації» і придушення конкуруючих центрів сили; 2) не змогли домогтися підтримки більшості в багатьох соціальних і регіональних групах та вдосконалити систему неопатримонального перерозподілу.

Якщо в Грузії та Киргизії досить швидко відбулося відновлення жорстко централізованої патронатно-клієнтної мережі на чолі з президентом (і Міхаїл Саакашвілі, і Курманбек Бакієв майже відразу з утвердженням в статусі глави держави почали послідовно усувати від влади своїх соратників), то в Україні внаслідок цілого ряду причин як об'єктивного (наявність кількох самодостатніх ресурсних баз, значні регіональні відмінності), так і суб'єктивного (неспроможність Віктора Ющенка утвердитись як головний сюзерен) характеру сформувалися три альтернативні мережі, кожна з яких має власного «гаранта», певну публічну «надбудову» у вигляді партії та/або іменного блоку, досить чітку (хоча й динамічну) ієрархію та специфічні форми обміну ресурсів на лояльність.

В Україні політичний клас багато в чому відрізняється від еліт як розвинутих демократій, так і інших пострадянських держав, зокрема Росії, де політики попри протиріччя розділяють єдині цінності, дотримуються загальних норм та стійких моделей поведінки. Спільність інтересів визначається історично сформованим механізмом соціалізації еліт, у якому значну роль відіграє освіта. В українській політичній еліті власних механізмів соціалізації практично не було й немає до сьогодні. Як наслідок, політичний клас пострадянської України значною мірою залишається ідеологічно аморфним й атомізованим.

Секретаріат Президента і Кабінет Міністрів (а враховуючи швидкість й непередбачуваність змін урядової коаліції — й провідна опозиційна сила), незалежно від персон, які їх очолюють, виступають конкуруючими політичними корпораціями з власними груповими інтересами і складною ієрархією, побудованою за патронатно-клієнтним принципом. Саме ця конкуренція зумовлює конфліктність цих інститутів, незважаючи на досить чітке законодавче розмежування їхніх функцій та повноважень. Гостроту конкуренції «партій влади» збільшують різновекторні інтереси адміністративно-промислових груп, сформованих за територіальним та/або галузевим принципом. Як наслідок, «державні інститути деморалізовані та працюють не в інтересах народу й держави, а на ту політичну силу, яка вчора забезпечила або сьогодні зберігає крісло за керівником відповідного відомства»¹⁹.

---

¹ Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? // Politics. — 2001. Vol. 21. No. 3. — P. 171.

² Мясников О. Смена правящих элит: «консолидация или вечная схватка»? // Политические исследования. — 1993. — №1. — С. 58.

³ Див.: Афанасьев М. Политические партии в российских регионах // Российское общество и СМИ. — Том 5. Осень 2000.

⁴ Белашко С. Основными претендентами на власть остаются «партии власти» // Компаньон. — 1998. — № 3 (51). — С. 6.

⁵ Див.: Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні (Деякі проблеми становлення і розвитку) // Сучасність. — 1992. — №5.

⁶ Див., наприклад: Білоус А. Політичні об'єднання України. — К.: Україна, 2003.

⁷ Кудеярова Н. Идеино-политические ориентации элитных групп // Мир России. Социология, этнология, культурология. — 1995. — № 3–4. — С. 25.

⁸ Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. — Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. — С. 57–58.

⁹ Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? — К: Фонд ім. Фрідріха Еберта. Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. — С. 16.

¹⁰ Див.: Хенкин С. «Партия власти»: российский вариант // Pro et Contra. — 1996. — Т.1. — № 1.

¹¹ Див.: НГ — сценарии. — 1996 — 29 июня.

¹² Див.: Фисун А.А. Неопатримониальные политические системы: основные особенности // Проблемы демократии в реформируемой Украине. — Харьков: ХГУ, 1997. — С. 57–62; його ж. Постсоветские политические режимы: «новые демократии» или неопатримониальные системы? // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2000. — № 456. — Ч. 1. — С. 15–18; його ж. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 2. — Харьков: Константа, 2004. — С. 130–140; його ж. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология // Отечественные записки. — 2007. — №6 (39).

¹³ Див.: Eisenstadt S.N. and Lemarchand R. (eds.). Political Clientelism: Patronage and Development. — London: Sage, 1981; Eisenstadt S.N. and Roniger L. Patrons, Clients and Friends. — Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

¹⁴ Theobald R. Patrimonialism // World Politics. — 1982. — Vol. 34. — No. 4. — P. 552.

¹⁵ Clapham C. Third World Politics. Madison: University of Wisconsin Press, 1985. — P. 48.

¹⁶ Див.: Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации: (Наброски к теории) // Полис. — 2001. — № 1. — С. 15–29; його ж. Из огня да в полымя? (Динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) // Полис. — 2007. — № 2. — С. 81–108.

¹⁷ Див.: Ishiyama J.T. The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics // Political Research Quarterly. — 1999. — Vol. 52. — №1; Simonsen S. Leading the Communists through the '90s // Transition: Events and Issues in the Former Soviet Union and East-Central and Southeastern Europe. — V. 1. — June, 1995.

¹⁸ Див., наприклад: Смирнов С.А. Коммунизм как русская национальная идея // Независимая газета. — 2002. — 19 июня // http://www.ng.ru/ideas/2002-06-19/11_kommunism.html

¹⁹ Табачник Д. Спасение обречённых. Идеология ущербности, или Почему распадаются государства // Киевский телеграф. — 2009. — № 20 (470). — 22–28 мая.

ФОРМИРОВАНИЕ ПАЛЕСТИНСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ

У статті розглядається зародження палестинського руху опору (ПРО), починаючи з 1948–1949 рр.; розкрито його ідеологічне підґрунтя та роль ПРО у створенні Палестинської автономії.

*A. Bisher. **Forming of Palestinian motion of resistance.** In the article the origin of Palestinian motion of resistance (PMR), beginning from 1948–1949 years is examined; the ideological underground and role of PMR in creation of the Palestinian autonomy is exposed.*

После первой арабо-израильской войны 1948–1949 годов палестинский народ оказался в трагической ситуации. Он не создал своего государства в соответствии с резолюцией ГА ООН о разделе Палестины и не получил статуса субъекта международного права в качестве особого народа. Под влиянием израильской пропаганды и при поддержке стран Запада международное сообщество воспринимало палестинскую проблему не как проблему международно-политическую, а как гуманитарную, проблему оказания помощи беженцам.

Такой подход к палестинской проблеме устраивал не только Израиль, определенные круги на Западе, но и некоторые государства Арабского мира, в частности Иорданию, поставившую перед собой цель аннексировать Западный берег реки Иордан.

Все это определило содержание тех политических задач, перед которыми оказался палестинский народ как в Израиле, так и за его пределами после окончания первой арабо-израильской войны.

Основное внимание лидеров формирующегося палестинского движения сопротивления первоначально было сосредоточено на том, чтобы заставить международное сообщество признать существование палестинского народа, который имеет законные права на свое государство. При этом определились два основных направления борьбы палестинского народа (если не считать ту часть палестинской верхушки, которая пошла на сотрудничество с властями Израиля): различные формы политической борьбы, в том числе апелляция к международному сообществу и организация вооруженной борьбы.

Естественным союзником палестинского народа в его борьбе были прежде всего арабские государства, особенно Египет. Каир поддержал Палестинский Арабский Высший Комитет, помог ему создать Всепалестинское правительство в Газе.

Огромное влияние на палестинский народ, на умонастроения его передовой части оказала египетская революция 1952 года и борьба молодой республики против колонизаторов, особенно в период национализации Суэцкого канала и последовавшей за ней тройственной агрессии, в которой участвовал и Израиль.

Нерешенность проблемы палестинских беженцев стала одним из важнейших катализаторов революционного движения, основной движущей силой которого стали представители молодого поколения беженцев. С подъемом движения за арабское единство многие молодые палестинцы, оказавшиеся на территории арабских государств, образовали воинствующее течение в баасизме и насеризме и приняли активное участие в движении за объединение Египта и Сирии, надеясь таким образом способствовать освобождению Палестины. Именно палестинцы составили костяк нарождавшегося движения арабских националистов.

В начале 60-х годов происходит определенный сдвиг в сознании молодого поколения палестинских политических лидеров, вызванный двумя важнейшими событиями. Первое — распад существовавшей три с половиной года Объединенной Арабской Республики в составе Египта и Сирии. Другое — победа алжирского народа в его многолетней борьбе за независимость. Эти события, со своей стороны, заставили усомниться в том, что арабские страны, объединившись, возьмутся за освобождение Палестины, с другой стороны, подвели к пониманию необходимости самостоятельных организованных действий палестинцев в борьбе за свои национальные интересы, то есть к осознанию необходимости самостоятельного организационного оформления палестинского национально-освободительного движения.

Палестинцы пришли к выводу о важности выдвижения таких политических лозунгов, которые, будучи по своему характеру отражением общеарабской борьбы против империализма и внутренней реакции, ставили бы на первый план интересы палестинского народа¹.

Убедившись в том, что традиционные палестинские лидеры казались дискредитированными в глазах палестинского народа, и желая поддержать набирающее силу Палестинское движение

сопротивления, а также контролировать его, арабские государства по инициативе Насера оказали помощь в создании новых политических органов, призванных возглавить борьбу палестинского народа.

В январе 1964 года первое Совецание глав арабских государств в Каире приняло решение предоставить арабскому народу «право и обязанность взять на себя ответственность за свое национальное дело и освобождение Палестины». Было поручено местному палестинскому политическому деятелю, дипломату Ахмаду Шукейри подготовить предложения по созданию Национального совета Палестины (НСП), высшего представительного органа — палестинского народа.

28 мая 1964 года в иорданском секторе Иерусалима открылась 1-я сессия НСП, на которой были созданы Организация освобождения Палестины (ООП), Исполнительный комитет ООП, который возглавил Шукейри, а также принята Палестинская национальная хартия. Кроме того, было решено создать Армию освобождения Палестины.

Палестинская национальная хартия стала программным документом ООП, в котором был зафиксирован факт существования особой национальной общности — палестинского народа. В этом документе была дана общая характеристика будущего палестинского государства и борьбы палестинского народа против сионизма.

Официальное признание ООП арабскими государствами произошло в сентябре 1964 года, когда Совецание глав арабских государств в Александрии в своем специальном заявлении «приветствовало создание ООП как основы палестинского сообщества».

До 1964 года представительство палестинцев в ЛАГ носило символический характер, так как сами арабские государства до здания ООП рассматривали палестинцев не как исторически сложившуюся общность, а как большую массу разрозненных групп беженцев. В дальнейшем ООП стала принимать участие в работе ЛАГ, как «полноправный член этой организации».

ООП направила Генеральному секретарю ООН послание, в котором информировала о том, что только ее представитель имеет законное право говорить от имени палестинского народа.

1 января 1965 года военная организация ФАТХ провела первую успешную вооруженную операцию против оккупационных израильских войск. Эта дата считается днем рождения Палестинского движения сопротивления.

В октябре 1965 года впервые официальный представитель ООП обратился в Специальный политический комитет ООН. В его заявлении отвергались резолюции ГА ООН 181 и 194 и выражалась готовность палестинского народа с оружием в руках бороться за освобождение Палестины от «чужаков, съехавшихся со всего мира». Издание ООП, говорилось в заявлении, «явилось поворотным пунктом в истории палестинских арабов и ответом тем, кто хотел бы убедить международное сообщество, что палестинская проблема является лишь проблемой беженцев»².

На 4-й сессии НСП (1968 год) были внесены весьма важные изменения в Палестинскую национальную хартию 1964 года. Основные пункты хартии были сформулированы следующим образом:

Статья 1. «Палестина является родиной арабского палестинского народа; она составляет неотъемлемую часть арабской родины, а палестинский народ является неотъемлемой частью арабской

Статья 2. «Палестина в границах английского мандата составляет неразрывное территориальное целое».

Статья 3. «Арабский палестинский народ обладает законным правом на свою родину и определит свою судьбу после того, как сумеет освободить свою страну в соответствии со своими желаниями, по своему усмотрению и следуя своей собственной воле».

Статья 6. «Евреи, которые жили ранее в Палестине до начала сионистской агрессии, будут рассматриваться как палестинцы».

Статья 9. «Вооруженная борьба — это единственный путь, идущий к освобождению Палестины. Речь идет, следовательно, об общей стратегии, а не о простой тактической фазе борьбы...»

Статья 21. «Выражая свою сущность через вооруженную «палестинскую революцию, арабский палестинский народ отвергает: любое решение, которое подменяет полное освобождение Палестины, и «любые предложения, имеющие целью ликвидацию палестинской «проблемы или ее интернационализацию»³.

На 5-й сессии НСП, состоявшейся в начале января 1969 года, Председателем Исполкома ООП был избран Ясир Арафат. В новый состав Исполкома вошло 12 человек, из них 4 являлись членами ФАТХ. Вместо оторванных от палестинских масс представителей феодально-буржуазных кругов к руководству ООП пришли представители радикально настроенной интеллигенции. Для того, чтобы укрепить единство рядов ООП, объединившей различные организации, и направить палестинское освободительное движение в единое русло, на 7-й сессии НСП был создан

Центральный комитет Палестинского движения сопротивления, переименованный впоследствии в ЦК ООП, в составе 27 человек и Генеральный секретариат ООП из 6 человек. Я. Арафат был назначен командующим Армией освобождения Палестины.

Параллельно с процессом сближения и объединения различных палестинских группировок имело место более четкое осознание палестинцами повседневных и перспективных задач борьбы. В палестинском движении сопротивления отмечается начало поисков мирных вариантов решения палестинской проблемы с учетом существующих реальностей как в данном регионе, арабском мире, так и на международной арене. Некоторыми видными деятелями палестинского движения сопротивления была выдвинута идея создания демократического палестинского государства, в котором на равноправной основе проживали бы иудеи, христиане и мусульмане. Эта идея палестинцев узаконивала право евреев на существование в Палестине.

Вместе с тем отдельные палестинские организации продолжали считать террор и репрессии основными средствами борьбы против израильских агрессоров, что давало повод израильскому руководству для обвинений палестинцев и всех арабов в отказе от установления мирных отношений с Израилем⁴.

Усиление Палестинского движения сопротивления, ООП, активизация вооруженной борьбы палестинцев против Израиля насторожила определенные круги в арабском мире и на Западе, что в конечном счете привело к трагическим событиям «Черного сентября» 1970 года, в ходе которых погибло более 15 тысяч палестинцев. Палестинские вооруженные формирования были вынуждены уйти из Иордании в Сирию и Ливан.

Кризисные явления в Палестинском движении сопротивления, последовавшие за событиями «Черного сентября», вылились в новую волну актов откровенного экстремизма. Углубились идеологические и организационные разногласия между отдельными группировками, входившими в ПДС и представленными в ООП. Практически с конца 1971 года в ПДС начался процесс «переоценки ценностей», переосмысление опыта прошлого, выработка новой стратегической и тактической линии.

К началу Октябрьской войны 1973 года большинство руководителей ПДС стало осознавать важность политических методов борьбы за удовлетворение законных требований палестинского народа. В ряде официальных заявлений ООП содержалось осуждение

террористических актов, в частности организации «Черный сентябрь». Одновременно НСП принимает решение об установлении тесных контактов с движением сопротивления на оккупированных территориях. Именно с этого момента начинается неуклонное возрастание авторитета ООП на Западном берегу и в Газе.

Как уже было отмечено, в конце ноября 1973 года арабское совещание «в верхах» в Алжире приняло решение о том, что ООП является единственным законным представителем арабского народа Палестины. Аналогичное решение было принято и проходившей в феврале 1974 года в Лахоре (Пакистан) конференцией глав государств и правительств мусульманских стран.

На 12-й сессии НСП в июне 1974 года была принята политическая программа ПДС, в которой ставилась задача «освобождения палестинской земли и установления на любой части освобожденной земли национального суверенитета народа»⁵. Провозглашение этой задачи явилось отражением поворота руководств ООП к более реалистическим методам общего урегулирования на Ближнем Востоке. Некоторые аналитики расценили это как показатель того, что большинство лидеров ООП теперь готовы принять вместо светского, демократического государства на всей территории Палестины, как это было в 1947 году, независимую страну на четверти всей территории.

Согласие основного потока ООП на создание мини-государства привело к возникновению в октябре 1974 года Фронта отказа, в который вошли радикально настроенные палестинские организации, поддержанные Ираком. Фронт отказа отвергает идею создания палестинского государства на Западном берегу реки Иордан и в секторе Газа на том основании, что возникновение такого государства приведет к «примирению» арабских стран с Израилем и политическому признанию Израиля арабами.

Большое значение для палестинского движения имели решения Рабатского (октябрь 1974 года) совещания глав государств и правительств арабских стран, в которых содержалось признание ООП в качестве единственного законного представителя палестинского народа⁶.

Неуклонный рост международного авторитета ПДС, решения Алжирского, Лахорского и Рабатского совещаний создали благоприятные условия для всестороннего обсуждения палестинской проблемы на 29-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, которая приняла резолюцию (октябрь 1974 года) о приглашении ООП

как законного представителя палестинского народа принять участие в обсуждении палестинской проблемы. В своем выступлении на сессии ГА 13 ноября 1974 года Я. Арафат заявил о безусловном принятии резолюции СБ 242 со стороны ООП. Свою речь палестинский лидер закончил словами: «Я пришел с оливковой ветвью в одной руке и с ружьем борца за свободу — в другой. Так не позволяйте же оливковой ветви выпасть из моей руки»⁷.

Эвакуация палестинских отрядов из Ливана в 1982 году оказала противоречивое и многоплановое влияние на ООП, возможности второй вести вооруженную борьбу с Израилем значительно сузились. Однако уход ООП из Бейрута имел и определенный положительный эффект, на который обращает внимание доктор Абу Мазен. Пребывание вдали от центра ближневосточного региона позволило руководству ООП взглянуть свежим взглядом на весь комплекс внутренних и внешних проблем палестинского движения. Были сконцентрированы усилия на организационной перестройке внутри ООП и ПДС, что в итоге гарантировало ему большую независимость в определении позиции и снятии решений⁸.

К середине 80-х годов палестинское общество на данных Израилем территориях достигло высокого уровня развития, возникли массовые организации, произошла мобилизация сил населения. Стремление к независимости становится материальной силой, которую нельзя остановить репрессиями.

9 декабря 1987 года вспыхнуло восстание (интифада) палестинского народа на оккупированных Израилем территориях Западного берега и сектора Газа. Это восстание было результатом длительного процесса, в ходе которого накапливался опыт сопротивления палестинского народа.

Спецификой интифады было то, что она не носила вооруженный характер, а проявлялась в различных формах неповиновения, а также в демонстрациях, митингах, при попытках разгона которых их участники забрасывали израильскую полицию, а позже — израильских солдат камнями. Правда, в ответ участники этих акций получали не только удары резиновыми дубинками, но и настоящие пули, от которых погибло более тысячи палестинцев.

Главные цели интифады — прекращение оккупации, реализация права палестинского народа на самоопределение и создание собственного государства. Активное участие в интифаде всех социальных слоев свидетельствовало том, что восстание — не результат деятельности кучки политических активистов, а акт национальной

самозащиты и сопротивления. Палестинцы не требовали улучшения условий жизни под гнетом израильской оккупации. Они выступали за прекращение самой оккупации. Участники интифады не призывали к уничтожению государства Израиль. Они добились создания Палестинского государства наряду с Еврейским государством.

Восстание на оккупированных Израилем территориях — это совершенно новый феномен. Впервые в своей истории палестинцы шли целеустремленно и осознанно, при этом оставаясь на последовательно демократических, ненасильственных позициях, боролись за право на самоопределение. Интифада полностью дискредитировала идею безболезненной интеграции оккупированных территорий в Израиль. Восстание еще раз показало, что без кардинального решения палестинской проблемы безопасности и стабильности в регионе не добиться.

Интифада отражала качественную трансформацию палестинской политической мысли, которая позволила выработать реалистический подход к вопросу о разрешении палестино-израильского и арабо-израильского конфликтов. Кроме того, она сыграла особую роль в завершении процесса формирования палестинской нации и в создании политических институтов, заложивших основы палестинской государственности⁹.

По ходу развития восстания так называемые «народные комитеты» (органы палестинского самоуправления) укрепили свою роль, смогли утвердить себя в качестве народной власти, параллельной и альтернативной оккупационным властям. Эта их роль стала еще более значительной после того, как многие арабы из числа служащих гражданской администрации и полиции подали в отставку¹⁰.

В более широком плане интифада таким образом начала стимулировать отказ местного населения от работы в учреждениях израильского правления.

Все эти действия повстанцев в конечном счете были направлены на то, чтобы, как писала газета «Гаарец» (7.04.88), «израильские власти утратили контроль над оккупированными территориями или их частью».

Руководство восстанием осуществляло «Объединенное национальное руководство восстанием на оккупированных территориях», второе поддерживало тесный контакт с ООП.

Цель всех этих утверждений — дискредитировать Организацию освобождения Палестины как якобы не пользующуюся авторите-

том и влиянием у населения оккупированных территорий, посеять недоверие к ней.

Однако сама жизнь опровергла подобные утверждения. Совершенно очевидно, что восстание не могло бы в течение столь длительного времени развиваться по нарастающей, не будь у него организатора и вдохновителя. И таковым была ООП, общепризнанная всеми палестинцами, в том числе и жителями оккупированных земель, в качестве своего единственного законного представителя. Все время ООП осуществляла руководство восстанием. Что касается так называемых «исламских фундаменталистов», то их роль в восстании была весьма незначительна. Например, сторонники организации «Аль-Джихад аль-ислами» принимали участие в антиизраильских демонстрациях в секторе Газа под общенациональными лозунгами ООП и ФАТХ.

Таким образом, интифада окончательно решила вопрос палестинского представительства повсеместно на оккупированных территориях в пользу ООП — единственного законного представителя палестинского народа.

Восстание на оккупированных территориях Западного берега и сектора Газа, которое продолжалось почти 6 лет, явилось важным фактором, способствовавшим началу процесса урегулирования палестинской проблемы.

На своей 19-й сессии (12–15 ноября 1988 года) НСП отверг терроризм во всех его формах, продолжая настаивать на выводе израильских войск со всех арабских и палестинских территорий, оккупированных в 1967 году. Было подтверждено согласие палестинцев с резолюциями Совета Безопасности ООН 242 и 338¹¹.

В декларации, принятой 15 ноября 1988 года, Национальный Совет Палестины в законодательном порядке закрепил решение о создании двух государств (арабского и еврейского) и призвал к переговорам с Израилем под эгидой ООН при участии пяти постоянных членов СБ ООН для достижения всеобъемлющего урегулирования ближневосточного конфликта. Иными словами, эти решения фактически снимали формальный предлог, которым США и Израиль мотивировали свой отказ иметь прямые контакты с ООП.

На специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН в декабре 1988 года в Женеве Я. Арафат вновь недвусмысленно осудил терроризм и подтвердил право Израиля на существование в условиях мира и безопасности. «Давайте примиримся, давайте отбросим страх и запугивание» — сказал он тогда. Несколько позднее палестинский

лидер вызвался лично направиться в Израиль на встречу с его руководством при условии согласия на это арабских лидеров¹².

В период непосредственной подготовки к международной конференции по Ближнему Востоку в Мадриде ООП палестинцы на оккупированных территориях находились в трудном положении. В ответ на поддержку Ирака со стороны ООП во время военно-политического кризиса в регионе, вызванного агрессией Ирака против Кувейта, арабские государства объявили о прекращении финансовой помощи Организации Рождения Палестины. То есть прекращалась многомиллионная финансовая поддержка, которую Саудовская Аравия, Кувейт, Бахрейн, Оман, Катар и ОАЭ оказывали ООП в течение многих лет.

Как официально заявил председатель Исполкома ООП Я. Арафат, финансовые потери, понесенные палестинцами уже в начале кризиса в Персидском заливе, составили почти 4 млрд долларов. Основную часть этой суммы составили счета предприятий ООП и личные вклады палестинцев, замороженные в кувейтских банках.

Финансовая блокада резко ухудшила социально-экономическое положение палестинцев, в частности на оккупированных Израилем арабских землях. Введенный израильскими властями комендантский час в секторе Газа и на Западном берегу реки Иордан фактически отрезал 1700 тыс. палестинцев от внешнего мира. Жителям лагерей для беженцев, которые не имели возможности даже выйти из дома, угрожал голод.

Однако именно в этот период палестинцы, ООП полностью осознали свою самостоятельность в решении своих национальных проблем.

---

¹ Дмитриев Е. Палестинский узел... — М., 2007. — С. 30–31.

² Тума Э. Корни палестинской проблемы. — Иерусалим, 1976.

³ АбуМазен (Махмуд Аббас). Путь в Осло. — М., 1996. — С. 22.

⁴ См.: Бардард. Мифы и факты. Путеводитель по арабо-израильскому конфликту / Пер. с англ. А. Курицкого. — М.: Еврейское слово, 2007. — 480 с.

⁵ Benvenisti, M. The West Bank and Gaza Strip Project. — Wash., 1982. — P. 45.

⁶ Джабарин Ю. Израиль не ультиматум, а призыв к диалогу. Forward — The Jewish Daily. — 2007. — №4. — С. 6.

⁷ Сафие А. Мы, палестинцы, будем с честью держать свое слово. Forward — The Jewish Daily. — 2007. — С. 5–6.

⁸ См.: Каяли М. «Народные комитеты» в интифаде — их политическая, экономическая и общественная роль // Аль-Ард. — 1989. — № 6. — Дамаск.

⁹ См.: Эль-Сарраж. Психологические причины фракционной войны в Палестине. — 2007. — 135 с.

¹⁰ См.: Баймуратов М. А. Международное публичное право. — К.: Истина, 2004. — 532 с.

¹¹ Кисилев В. Блокада Палестины — это не путь к миру // Происшествия в мире. — 2007. — №35. — С. 19.

¹² Аль-Ахрам. — Каир. — 1991. — 20 апреля.

Н.П. Українець

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ВИВЕЗЕННЯ, ВВЕЗЕННЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ»: ТЕХНОЛОГІЯ УХВАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

У статті досліджується діяльність Верховної Ради України у сфері реституційної політики періоду незалежності України. Зокрема, автором реконструйовано технологію прийняття Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 1999 р.

Natalia Ukrainets. Law of Ukraine On the Removal, Import and Restitution of Cultural Values: Methodology of the Political Decision-Making. The article is devoted to the post 1991 activity of the Verkhovna Rada of Ukraine in the field of the restitution policy. The author reconstructs the methodology of the decision-making with regard to the Law on the Removal, Import and Restitution of Cultural Values (1999).

Протягом століть в Україні було створено чималу кількість культурних та історичних цінностей, але значна їх частина загинула під час війн або була вивезена за кордон, інша, особливо культового призначення, була цілеспрямовано знищена. За останні роки значно почастишали й спроби викрадення культурних та історичних цінностей з музеїв, храмів та незаконне вивезення їх за кордон. Законодавча неврегульованість питань, пов'язаних із вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей призводила до функціонування тіньового ринку культурних та історичних цінностей, до незворотної втрати Україною значної кількості матеріальних і духовних надбань нашого народу.

Звичайно, Україна, яка після розпаду колишнього СРСР стала незалежною державою, зіткнулася з особливо гострою проблемою — відсутністю та неврегульованістю власної законодавчої бази у сфері реституції, а її створення потребувало часу. Можливо, тому в Україні тривалий час ще діяв Закон УРСР від 13 липня 1978 р. «Про охорону та використання пам'яток історії та культури», окремі норми якого, без сумніву, були застарілими і не відповідали викликам часу. Здобувши незалежність, Україна розпочала формування державної політики, зокрема й у галузі міжнародного обміну культурними цінностями. Наша держава поступово й наполегливо включається в європейський та загальносвітовий процес, визнаючи свою позицію щодо гострої проблеми реституції втрачених або незаконно переміщених пам'яток культури.

Разом з тим, відбувається процес поглиблення та спеціалізації законодавства відповідно до практичних потреб, що їх висуває життя. З огляду на це, прийняття Верховною Радою України Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (№1068–XIV від 21 вересня 1999 р.) було важливим кроком у напрямі розбудови цивілізованих відносин у галузі обміну культурними цінностями. Закон заклав підвалини для подальшого розвитку і вдосконалення правового поля України у частині захисту національно-культурних інтересів. Як зазначено в преамбулі: «Цей Закон регулює відносини, пов'язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей, і спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури»¹.

Для того, щоб зрозуміти, яким чином ухвалювався зазначений Закон, а також поглянути на механізм законотворчості, процедуру ухвалення та етапи проходження Закону, звернемося до аналізу архівних документів, які й понині не введені до наукового обігу. Уперше досліджуване питання було внесено до плану роботи Верховної Ради України ще влітку 1995 р. Проект Закону України, який мав назву «Про переміщення культурних цінностей через державний кордон України» вже у липні поточного року було розіслано на погодження 13 міністерствам та відомствам України. Аналіз пропозицій та зауважень, які надійшли у профільну Комісію* (лист Міністерства культури України №9-412/14

* До 1998 р. Комітети Верховної Ради України мали назву Комісій.

від 30.11.1995 р. до голови Комісії з питань культури і духовності М. Косіва) засвідчував, що, крім редакційної правки, проект Закону потребував ряд принципових змін та доповнень. Зокрема, це стосувалося питань права власності (Міністерство юстиції), узгодження тексту з відповідними міжнародними документами (Міністерство закордонних справ), зміни назви Закону (Державний митний комітет — запропонував змінити назву на Закон України «Про культурні цінності»), ліцензування зовнішньоекономічної діяльності установ, що торгують культурними цінностями (Нацкомцінностей), уточнення завдань, компетенції, складу та правового статусу Міжвідомчої ради з питань переміщення культурних цінностей через державний кордон України (НАН України), повернення культурних цінностей, що тимчасово вивозяться з України (Головархів), непоширення дії Закону на авторів сучасних творів або осіб, що мають авторське право* (ДААСП України) та ряд інших².

Окремі аспекти проблеми були порушені у листі голови Комісії М. Косіва №06-7/14-484 від 19.10.1995 р. до віце-прем'єр-міністра України І. Кураса. Вони стосувалися не лише змістової частини проекту Закону, але й вирішення ряду організаційних і фінансових питань (ставилося питання про виділення через Мінкультури 180–200 млн крб. на його розробку).

Зокрема, суттєвою вадою первісного тексту законопроекту Комісія вважала те, що він враховував лише ідентичний закон Російської Федерації, а законотворчість інших країн у цій сфері залишилася поза увагою розробників. Також у листі було зроблено акцент на необхідності опрацювання та застосування у законопроекті відповідних міжнародних нормативних актів. Зокрема, зазначалося: «Тільки в ЮНЕСКО розроблено близько 10 документів, які мають пряме відношення до цієї справи. Слід врахувати аналогічні закони провідних західних держав, а також країн, з якими Україна має спільні кордони. Це дасть змогу уникнути багатьох ускладнень при ввезенні та вивезенні культурних цінностей, які виникають через ряд розбіжностей в трактуванні законами різних країн одних і тих же положень міжнародних нормативних актів. А для того,

---

* Пропонувалося занести до переліку культурних цінностей, що не підлягають вивезенню з України, лише мистецькі твори, рукописи, книги, видані до 1945 року.

щоб проект Закону набув належної міжнародної ваги та актуальності, при його доопрацюванні потрібно уважно вивчити двосторонні міжнародні угоди України (особливо з сусідніми країнами) в галузі культурного співробітництва...»³.

Згодом Мінкультури на базі попереднього проекту Закону підготувало та погодило із зацікавленими міністерствами і відомствами проект Закону України за новою назвою «Про вивезення і ввезення культурних цінностей»^{*} і листом №9-163/13 від 01.02.1996 р. за підписом Міністра Д. Остапенка надіслало його до Кабінету Міністрів. У процесі підготовки документа були враховані зауваження і пропозиції зацікавлених міністерств і відомств, висновки науково-правової експертизи Інституту держави і права ім. В.Корецького НАН України. У листі підкреслювалося, що вже у новій редакції Закону, на відміну від попередньої, положення узгоджувалися з чинним законодавством України, а саме — з Основами законодавства України про культуру, Законами України «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про музеї та музейну справу», «Про авторське право і суміжні права», Митним кодексом України та іншим чинним законодавством України та нормативними актами. Також законопроект врахував досвід розвинутих європейських країн, вимоги міжнародних угод і конвенцій, зокрема рекомендацій ЮНЕСКО.

Згідно з довідкою про погодження законопроект був схвалений Міністерствами економіки, фінансів, юстиції, закордонних справ, Держмиткомом, Держкомкордоном, Головархівом, Нацкомцінностей, ДААСП України. Також зазначений проект Закону було погоджено з віце-прем'єр-міністром І. Курасом⁴.

Законопроект супроводжувала велика пояснювальна записка Д. Остапенка. У ній зазначалося, що чинне українське законодавство не охоплює широке коло проблем, які виникають у зв'язку з вивезенням культурних цінностей за межі України або їх ввезенням на територію України. Також відсутнє чітке правове визначення понять та категорій культурних цінностей, що є національним надбанням України, вивезення (тимчасового вивезення), ввезення, в тому числі незаконного, а також регламентація процедур та механізмів оформлення переміщення культурних цінностей

---

^{*} Проект Закону спочатку мав таку назву і не враховував повернення культурних цінностей.

через митний та державний кордон України. Законодавчо не визначені органи контролю вивезення та ввезення культурних цінностей. Між тим, активізація міжнародного культурного співробітництва та зростання інтересу до України у міжнародному співтоваристві супроводжується активною виставковою, концертною та іншою діяльністю українських культурних та наукових установ, юридичних та фізичних осіб. Відповідно, значна частина об'єктів, що мають історичну, наукову або культурну цінність, постійно переміщується через кордони нашої держави. Водночас на фоні загального зростання попиту на антикваріат стійкою є тенденція до збільшення кількості незаконного вивезення та контрабанди культурних цінностей з території України, про що свідчить досвід роботи митних та правоохоронних органів. Викликає тривогу зростання кількості зухвалих крадіжок цінностей з музеїв, бібліотек, архівів, інших державних сховищ, а також тих, що належать релігійним громадам.

У той же час, у документі наголошувалося, що саме введення цього Закону в дію дасть змогу взяти під державний контроль переміщення культурних цінностей з території України та на територію України, здійснювати ефективний захист національних культурних надбань.

Після розгляду у відповідних підрозділах 23 липня 1996 р. Кабінет Міністрів подав у порядку законодавчої ініціативи проект Закону «Про вивезення і ввезення культурних цінностей» на розгляд Верховної Ради України (реєстр. №0932). Слід зазначити, що у листі до Верховної Ради №28–1927/4 від 22 липня 1996 р. Прем'єр-міністром П. Лазаренком наголошувалася нагальна потреба у збереженні культурних цінностей України. «У музеях України зібрані унікальні культурні надбання народу, що налічують більш як 10 млн пам'яток. Чимало таких цінностей знаходиться у 46 діючих державних історико-культурних заповідниках, в архівах, бібліотеках, приватних колекціях. Водночас відсутність належної законодавчої бази спричиняє негативні тенденції в справі вивезення і ввезення культурних цінностей. Допускаються факти розкрадання музейних та інших культурних цінностей, контрабанди, незаконного вивезення за кордон унікальних колекцій, що мають історичну, художню, наукову цінність. Лише за останні 5 років митними та правоохоронними органами затримано понад 10 тис. предметів музейного значення під час незаконного вивезення їх за межі України»⁵, — зазначалося у листі.

Відповідною резолюцією першого заступника Голови Верховної Ради України О. Ткаченка від 23.07.1996 р. цей лист було розписано на М. Косіва, В. Буткевича, О. Жира, В. Мухіна з проханням внести в установленому порядку законопроект на розгляд Верховної Ради України і цього ж дня сектор реєстрації законопроектів зареєстрував це подання (реєстр. №2455)⁶.

Відтоді розпочався процес проходження законопроекту у стінах вищого законодавчого органу держави. Насамперед, було підготовлено висновок науково-експертним управлінням Секретаріату Верховної Ради (лист №368/16 від 13.08.1996 р.), де підкреслювалося, що автори проекту не прописали, а лише задекларували механізм повернення історико-культурних цінностей, які з тих чи інших причин опинилися за її межами, хоча ця проблема, враховуючи багатовікове бездержавне існування та численні війни на терені України, є одним з першочергових завдань, яке зафіксовано у Ст.54 і 66 Конституції України. Управління підкреслює й те, що у проекті недостатньо забезпечено право громадян на володіння, користування і розпорядження культурними та історичними цінностями, що є їхньою власністю (Див.: Ст.41 Конституції України). Ст.28, 29, 30 проекту Закону значною мірою ревізують це конституційне право. А деякі положення, наприклад Ст.6 і 7 (про вивезення та ввезення культурних цінностей, що містять дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння та зброї, яка є культурною цінністю) лише декларуються, бо не мають відповідного правового розв'язання.

Управління також вважало за необхідне термін «культурні цінності» замінити на дефініцію «культурні та історичні цінності», як таку, що повніше розкриває зміст предмета. І тому пропонувало змінити назву проекту Закону на «Про повернення в Україну культурних та історичних цінностей та порядок їх вивезення та ввезення».

Протоколом №53 від 4 вересня 1996 р. Комісією (голова Комісії — М. Косів) вирішено запропонувати Верховній Раді України схвалити законопроект у першому читанні⁷.

Свої висновки до цього законопроекту подали також інші профільні Комісії Верховної Ради — з питань законності і правопорядку (голова — О. Жир), з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин (голова — С. Кіяшко).

Закон пройшов також наукову апробацію в Інституті держави і права ім. В. Корецького НАН України. Зокрема, у висновку, підготовленому доктором юридичних наук В. Акуленком, під-

креслювалося, що принципового звучання набула думка про оголошення мораторію «на будь-яке повернення німецьких культурних цінностей і ... розгляд відповідного закону «Про право власності на культурні цінності, переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни», як подібне мало місце у Державній Думі Російської Федерації ... оскільки вчинені акції про передачу таких цінностей німецькій стороні офіційними особами України з політичних мотивів не розв'язують непростой міжнародної проблеми, але створюють прецедент»⁸.

21 лютого 1997 р. цей проект Закону було внесено на розгляд сесії Верховної Ради України. Доповідачем з цього питання на сесії було визначено міністра культури і мистецтв України Д. Остапенка (доповідь зробив Л. Новохатько — заступник міністра), а співдоповідачем — голову підкомісії Комісії з питань культури і духовності М. Жулинського.

У своїй доповіді Л. Новохатько наголосив, що законопроект є першим документом, який всебічно охоплює коло питань, пов'язаних з культурними цінностями, і зазначив, що на шляху до здобуття незалежності Україна зазнала катастрофічних втрат культурних цінностей. «На превеликий жаль, з відновленням державності Україна і досі втрачає свої національні скарби»⁹, — зазначив доповідач. Іншою проблемою, яку також виокремив депутат, є недостатнє фінансування охорони культурних цінностей.

Загалом, у доповідях та співдоповідях були охарактеризовані структура та зміст законопроекту, проаналізовано його окремі статті та саму ідеологію документа. Ряд дискусійних питань та цікавих думок виявили обговорення та запитання народних депутатів (Я. Кендзьор, Б. Олійник, В. Білоус, В. Свято, Т. Кияк, В. Яворівський, М. Косів).

Так, під час обговорення депутат В. Білоус поставив таке запитання доповідачу: «Чи не вважаєте Ви, що ми теж повинні прийняти відповідний закон, тільки не такий, як Ви пропонуєте, а більш жорсткий? Те, що є на території України, має бути її власністю. Я маю на увазі й Чорноморський флот, тому що парламент ніяк не може повернутися до питання про виведення російських військ із території України»¹⁰. На що Л. Новохатько зауважив: «...ми повинні тут йти за рекомендаціями європейського, світового законодавства і за тими рекомендаціями і внесками, які є... Та чи варто йти на політичні ускладнення через культурні цінності — це вирішувати політикам, а не митцям»¹¹.

Заступник голови Комісії з питань ядерної політики та ядерної безпеки В. Свято висловив свої міркування на промову М. Жулинського, зазначивши: «... в народі кажуть: «Коли коней вкрали, тоді і стодолу закрили» ... я веду до того, що ми займаємося питанням ліквідації наслідків і витрачаємо на це великі зусилля — фізичні, економічні... Але є два попередніх компоненти, а саме: прогнозування й запобігання, тобто профілактика, недопущення цих наслідків»¹². На що М. Жулинський відповів: «Верховною Радою прийнято багато законів ... інша справа, що ці закони сьогодні виконуються недостатньо ... і що саме виконання законів не на належному рівні. В цьому законопроекті є відповідна стаття, якою передбачено цілий комплекс заходів, що дають можливість законодавчо відрегулювати всі ці дуже складні і дуже тонкі проблеми»¹³. Ще одна проблема, яку виокремив доповідач, торкалася колекцій культурних цінностей, до яких можуть входити предмети надзвичайно високої мистецької цінності, і водночас такі, що не мають мистецької цінності, зазначивши: «... недавно в пресі з'явилася інформація про те, як у Єгипті було припинено вивезення надзвичайно важливих історичних і культурних цінностей у вигляді так званого ширвжитку. Тобто контрабанда сьогодні діє дуже хитро, і це є міжнародна проблема»¹⁴.

Говорячи про важливість ухвалена цього законопроекту, голова підкомісії Комісії з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин В. Яворівський наголосив: «Я розумію, яким дріб'язковим і несуттєвим він може виглядати, скажімо, на тлі тих законопроектів, які ми розглядали вчора, — про народні дружини або там про призупинення падіння надоїв молока і таке інше. На превеликий жаль, нам усе доводиться робити навздогін. Ми лише сьогодні прийняли в першому читанні проект Закону про радіаційну безпеку, радіаційний захист. Через 10 років після того, як рвонув Чорнобиль! Знову ж таки, приймаємо Закон про призупинення падіння тоді, коли вже все впало і практично нічого зупиняти. Запропонований проект Закону не випадає з цього ряду, тому що приймаємо ми його тоді, коли практично все найцінніше, що можна було вивезти з України, уже вивезено»¹⁵.

Голова Комісії М. Косів висловив пропозицію внести до проекту Закону не лише культурні цінності, а й те, що може бути названо історичною цінністю, і запропонував змінити його назву на «Закон про повернення культурних цінностей в Україну та про вивезення і ввезення культурних та історичних цінностей і надбань

держави», наголошуючи, що це жодним чином не руйнує правової бази цього Закону, а тільки її розширює. Також він підкреслив необхідність вироблення чіткішого механізму реституції культурних цінностей в Україні як у міжнародній, так і національній правовій базі. Щодо проблеми створення цивілізованого ринку мистецтва, пов'язаних з нею спрощення процедури і розробку чіткої правової бази, він зазначив: «Іноді художник, який хоче продати свою картину (... митці нині опинилися в жалюгідних умовах), не може цього зробити, хоча ця його робота далеко не шедевр, який мав би залишитися в національній скарбниці»¹⁶.

Підсумки дискусії підбив Голова Верховної Ради України О. Мороз, який, попрохавши підтримати пропозицію розробників цього законопроекту, сказав: «Я просив би, шановні депутати, зважити на те, що така скрута економічна, а ми обговорюємо такий законопроект. Мине час, зросте добробут людей, але те, що ми зараз закладаємо, в правовому відношенні буде надзвичайно корисним для держави і для народу»¹⁷. Згодом питання було поставлено на голосування, за результатами якого проект Закону було схвалено в цілому 243 голосами народних депутатів¹⁸.

Згідно з результатами голосування 21 лютого 1997 р. О. Мороз підписав Постанову Верховної Ради України №105/97-ВР «Про проект Закону України «Про вивезення і ввезення культурних цінностей», відповідно до якої проект було схвалено у першому читанні та доручено Комісії з питань культури і духовності з урахуванням пропозицій і зауважень постійних Комісій доопрацювати документ та внести його на розгляд Верховної Ради»¹⁹.

Уже 24 лютого 1997 р. листом №06-7/12-74 Комісія звернулася до голів постійних Комісій з проханням надіслати свої пропозиції та зауваження до проекту Закону України «Про вивезення і ввезення культурних цінностей» до другого читання²⁰. Відповідно до цього рішення свої пропозиції щодо законопроекту надіслав ряд Комісій (з питань оборони і державної безпеки, з питань законності і правопорядку, з питань ядерної політики і ядерної безпеки, з питань екологічної політики, з питань державного будівництва, діяльності рад і самоврядування). Голова Нацкомцінностей О. Федорук також направив листа з пропозиціями голові Комісії М. Косіву (№28/126 від 10 квітня 1997 р.), у якому зазначив, що у цьому законопроекті не врегульована проблема повернення культурних цінностей з території України під час втрати нею незалежності, в період Першої і Другої світових воєн, а також правовий

статус переміщених культурних цінностей інших держав на територію України. Крім того, він запропонував доповнити законопроект окремим розділом «Повернення незаконно вивезених і незаконно ввезених культурних цінностей» та рядом статей, спрямованих загалом на утвердження пріоритету повернення в Україну незаконно вивезених культурних цінностей²¹.

Як свідчить аналіз порівняльних таблиць до законопроекту, вдосконалення нормотворчого акта відбувалося за кількома напрямками. По-перше, пропонувалося скорегувати саму назву Закону й основний акцент зробити на реституції культурних цінностей. Зокрема, С.М. Ніколаєнко запропонував назвати Закон так само, як він звучить у чинній редакції, і додати до нього спеціальний розділ «Повернення і реституція культурних цінностей», де слід визначити державний механізм, процедуру подібних акцій і правовий статус переміщення цінностей, а саме:

1) українських цінностей, що в різні історичні періоди і з різних причин опинилися протизаконно за кордоном;

2) так званих трофейних цінностей, вивезених з території Німеччини в Україну у період 1945–1946 рр.

У свою чергу, В. Білоус запропонував назвати Закон «Про повернення в Україну культурно-історичних цінностей та порядок їх ввезення та вивезення» і доповнити законопроект новим розділом «Про повернення в Україну культурних та історичних цінностей».

По-друге, були проблеми термінологічного наповнення. В першому читанні культурні цінності визначалися як цінності світського або релігійного характеру, а за поправкою В. Журавського, яка була врахована, культурні цінності — це об'єкти матеріальної і духовної культури (Ст.1 чинного Закону). Інші депутати — О. Яковенко та М. Жулинський запропонували доповнити цю статтю окремим терміном «родинні цінності» (родинні цінності — культурні цінності, що мають характер особистих чи родинних предметів, документів власника, а також ті, що перейшли у його власність шляхом успадкування відповідно до законодавства України). Але вже у наступній поправці до Закону визначення скоротили «родинні цінності — культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів»²².

По-третє, були певні неузгодженості юридичного характеру. С. Пхиденко запропонував визначити правовий статус власників культурних цінностей, замінивши «будь-які особи» на «юридичні та фізичні особи», а також окреслив роль законодавчих та судових

органів, як України, так і іноземних держав, у поверненні культурних цінностей, хоча попередня редакція передбачала, що повернення незаконно ввезених культурних цінностей здійснюється не лише відповідно до законодавства України або за рішенням суду (чинна норма), а й міжнародних договорів (вилучено). Зауваження О. Кожушка торкалися того, що «...не слід змішувати повноваження судової і виконавчої влади і наділяти управління при Кабінеті Міністрів правами юридичної особи»²³. Цю позицію підтримав і П. Шейко, наголосивши, що це «...обмежує права всіх власників культурних цінностей і суперечить Ст.6, 22 Конституції України»²⁴. Також порушувалися питання права власності на культурні цінності та права ними розпоряджатися. В попередній редакції розділ V «Запобігання незаконній передачі прав власності на культурні цінності» передбачав, що вивезення культурних цінностей з України може здійснюватися тільки власником цих цінностей або уповноваженою ним особою в порядку, встановленому законодавством України. Не допускалася передача власником культурних цінностей прав володіння, користування і розпорядження зазначеними культурними цінностями, а також продаж цінностей, якщо ці дії могли сприяти незаконному їх вивезенню²⁵. Цю норму було вилучено поправками Б. Кожина та В. Журавського. А депутат О. Яковенко зазначив: «У запропонованому варіанті норма дії статті обмежує конституційні права громадянина ... і яким чином власник при продажу культурних цінностей може передбачити, що в подальшому (через 5–15 років, наприклад) вони можуть бути беззаконно вивезені»²⁶, — цю поправку було спочатку відхилено, а згодом враховано. А депутатами О. Кожушко та П. Шейко було запропоновано: «... державні органи України мали право придбати культурну цінність без порушення прав власника»²⁷.

По-четверте, окремий інтерес становили питання, пов'язані з уточненням фіскальних та управлінських засад дії цього документа. А саме — до статті «Сплата мита на культурні цінності» було внесено поправку депутата Б. Кожина: «Дія цієї статті не поширюється на культурні цінності — експонати виставок, що ввозяться або вивозяться», обґрунтовуючи це так: «Для України, яка прагне бути цивілізованою і правовою державою, митні тарифи призведуть до обмеження ввозу світових культурних цінностей на її територію. Таким чином, ми позбавляємо наш народ можливості ознайомитися із досягненнями світової культури»²⁸. А депутат В. Білоус у листі до Комітету №341/2 від 05.03.1997 р.

запропонував взагалі зняти ввізне мито на ввезення культурно-історичних цінностей. У попередній редакції законопроекту навіть була окрема стаття 39 «Пільги щодо сплати мита», яка передбачала, що у окремих випадках фізичним чи юридичним особам, що передали в дарунок Україні культурні цінності, можуть надаватися пільги щодо сплати мита у разі вивезення цими особами аналогічних культурних цінностей.

Також у попередній редакції була норма щодо продажу культурних цінностей, якщо вони не передані для постійного зберігання державним музеям, архівним установам, бібліотекам, іншим державним сховищам культурних цінностей або релігійним об'єднанням, а кошти від реалізації зазначених культурних цінностей (порядок розподілу і використання цих коштів мав визначати Кабінет Міністрів) мали передаватися державному органу, що забезпечив їх затримання чи конфіскацію — Мінкультури, Головархіву.

По-п'яте, депутати В. Журавський, С. Пхиденко пропонували посилити міжнародний контекст нового законопроекту. Зокрема, В. Журавський запропонував доповнити статтю 1 частиною другою такого змісту: «Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж ті, що містяться в законодавстві України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, то застосовуються правила міжнародного договору»²⁹.

По-шосте, ряд народних депутатів, підкреслюючи проблему зловживання службовим становищем працівниками дипломатичного корпусу, почали вносити до проекту відповідні поправки та уточнення. Згідно з пропозицією С. Пхиденка зі статті 17 законопроекту, яка мала назву «Порядок вивезення культурних цінностей особами, які володіють дипломатичними привілеями та імунітетом», було вилучено слово «привілеї» (тобто дипломатичний корпус було позбавлено додаткових переваг під час перетину кордону, а залишили лише імунітет, який є обов'язковою нормою для здійснення повноважень). О. Кожушко запропонував уточнення: «В окремих випадках за підозрою в порушенні цього Закону і чинного законодавства України ... особистий вантаж зазначених осіб може бути підданий митному огляду відповідно до митного законодавства України і міжнародних угод (чинна норма ст.18). Необхідність внесення цього уточнення П. Шейко обґрунтував так: «Зазіхання» на «дипломатичні привілеї» може тлумачитись як порушення не лише чинного законодавства України, а й між-

народних угод, що призведе до непередбачених наслідків, можливо, й для нашої держави»³⁰. Але ці зауваження були відхилені. Б. Губський (лист № 1 від 1 квітня 1999 р. до голови Комітету Л. Танюка) запропонував таку редакцію: «Порядок вивезення з території України культурних цінностей особами, що володіють дипломатичними привілеями чи імунітетом, регулюється відповідно до Міжнародної конвенції з консульських зносин та міжнародних угод, ратифікованих Україною у встановленому порядку»³¹. Щодо тимчасового вивезення цінностей, то стаття 21 у попередній редакції передбачала окремий пункт: «Клопотання про надання права на тимчасове вивезення культурних цінностей може бути також відхилене, якщо Україна не має дипломатичних відносин з державою, до якої передбачено здійснити тимчасове вивезення культурних цінностей»³². Цю норму було вилучено.

По-сьоме, жвавий інтерес депутатів викликало питання компетенції державних органів регулювання і контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей. Зокрема, С. Ніколаєнко запропонував повернути Нацкомцінностей попередній статус, обґрунтовуючи це так: «В державних інтересах, зокрема в реалізації міжнародних програм України, доцільно відновити в Законі попередній статус Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, підпорядкувати її Кабінету Міністрів України, надавши їй відповідних повноважень ефективно впливати на процеси ввезення, вивезення, передачі права власності і повернення культурних цінностей»³³. А з боку О. Кожушка були досить гості заперечення щодо створення Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Він наголосив: «...її створення потребує додаткових витрат, а виконання координації робіт можна покласти на Міністерство культури і мистецтв України, Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів»³⁴. Пропозицію було відхилено, так само як і зауваження ще одного народного обранця П. Шейка, який зазначив, що «...не варто утворювати за бюджетні гроші ще один новий апарат, необхідність в якому не доводить ані цей законопроект, ані стан в культурі та державі»³⁵.

Наступне. Окремим питанням, що активно обговорювалося, було функціонування державної експертизи. Попередньою редакцією передбачалося, що порядок проведення державної експертизи культурних цінностей встановлюється Мінкультури та Головархівом, а з урахуванням поправки В. Журавського було визначено, що цей

порядок та розміри плати за неї затверджується Кабінетом Міністрів. Депутат П. Шейко наполягав на поправці «державної експертизи, що не завдасть ушкоджень», яку було відхилено в зв'язку з тим, що це враховується підзаконними актами, а А. Коропенко пропонував статтю 12 доповнити таким абзацом: «Державна експертиза — це постійно діючий орган із спеціалістів при Міністерстві культури і мистецтв та підпорядкованих йому територіальних органів (чи орган створюваний в разі потреби)», обґрунтовуючи це так: «По-перше. Необхідно дійсно в законопроекті відтворити державницьку позицію щодо наших культурних цінностей. По-друге. Культурні цінності знаходяться на всій нашій великій території в музеях державних, народних, громадських, архівах, бібліотеках тощо і є потреба в постійно діючому органі Державної експертизи ... як органу дійсно висококваліфікованого, котрий повинен стояти незалежно на захисті культурних цінностей не тільки під час вивезення і ввезення їх, а постійно»³⁶. Зауваження Б. Кожина, що «Реалізація статті призведе до зайвої бюрократичної тяганини»³⁷, не було підтримано М. Лавриненком та Ю. Бубликом, які запропонували третій абзац статті 14 викласти в такій редакції: «Вивезення культурних цінностей без зазначених свідоцтва та акту забороняється», обґрунтовуючи так: «Це доповнення потрібне для виключення можливості шахрайства»³⁸.

І останнє. Вносилися правки щодо авторських та суміжних прав. Б. Кожин наголосив, що в чинній редакції Закон забороняє вивозити виготовлені власними руками культурні предмети, що є обмеженням прав власника і суперечить Конституції України, але згодом за поправкою В. Мухіна, яка спочатку була відхилена, Комітет запропонував прописати у преамбулі «дія цього Закону не поширюється на сучасні сувенірні вироби, предмети культурного призначення серійного та масового виробництва». А М. Жулинський пропонував викласти цю норму так: «Фізичні чи юридичні особи, які вивозять за життя автора або протягом 50 років після його смерті створені ним твори, що мають наукову, художню, історичну, етнографічну та іншу культурну цінність, зобов'язані підтвердити законність володіння ними»³⁹.

Цікавою є також стаття, яка не знайшла відображення у чинному Законі й мала назву «Заохочення осіб, які сприяють поверненню культурних цінностей в Україну» і передбачала, що «дарунку може бути присвоєно ім'я дарителя в установленому законодавством порядку»⁴⁰.

Підсумовуючи, слід зазначити, що помітна роль у вдосконаленні законопроекту та його змістовому наповненні під час другого читання належала саме М. Жулинському. Аналіз документа засвідчує, що він є, по суті, автором цілого ряду статей (4, 5, 6, 8, 9), які у його редакції увійшли у майбутній Закон. У першому читанні, відповідно до попередніх пропозицій депутата, чинна стаття 4 «Культурні цінності, що підлягають поверненню в Україну» (змінити назву за поправкою М. Жулинського) містила: «Поверненню в Україну підлягають:

- культурні цінності, незаконно вивезені з території України;
- культурні цінності, які мають особливе значення для історії та культури України і є невідчужуваними національними реліквіями;
- культурні цінності, вивезення яких стало прямим або опосередкованим наслідком втрати Україною державної незалежності, війн, збройних конфліктів та іноземних окупацій;
- культурні цінності, пов'язані з історією та культурою України, щодо яких існує загроза їх фізичному існуванню;
- культурні цінності, вивезення яких порушило цілісність цінностей, що перебувають в Україні і складають разом з ними єдиний комплекс;
- культурні цінності, вивезення яких призвело до обмежень у використанні пов'язаної з ними інформації наукового та історичного характеру;
- культурні цінності, вивезення яких порушує права громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, щодо їх традиційного чи релігійного (духовного) використання»⁴¹.

Стосовно незаконного володіння, М. Жулинський запропонував таку норму: «Незаконно вивезенні з території України культурні цінності, що знаходяться за її межами, є власністю народу України». З іншого боку, депутат пропонував: «Відповідно до законодавства України і міжнародних договорів, культурні цінності, незаконно ввезені на територію України, підлягають поверненню. Культурні цінності інших держав, переміщені на територію України під час війн та збройних конфліктів, ... можуть бути повернуті до держав їх походження відповідно до законодавства України і міжнародних договорів»⁴², але цю поправку не було внесено у чинний Закон.

Загалом у процесі роботи над законопроектом у Комітет надійшло 223 пропозиції і доповнення. Майже всі вони після детального обговорення були враховані в остаточній редакції документа.

21 вересня 1999 р. на дев'ятому сесійному засіданні Верховної Ради за головування О. Ткаченка проект Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» було винесено на обговорення у другому читанні. Секретар Комітету С. Пхиденко відзначив важливу роль і значення цього законопроекту: «На сьогодні перед Україною стоїть величезна проблема: не лише як переміщати свої культурні цінності, а і як повернути величезну кількість, яку можна вимірити десятками тисяч одиниць, тих цінностей, які були вивезені за територію України, особливо під час Великої Вітчизняної війни в Німеччину»⁴³. Він наголосив, що законопроект був прийнятий у першому читанні ще минулим складом Верховної Ради в 1997 р. Проте робота над самим проектом Закону дещо затягнулася, і це пояснюється лише тим, що після першого читання народними депутатами було запропоновано внести до проекту і питання повернення в Україну культурних цінностей. Враховуючи те, що проблема повернення надзвичайно складна, норми проекту Закону потрібно було узгодити із вимогами міжнародних правових документів, які регламентують питання вивезення, ввезення та права власності на культурні цінності. Це дещо вплинуло на структуру проекту Закону. Зокрема, чіткіше сформульовано статтю про культурні цінності України, визначено категорію культурних цінностей, які не підлягають вивезенню за межі України, і т.д.

У ході засідання було розглянуто ряд нових пропозицій, які вносили народні депутати, але які суттєво не впливали на ідеологію документа. Проект Закону було поставлено на голосування в цілому в другому читанні з урахуванням поправок: «За» проголосувало 202 депутати, «Проти» — 1, «Утрималось» — 2, а «Не голосувало» — 128. Рішення не було прийнято. Але вже за хвилину поставили це питання вдруге. За результатами голосування в цілому у другому читанні «За» — 254, жодного «Проти», «Утрималось» — 2, «Не голосувало» — 79. Рішення було прийнято. Ще через хвилину була висунута пропозиція остаточно прийняти його, і це рішення було підтримано 256 голосами, де жодного «Проти», «Утрималось» — 2, «Не голосувало» — 77⁴⁴.

Так на першій сесії третього скликання було прийнято Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», а вже 1 жовтня його було направлено на підпис Президентові та, відповідно до процедури, через 15 днів отримано з підписом Президента.

На сьогодні Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» №1068–XIV зі змінами, внесеними згідно з Законами України «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» №594-15 від 06.03.2003 р., «Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про телекомунікації» № 2599–15 від 31.05.2005 р., по суті, є основним засадничим документом, який регулює реституційний процес.

Загалом, прийнятий Закон, незважаючи на певні недоліки, окремі тіньові сторони, неврегульовані проблеми, є досить ефективним інструментом проведення державної політики щодо реституції культурних цінностей. У контексті виконання норм цього Закону сьогодні, по суті, реалізується один із важливих аспектів державної культурної політики. Звичайно, з часом більш рельєфною стала проблема необхідності внесення змін і доповнень до чинного Закону (а можливо, й підготовка нового Закону), які б відповідали викликам часу.

---

¹ Поточний архів Верховної Ради України (далі — ПА ВРУ). — Ф. 1, оп. 22, спр. 4640. — Арк. 1.

² Там само. — Арк. 49–58.

³ Там само. — Арк. 49–50.

⁴ Там само. — Арк. 31.

⁵ Там само. — Арк. 11.

⁶ Там само. — Арк. 9.

⁷ Там само. — Арк. 73.

⁸ Там само. — Арк. 70–71.

⁹ ПА ВРУ. — Ф. 1, оп. 42, спр. 215. — Арк. 54.

¹⁰ Там само. — Арк. 59.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — Арк. 63.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — Арк. 64.

¹⁵ Там само. — Арк. 65.

¹⁶ Там само. — Арк. 67.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ПА ВРУ. — Ф. 1, оп. 22, спр. 4640. — Арк. 111.

- ²⁰ ПА ВРУ. — Ф. 1, оп. 22, спр. 4640. — Арк. 112.
²¹ Там само. — Арк. 136.
²² Там само. — Арк. 145.
²³ Там само. — Арк. 156.
²⁴ Там само. — Арк. 157.
²⁵ Там само. — Арк. 164.
²⁶ Там само. — Арк. 134.
²⁷ Там само. — Арк. 166.
²⁸ Там само. — Арк. 123.
²⁹ Там само. — Арк. 180.
³⁰ Там само. — Арк. 190 зв.
³¹ Там само. — Арк. 137–138.
³² Там само. — Арк. 162.
³³ Там само. — Арк. 185 зв.
³⁴ Там само. — Арк. 131.
³⁵ Там само. — Арк. 186 зв.
³⁶ Там само. — Арк. 140.
³⁷ Там само. — Арк. 123.
³⁸ Там само. — Арк. 129.
³⁹ Там само. — Арк. 165.
⁴⁰ Там само. — Арк. 150.
⁴¹ Там само. — Арк. 148–149.
⁴² Там само. — Арк. 149.
⁴³ Там само. — Арк. 202.
⁴⁴ Там само. — Арк. 204.

В.М.Кулик

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО МАС-МЕДІЙ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕДІЙНИЙ ДИСКУРС

У статті розглянуто політику української влади щодо мас-медій на трьох різних етапах її еволюції: поступового обмеження свободи діяльності медійних організацій, запровадження масштабних репресій та цензури, відновлення плюралізму медій та їхньої автономії від влади. Звернено увагу на те, як зміни політики відбивалися на медійному дискурсі, зокрема способі представлення діяльності органів влади.

Volodymyr Kulyk. The policy of Ukrainian authorities towards the mass-media and its influence on media discourse. The article

studies the Ukrainian authorities' policy with regard to the mass media at three different stages of its evolution: the gradual limitation of the freedom of media organizations, the launching of large-scale repressions and censorship, the reversion to the pluralism of the media and its autonomy vis-a-vis the state. Particular attention is paid to the impact of policy changes on media discourse, especially the presentation of the activities of power bodies.

Від демократизації до «кланізації»

У перші роки незалежності ставлення української влади до мас-медій загалом відповідало її деклараціям про будівництво демократичної правової держави. Більшість видань, що існували за радянських часів, здобули статус незалежних і могли публікувати все, що вважали за потрібне редактори й за що ладні були платити читачі. Крім того, влада майже не чинила перешкод заснуванню нових приватних газет і журналів, тож їх число неухильно зростало, наприкінці 1990-х досягнувши, за різними даними, від 80 до 90 відсотків загальної кількості періодики. Так само дозволяла вона створення приватних радіо- й телекомпаній, яких невдовзі теж стало в багато разів більше, ніж державних¹. Множинність організацій та диферсифікація власності в медійній ділянці забезпечили певний інформаційний плюралізм і можливість вибору розважальних продуктів. Щоправда, успадковані від СРСР радіомережі й телеканали влада воліла залишити в державній власності, не погодившись бодай частково їх приватизувати чи створити на їх основі громадське мовлення, що було б незалежним від бажань урядовців.

Власне, за президенства Леоніда Кравчука чиновники здебільшого не чинили відвертого тиску на журналістів з метою змусити їх говорити й писати так, як вигідно владі. Подеколи вони намагалися обмежити журналістську критику, передусім на адресу Президента й інших керівників, але медіям тоді здебільшого вдавалося боронитися від цих зазіхань на свободу слова². Брутального владного тиску майже не було — принаймні в загальнодержавному масштабі — й на парламентських та президентських виборах 1994 року. Хоча більшість державних видань і каналів підтримали Кравчука в боротьбі з його головним опонентом Леонідом Кучмою, багато приватних медій агітували за Кучму чи інших висуванців. Окрім того, Кучму активно підтримували поширювані в Україні російські медії, зокрема ГРТ³.

Протягом першої половини 1990-х український парламент також ухвалив низку законів про діяльність мас-медій та, ширше, збирання, поширення й використання інформації, що розвивали демократичні здобутки союзного закону 1990 року й доповнювали їх нормами міжнародних актів, які Україна в той самий час ратифікувала. Ці закони проголосили свободу слова й заборону цензури, право на вільне заснування друкованих і електронних медій, неприпустимість утручання сторонніх осіб і організацій (зокрема органів влади) в їхню діяльність, право зачеплених медійними публікаціями громадян і організацій на спростування неправдивої інформації та інші демократичні засади. Завершила процес облаштування законодавчих підвалин медійної інституції Конституція 1996 року, яка ще раз проголосила «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань» та «право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію» — застерігши, втім, що «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку» та деяких інших суспільних благ⁴. Але на практиці такого обмежування тоді не було навіть у Криму, де багато газет (і навіть деякі фінансовані з бюджету) відверто виступали проти належності півострова Україні або й самої її державності.

Проте за президентства Кучми в другій половині 1990-х ситуація в медійній ділянці почала погіршуватися мірою того, як, з одного боку, виконавча влада в центрі й регіонах, а з другого, великі бізнесмени дедалі активніше використовували видання й телеканали задля впливу на громадську думку й запобігання критиці на свою адресу. Початок процесу активної «кланізації» медій деякі оглядачі пов'язують із діяльністю прем'єра Павла Лазаренка (1996–1997), який активно нарощував вплив на політичні та економічні еліти й, зрештою, став загрозою для панівних позицій президента, що відтак поквапився відправити прем'єра у відставку⁵. Водночас із зусиллями Лазаренка на здобуття контролю над низкою дніпропетровських (у цьому місті він працював до призначення в уряд) та загальнонаціональних медій — а почасти у відповідь на ті зусилля, задля протидії його впливу — інші політики й бізнесмени теж переймалися забезпеченням власної медійної підтримки. Вони або засновували нові газети й канали, або купували — чи «спонсорували» й таким чином ставили під контроль — уже наявні медії. Тому попри суттєве зростання обсягів приватних

інвестицій медії в Україні не були насамперед бізнесом. Зокрема, як сказала згодом член Національної ради з питань телебачення та радіо Тетяна Лебедева, «переважна частина каналів — дотаційні. Навіть якщо вони були прибутковими, то їх розглядали насамперед не як джерело заробляння грошей, а як важіль тиску або розв'язання іміджевих, політичних чи бізнесових завдань, що стояли перед власником»⁶. Політично зумовлена підтримка штучно продовжувала існування неефективних видань і каналів та ускладнювала ринкове реструктурування медійної ділянки.

Друкованих медій це стосувалося найбільшою мірою — зокрема тому, що жалюгідне фінансове становище багатьох із них дозволяло здобувати над ними контроль без великих витрат. На думку деяких експертів, «уже в 1996 році відбувся певний поділ груп видань залежно не від їхніх фахових інтересів, а від інтересів їхніх «господарів». Заангажованість преси стала виразно помітною не лише з матеріалів, надрукованих на газетних шпальтах [...], але про це почали говорити відкрито»⁷ — і журналісти, й високопосадовці. Одну з найкрасномовніших заяв із цього приводу зробив головний редактор газети «Незалежність» Володимир Кулеба: «...ні про яку незалежну пресу сьогодні в Україні не може йти мова. [...] Як і колись, преса зараз — служниця, а журналісти — привідні паски, але вже не однієї партії, а різних кланів»⁸. Неодноразове публічне ствердження політично-кланової залежності медій уплинуло на їх сприйняття серед еліт і загалу — принаймні серед освічених верств, здатних критично аналізувати публіковані тексти. Медії були вже не так речником інтересів суспільства, вповноваженим контролювати владу, як зняряддям певних політичних чи бізнесових груп, не вартим ані довіри громадян, ані поваги держави.

Замість змушувати членів владної та інших ключових еліт змиритися з відкритістю для загалу всіх аспектів їхнього життя, яка стала нормою в демократичних країнах, українські медії за нових умов виносили на публічний розгляд тільки ті аспекти, які вважали за доцільне оприлюднювати власники чи зверхники видання або каналу. Журналісти почали не тільки більш чи менш відверто вихваляти своїх «господарів», а й більш чи менш брутально дискредитувати їхніх політичних і бізнесових супротивників, використовуючи так звані компрометаційні матеріали (компромат). Водночас політики, урядовці, бізнесмени та ці еліти вели не менш активну й нещадну війну проти медій. Непоодинокими були

випадки погроз, побиття, навіть убивств журналістів, а виконавці й тим паче замовники майже завжди залишалися непокараними⁹. Та, мабуть, головною зброєю в цій війні стали судові позови проти видань, публікації яких, на думку позивачів, ображали їхню гідність і репутацію. Це був не тільки засіб захисту від наклепницьких звинувачень, а й чинник фінансового тиску на пресу. Адже позивачі мали змогу оцінювати ображену гідність у величезні суми й у разі виграшу просто розорювати нелюбі їм видання, якщо ті не мали впливових і багатих зверхників. Такий шлях відкривала відсутність законодавчого обмеження величини таких позовів чи бодай обов'язкової застави, ризик утратити яку відохотив би деяких позивачів. Це була одна з численних прогалин у начебто демократичному законодавстві, що їх активно використовували прибічники обмеження демократичних свобод мас-медій і опозиції. Найбільші можливості для такого використання мала саме виконавча влада, що вдавалася й до тиску на суди, аби вони стягували з опозиційних видань величезні суми за позовами про честь і гідність, і до різноманітних перевірок цих видань — від податкових до пожежних, — які ускладнювали або й зовсім паралізували їхню діяльність¹⁰.

Репресії та цензура

Наближення парламентських і президентських виборів 1998–1999 років спонукало політиків і урядовців активніше скуповувати й/або підпорядковувати популярні видання та канали, що їх вони вважали одним із ключових засобів посилення впливу на маси. Різні політичні сили вкладали кошти в медію, або засновуючи видання спеціально «під вибори», або суттєво збільшуючи наклади вже наявних видань і зосереджуючи їх на пропаганді своїх дій і намірів та дискредитації опонентів. Депутати Верховної Ради зробили спробу забезпечити безплатну для них пропаганду, в травні 1997 року ухваливши почати мовлення Громадського українського радіо і телебачення (ГУРТ), яке, всупереч назві, мало бути фінансоване з бюджету й підконтрольне представленим у парламенті партіям. Але під тиском президента Нацрада відмовилася надати цій структурі ефірний час. Мало того, виконавча влада ще й на певний час позбавила законодавчу змоги пропагувати свою діяльність за допомогою прямої трансляції сесій, яку державне телебачення й радіо постійно здійснювали від 1990 року¹¹.

Водночас Кучма та його оточення теж активізували намагання посилити контроль за медійною ділянкою й завдяки наявним у них адміністративним і фінансовим ресурсам досягли набагато більшого успіху. Доти вони переймалися контролем над державними медіями. Головним об'єктом владної уваги був державний канал телебачення, на якому, за словами одного з журналістів, уже на 1997 рік встановлено жорстку цензуру, виконавці якої «відфільтровують кожне слово і кожен кадр»¹². Але перед виборами президентове оточення вирішило, що цього не досить, бо державні медії не мають достатньої популярності в суспільстві й, отже, не здатні донести широким масам позитивний образ Кучми та прихильних до нього партій. Тому, по-перше, кілька лояльних до президента бізнесменів із власної ініціативи чи під впливом його адміністрації вклали чималі кошти в уже чинні або новостворені видання та телекомпанії (як-от «Факты и комментарии», «Сегодня» та ICTV), котрі відтак стали більш чи менш відверто пропагувати позиції президента й пропрезидентських партій. По-друге, виконавча влада почала набагато рішучіше боротися з опозиційними медіями, зокрема підконтрольними Лазаренкові, якого вона після його усунення з прем'єрської посади влітку 1997 року й до фактичного вигнання з країни взимку 1999-го вважала головною загрозою своєму пануванню. Напередодні виборів 1998 року влада з небаченою доти брутальністю закрила одну його газету, «Всеукраинские ведомости», та тимчасово зупинила вихід іншої, «Правда Украины»¹³.

Утім, під час парламентської кампанії в пресі ще зберігався реальний плюралізм із поділом преференцій газет відповідно до їхніх формальних власників чи неформальних «спонсорів», і про Кучму в багатьох виданнях писали здебільшого негативно. Проте, як указували автори одного з моніторингів, «протягом 1999 року співвідношення між позитивними і негативними публікаціями поступово змінювалося на користь Президента, а безпосередньо напередодні виборів у жовтні–листопаді зусиллями передвиборчих штабів Л. Кучма мав найкращі серед кандидатів показники»¹⁴. А головне, він мав безперечну перевагу за загальною кількістю публікацій, яка в загальнонаціональних і київських міських газетах майже втричі перевищувала число матеріалів про інших реальних кандидатів. Ще разючішим був контраст на телебаченні, де не лише державний, а й більшість приватних каналів говорили про Кучму тільки позитивно чи нейтрально, тоді як його головних

суперників вони представляли переважно негативно, особливо перед другим туром¹⁵.

Попри різку критику цієї практики з боку міжнародних спостерігачів, на парламентських виборах 2002 року упередженість медійних представлень лише посилилася¹⁶. Хоча опозиція ще зберегла вплив на деякі газети, телебачення здебільшого пропагувало пропрезидентські партії та блоки, а опозиційні представляло негативно або й узагалі замовчувало. Особливо незбалансованими були пов'язані з виборами матеріали трьох загальнонаціональних каналів — цілком залежного від президентської адміністрації Першого національного, а також «1+1» та «Ітера», які на той час опинилися під контролем однієї політичної сили, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) й особисто її лідера Віктора Медведчука. Така концентрація телевізійних ресурсів уже сама собою була небезпечною для демократії, надто в країні, яка ще не позбулася спадщини тоталітаризму в політичній культурі. Невдовзі після виборів ця концентрація ще посилилася, бо один із найбагатших бізнесменів, Кучмин зять Віктор Пінчук, на додачу до раніше купленого ICTV, здобув контроль над «Новим каналом» та СТБ¹⁷. Таким чином, усі провідні канали опинилися під контролем двох груп, що беззастережно підтримували Кучму.

Наступним етапом у недемократичній еволюції медійної політики Кучминого режиму стала поява влітку 2002 року так званих темників — розповсюджуваних серед медійних організацій письмових інструкцій щодо представлення різних політичних і соціальних «тем дня». Уперше їх запроваджено перед парламентськими виборами для «внутрішнього обігу» серед медій, що перебували під контролем СДПУ(о)¹⁸. Проте згодом, після призначення Медведчука на посаду керівника президентської адміністрації, вони стали способом використання різних каналів та, меншою мірою, радіостанцій і газет — без огляду на їхню формальну й неформальну належність — як пропагандистських інструментів режиму. Доти влада диктувала медіям, чого *не казати*, а тепер стала також указувати, що та як саме — часом до окремих фраз і ключових слів — *казати*. Хоч темники посилали також на радіо й у пресу, їхнім головним об'єктом усе ж було телебачення, що його владні цензори вважали найважливішим ресурсом для забезпечення впливу на маси. Адміністрація Президента пильно контролювала дотримання цих указівок і в разі суттєвих відхилень тиснула на власників каналів, а ті, щоб уникнути тиску, вимагали від менеджерів

не відхилятися. Разюча подібність випусків новин на різних каналах та оприлюднення час од часу у вільних від цензури медіях текстів самих темників привернули до нової технології увагу політично активної частини суспільства та міжнародних організацій. Попри розголос і критику, влада не визнала існування темників і не відмовилася від їх застосування впродовж наступних двох із гаком років — хоча коло отримувачів і виконавців із часом звужувалося¹⁹.

Утім, ефективність контролю влади за телевізійними новинами було суттєво підважено вже влітку 2003 року з появою підконтрольного опозиції П'ятого каналу, який хоч і покривав лише трохи більше третини території країни, все-таки був доступний у більшості великих міст, де зосереджувалася політична активність. Цей канал ігнорував темники, повідомляв про події, що їх замовчували інші мовники, та запрошував до студії не лише провладних політиків, а й опозиційних. Поширення альтернативних представлень серед політично активної частини суспільства (крім П'ятого каналу, також в інтернеті, а від літа 2004-го ще й на телебаченні та радіо «Ера») лише посилювало їхнє обурення цензурованими новинами на інших каналах, а отже, робило цензуру не надто ефективною. Усвідомлюючи це, Кучмине оточення напередодні президентських виборів 2004 року намагалося спершу обмежити досяжність програм П'ятого каналу (змушуючи мовників у різних регіонах припиняти його ретрансляцію), а потім зовсім покласти край його функціонуванню, заблокувавши рахунки каналу (за судовим позовом одного з пропрезидентських політиків) та позбавивши його ліцензії на мовлення. Проте колектив каналу активно опирався — аж до оголошеного за тиждень до виборів голодування, що його показано наживо, — а на відверто свавільне закриття каналу Кучма не зважився, бодай з огляду на прикуту до українських виборів увагу Заходу. За кілька днів після першого туру рахунки каналу розблоковано, а Нацрада підтвердила чинність його ліцензії. Після цього нецензуроване мовлення П'ятого каналу стало одним із ключових засобів інформування суспільства про виборчі фальсифікації в другому турі та масові протести проти них, що стали відомі як «помаранчева революція»²⁰.

Треба зауважити, однак, що владний контроль, заборони й репресії стосувалися передусім матеріалів на політичні та соціальні теми, тоді як в інших аспектах режим Кучми дозволяв медіям робити практично все, що вони вважали за доцільне. Він не надто

переймався тим, чи задовольняють вони потреби різних груп населення (чи транслюють ті дитячі, культурологічні або інші економічно не вигідні програми, наявність яких передбачали ліцензії), чи дотримуються будітмо обов'язкових норм суспільної моралі (скажімо, чи не показують у денний час сцен насильства), чи не пропагують ксенофобії (постійні в деяких кримських газетах антикримськотатарські публікації залишалися безкарними, а боротьбу з антисемітськими публікаціями влада часом використовувала як засіб розправи з опозиційними медіями, зокрема популярною газетою «Сільські вісті») та чи не порушують норм щодо вживання української мови (спробу Нацради в квітні 2004 року вдатися до рішучих засобів боротьби з русифікацією ефіру зупинив особисто Кучма)²¹.

Неминучим наслідком зосередження репресивних заходів режиму на політичних матеріалах стало зменшення від другої половини 1990-х частки присвяченої їм газетної площі й ефірного часу. Почасти відвернення уваги від політики було бажанням влади, а почасти — відповіддю медійників на її тиск, намаганням заховатися від нього за неполітичними матеріалами, які не становили для владців інтересу в сенсі здійснення впливу на громадян. Тому з телеефіру зникали старі аналітичні програми й не з'являлися нові, з десятків FM-радіостанцій усього кілька працювали в розмовному жанрі, а приватні газети були переважно напів- або й цілком таблоїдами. Навіть у випусках новин текстів про політику стало менше й вони перемістилися в другу половину, а в першій опинилися матеріали про кримінал, світські плітки чи екзотичні пригоди. Проте згодом деполітизація медій перестала влаштовувати владу, яка вимагала від них уже не мовчати про політику, а говорити — але так, як влада вказувала. Політичні матеріали знову повернулися на чільне місце у випусках і на сторінках новин, в телеефірі побільшало оглядово-аналітичних програм, з'явилися навіть спеціальні публіцистичні продукти, метою яких була дискредитація опозиції. Але побічним наслідком стала дальша втрата довіри до політичного мовлення медій з боку населення чи принаймні опозиційно налаштованої його частини.

Помаранчева свобода та її межі

Посилення тиску влади на медіі напередодні виборів 2004 року, приклад успішного опору П'ятого каналу та наростання активності прибічників радикальних змін в українському суспільстві,

зрештою, спонукали журналістів виступити проти цензури вже не поодинці, а колективно. Головну роль у цих виступах відіграли телевізійники, які доти зазнавали найбільшого владного тиску. За три дні до першого туру виборів 55 працівників п'яти впливових телеканалів (до яких невдовзі долучилися ще близько 200 журналістів зі столиці й регіонів) публічно висловили протест проти «висвітлення вирішального періоду виборів у спотвореному вигляді» — тобто вочевидь привілейованих умов для висунення Кучминого режиму Віктора Януковича та дискредитації опозиційних кандидатів, насамперед Віктора Ющенка²².

Проте справжній злам стався щойно після другого туру, коли медійники побачили масові протести проти фальшування результатів і, отже, повірили в реальність змін. Працівники інформаційних служб спершу «1+1», а потім Першого національного просто відмовилися працювати за темниками й зрештою домоглися від менеджерів згоди на неупереджене представлення подій. Уже за тиждень після початку «революції» жоден загальнонаціональний канал не працював за інструкціями президентської адміністрації. Всі вони (за винятком хіба що донецького каналу «Україна») більш чи менш збалансовано подавали погляди двох протиборних політичних таборів і надавали їхнім представникам змогу самим висловлювати ці погляди, зокрема й у спеціальних дискусійних програмах, суспільний інтерес до яких тепер годі було заперечити. Хоча в політичному мовленні зберігалось багато маніпулятивних елементів, вони були зумовлені преференціями власників каналів або самих журналістів, а не централізованою системою владного контролю й цензури²³.

Перемога «революції» (в короткотерміновому сенсі задоволення головної вимоги протестувальників) та обрання Президентом провідника опозиції Ющенка створили нові умови для функціонування українських медій. Демократичні (принаймні порівняно з діячами попереднього режиму) переконання самого Ющенка й низки інших чільників колишньої опозиції, призначених на високі посади в новій владі, їхній особистий досвід боротьби з цензурою, готовість багатьох журналістів обстоювати й зміцнювати знову здобуту свободу та підтримка цієї свободи в суспільстві й особливо його «помаранчевій» частині — всі ці чинники сприяли утвердженню після революції нового типу стосунків між владою та медіями. Влада стала відкритішою до журналістів і толерантнішою до їхньої критики, а вони — критичнішими до її

діяльності, певними свого права й обов'язку контролювати її від імені суспільства, зокрема представляти ті аспекти, до яких самі владці воліли би не привертати широкої уваги. Щоправда, владні діячі, в тім числі й особисто Ющенко, часом не стримувалися від некоректних реакцій на, як їм здавалося, неадекватну критику, а журналісти не завжди виявляли належну людську тактовність і професійну відповідальність²⁴. Проте назагал новий режим майже не зазіхав на свободу слова.

Припинилися арешти, затримання та залякування журналістів, влада майже не перешкоджала їхній діяльності, а позови посадовців проти журналістів стали рідшими й не завжди приносили перемогу позивачам. Критика на адресу владних діячів, більшменш збалансоване подавання поглядів влади й опозиції, представлення всіх подій, що їх редактори вважають значущими для своєї аудиторії, стали для української політичної журналістики нормою, відверто порушувати яку зорієнтовані на непартійну аудиторію медії уникали. Важливою передумовою критичності масмедій було збереження багатьох із них під контролем структур, які перейшли в опозицію. Хоч медійна критика певною мірою погіршила репутацію влади в очах громадян, Ющенко не вдався до тиску на медії навіть напередодні парламентських виборів 2006 року²⁵.

Позбувшись функцій боротьби з опозиційними медіями, Національна рада з питань телебачення й радіомовлення зосередилася на своїх питомих функціях контролю за дотриманням норм законодавства та ліцензій, що його, втім, вона здійснює відповідно до ідеологічних орієнтацій самих членів та влади, яка надала їм повноваження. Обраний навесні 2005 року склад Нацради почав звертати особливу увагу на забезпечення встановленого відсотка україномовності теле- й радіоефіру та частки національного продукту в музичних програмах радіостанцій, яке в «помаранчевому» таборі вважають важливим із погляду національної ідентичності й інформаційної безпеки²⁶. Водночас ані Нацрада, ані Президент, ні парламент не виявили демократичності в іншому важливому аспекті подолання спадщини кучмізму: створенні громадського телебачення й радіо. Про нагальну потребу цієї інституції журналісти заговорили відразу після «революції», вважаючи її створення «найефективнішим інструментом розв'язання проблеми не тільки політичної цензури, а й ринкової» (представлення розмаїтих поглядів і забезпечування потреб різних груп глядачів та слухачів, що його ринкове змагання робить майже неможливим)²⁷.

Низка впливових діячів, зокрема Ющенко, заявили про підтримку цієї ініціативи, проте до конкретних кроків так і не дійшло. Найімовірніше тому, що й виконавча, й законодавча влади не бажали, щоб нова структура була справді незалежною від їхніх бажань, і не хотіли втрачати контролю над державним телебаченням і радіо, на базі якого журналісти пропонували творити громадське мовлення.

Так само нова влада не виявила політичної волі в справі роздержавлення величезної кількості друкованих медій, що їх видавали органи влади. Про потребу цього кроку віддавна говорять журналісти й політики, вказуючи на низьку популярність більшості цих видань серед читачів, неефективність менеджменту, шкідливість практики їх дотування для розвитку медійного ринку та неготовість чиновників дозволити критикувати себе тим, чие існування вони цими дотаціями забезпечують²⁸. Однак реформі якраз і перешкоджає небажання чиновників утратити контроль за представленням їхньої діяльності, а також неготовість розв'язувати соціальні проблеми журналістів, які внаслідок роздержавлення втрачатъ роботу²⁹.

Повернення до влади в другій половині 2006 року Януковича та його Партії регіонів призвело до деякого погіршення стосунків влади та медій. Від перших днів існування нової парламентської більшості та уряду їхні діячі виявляли невдоволення медійною критикою й нерідко намагалися перешкодити діяльності журналістів, у деяких випадках навіть удаючися до фізичної сили, або запровадити цензуру в підконтрольних їм ЗМІ (зокрема тих, що перебувають у комунальній власності). Проте досвід 2004 року, прагнення встановити добрі стосунки з Заходом і протистояння з президентським оточенням спонукали «регіоналів» уникати антагонізму з медіями й подавати себе як прибічників свободи слова. Водночас журналісти активніше реагували на недемократичні дії та плани цього чи інших політичних таборів. Тому загрозливі для цієї свободи законодавчі ініціативи окремих депутатів не були схвалені, й дальшого погіршення політики влади щодо медій, усупереч песимістичним прогнозам, не сталося — тим паче, що після виборів 2007 року влада знову змінилася.

Посилення конфронтації між колишніми «помаранчевими» союзниками — Президентом Ющенком та обраною наприкінці 2007 року на посаду Прем'єра Юлією Тимошенко — виявилось, зокрема, в боротьбі за вплив на найрейтинговіший телеканал,

«Інтер». Політичні інтереси власників каналу зумовили орієнтацію його новин і політичних програм, що на деякий час стали вочевидь упередженими до Тимошенко³⁰. Повернення провідного каналу до явної політичної заангажованості стало свідченням уразливості завоювань «помаранчевої революції» в медійній ділянці.

Таким чином, ситуація залишається нестійкою. Головними перешкодами для демократизації медійної ділянки залишаються недосконалість законодавчої бази, авторитарна культура політичної та бізнесової еліти й брак професійної відповідальності журналістів, неготовість багатьох із них опиратися тискові й тим паче спокусам (як-от щедрій оплаті неформально замовлених рекламних чи дискредитаційних публікацій). Тож хоча в медіях зберігається політичний плюралізм і загроза повернення масштабної владної цензури зразка 2004 року поки що не є реальною, стосунки медій із владою та власниками залишаються далекими від стандартів західних демократій.

---

¹ Riabchuk M. A Perilous Way to Freedom: The Independent Mass Media in the Blackmail State // Journal of Ukrainian Studies. — 2001. — Vol. 26. — No. 1–2. — P. 94–97; Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика. Навчальний посібник. Част. 1. — Київ, 2002. С. 61; Dyczok M. Ukraine's Media Landscape // Society in Transition: Social Change in Ukraine in Western Perspectives / Ed. by W. W. Isajiw. — Toronto, 2003. — P. 286–288.

² Карпенко В. Преса і незалежність України: Практика медіа-політики 1988–1998 рр. — Київ, 2003. — С. 225–230.

³ «Четверта колона»: свобода та залежність мас-медіа в Україні / За ред. В. Піховшека, О. Чекмишева, В. Ганжі. — Київ, 1997. — С. 189; Кіпіані В. «Справжньої свободи слова немає, є лише її імітація...» // Українська правда (тут і далі див. архів за адресою www.pravda.com.ua). — 7.06.2004. Чи не єдиною спробою відвертого тиску було винесене між двома турами виборів попередження Національної ради з питань телебачення та радіо приватній телекомпанії «Гравіс» про можливе позбавлення ліцензії, що компанія оголосила політичною розправою за підтримку Кучми.

⁴ Конституція України (28.06.1996). — Ст. 34.

⁵ «Четверта колона»... — Част. 3; Дуцик Д. Політична журналістика. — Київ, 2005. — С. 72.

⁶ Локоша Л. Татьяна Лебедева: «Мне трудно сегодня представить, что на «1+1» опять появятся «пятиминутки ненависти» // Телекритика (тут і далі див. архів за адресою www.telekritika.kiev.ua). — 24.12.2004.

⁷ Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні: 1997 рік. — Київ, 1998. — С. 139.

⁸ Цит. за: «Четверта колона»... — С. 208.

⁹ Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні: 1997 рік. — С. 149–150; Карпенко В. Преса і незалежність України... — С. 231–240.

¹⁰ Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні: 1997 рік. — С. 142–149; «Четверта колона»... — Част. 1.

¹¹ Піховшек В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні: 1997 рік. — С. 147, 152–155.

¹² Цит. за: Там само. — С. 144.

¹³ Піховшек В., Конончук С., Ярош О. Розвиток демократії в Україні: 1998 рік. — Київ, 1999. — С. 120–121.

¹⁴ Цит. за: Дуцик Д. Політична журналістика. — С. 76.

¹⁵ Сакада М. Діяльність ЗМІ у період президентської виборчої кампанії 1999 року // Соціальні виміри суспільства. — Вип. 6. — Київ, 2003. — С. 30–36.

¹⁶ Перед цим посиленням залежності й упередженості медій був нетривалий період дещо збалансованішого представлення політичних подій, що почався наприкінці 2000 року, коли опозиція звинуватила Кучму в причетності до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе, який не раз критикував його та інших посадовців. Це спричинило масові протести, послаблення Кучминих позицій і зменшення тиску влади на медії.

¹⁷ Dyczok M. The politics of media in Ukraine: Election 2002 // Ukraine at a Crossroads / Ed. by N. Hayoz, A. N. Lushnycky. — Bern, 2005. — P. 74–77; Бондаренко К. Хто й чим володіє в Україні // Українська правда. — 2003. — 17 липня.

¹⁸ Амчук Л. Знайомтеся: Віктор Медведчук, третій президент України. (Технологія захвату) // Українська правда. — 2002. — 25 березня.

¹⁹ Лебідь Н. Микола Томенко: До «темників» слід підходити творчо // Україна молода. — 2004. — 18 лютого. — С. 4; Суспільство, засоби масової інформації, влада: свобода слова і цензура в Україні. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 4 грудня 2002 року. — Київ, 2003. — С. 5–27; Dyczok M. Breaking through an information blockade: election and revolution in Ukraine 2004 // Canadian Slavonic Papers. — 2005. — Vol. XLVII. — №. 3–4. — P. 247–250.

²⁰ Dyczok M. Breaking through an information blockade... — P. 252–256.

²¹ Муждаба А. Плутовство: стратегія антитатарських PR-кампаній в кримській пресі // Телекритика. — 2005 — 4 августва; Гарань О. Карта антисемітизму в передвиборчій грі // Українська правда. — 2003 — 6 листопада; Кучма проти, щоб все ТБ заговорило тільки українською. Хоча його дружина вже потроху розмовляє // Там само. — 2004. — 28 квітня.

²² Цензуру — геть! Акція журналістів ICTV, «Інтеру», «Нового каналу», «Тонісу» та НТН // Українська правда. — 2004. — 28 жовтня.

²³ Dyczok M. Breaking through an information blockade... — Р. 256–257; Макеєв С. Просування політичних персоналій // НОВИНИ VS. НОВИНИ: Виборча кампанія в новинних телепрограмах / За ред. Н. Костенко, В. Іванова. — Київ, 2005. — С. 160–161.

²⁴ Лигачева Н. 100 дней новой власти: медиасфера // Телекритика. — 2005; 12 травня; Сьюмар В. Симптоми вже знайомої хвороби // Телекритика. — 2005. — 1 червня.

²⁵ Лигачева Н. 100 дней новой власти...; Експертна доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році». — Київ, 2007. — С. 67–68.

²⁶ Експертна доповідь... — С. 49–53.

²⁷ Лигачева Н. Повестка дня для медиа // Телекритика. — 2004. — 10 грудня.

²⁸ Тертичний О. Державні ЗМІ — рудимент. Сам відпаде, чи допомагати треба? // Дзеркало тижня. — 2003. — 25 жовтня. — С. 20; Експертна доповідь... — С. 68.

²⁹ З огляду на таку перспективу чимало журналістів і особливо редакторів також воліють, аби все залишалось як є. Див.: Суспільство, ЗМІ, держава: вектори взаємодії. Матеріали Всеукраїнської наради керівників державних і комунальних засобів масової інформації 6–7 травня 2004 року, м. Житомир. — Київ, 2004. — С. 58, 130, 146.

³⁰ Бурковський П. Телеканал спецоперацій чи «об'єктивних новин»: конфлікт «Інтера» і Тимошенко // Телекритика. — 2008. — 25 липня.

О.В.Симоненко

ПОЛІТИЧНІ ЛІДЕРИ В УКРАЇНІ: НАСКІЛЬКИ ВОНИ МОЖЛИВІ (ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)?

Olena Symonenko. Political leaders in Ukraine: how are they possible (political science analysis)? Activity of political leaders in the conditions of radical transformations in the political, economic and social spheres of Ukrainian society is examined; the political science analysis of activity of modern influential political leaders is given; it is found out, that those political leaders, who are able not only to estimate nature and character of modern crisis situation but also find effective socially acceptable strategy of its overcoming and to undertake responsibility for this process, acquire in this context of the special weight.

Особлива потреба і зацікавленість у політичних лідерах і лідерстві виникає в перехідні періоди, на етапах трансформації від однієї політичної системи до іншої, від авторитарних політичних режимів до демократичних, в умовах послаблення механізмів державно-політичного регулювання, лібералізації соціально-економічних відносин, переструктурування та модернізації суспільства, вироблення нових цінностей, в умовах незрілої політичної культури та свідомості. Саме ці процеси є основоположними у становленні міцної, справді незалежної української держави.

Сьогодні спостерігаємо об'єктивну необхідність системного описання тенденцій діяльності політичних лідерів на модернізаційні процеси політичної системи в сучасній Україні, яке може слугувати основою для кардинального підвищення ефективності діяльності сучасних політичних лідерів. Адже саме у цих умовах політичне лідерство часто стає тим інтегративним чинником, який сприяє збереженню цілісності суспільства, зорієнтовує його у напрямках розвитку, активізує процес державотворення, фактично легітимізує новий суспільно-політичний лад.

Авторка цієї статті ставить за мету здійснити політологічний аналіз щодо значення та місця політичних лідерів у сучасній Україні.

Радикальні перетворення в політичній, економічній та соціальній сферах українського суспільства зумовлюють підвищення інтересу до політичних діячів як важливих чинників сучасного суспільно-політичного життя. У цьому контексті особливої ваги набувають ті політичні лідери, які спроможні не лише оцінити природу і характер сучасної кризової ситуації, а й віднайти ефективну соціально прийнятну стратегію її подолання, переконати людей у доцільності й необхідності її реалізації, взяти на себе відповідальність за цей процес.

Як показує світовий досвід, необхідною умовою існування й розвитку демократії є закріплення на всіх рівнях суспільної свідомості та практики демократичних політичних цінностей. Особлива роль у процесі демократизації суспільства покладена саме на політичного лідера.

Сучасна наукова політологія успішно розвиває методологічні, загальнотеоретичні проблеми політичного лідерства, лідерів та еліт завдяки зусиллям В. Андрущенко, В. Бакірова, Д. Видріна, В. Горбатенка, Ю. Левенця, М. Михальченка, О. Майбороди, А. Пархарева, Ф. Рудича та ін.

Лише з досягненням незалежності й можливостей для самостійного державотворення політичне лідерство опинилося в центрі уваги вітчизняної політичної науки і практики.

У період становлення політичної системи, її модернізації, реструктуризації, за перманентності процесу оновлення правового поля, у якому має відбуватися функціонування інститутів політичної системи та громадянського суспільства, що ми спостерігаємо сьогодні в Україні, особливо зростає роль суб'єктивного фактора. Від політичних акторів значною мірою залежать темпи і характер модернізації.

Головний зміст політичного лідерства полягає в тому, що за всієї різноспрямованості впливу воно виступає інтегративною складовою організації суспільства загалом та побудови правової й демократичної української держави зокрема.

Роки незалежності сприяли формуванню певних правил та інститутів діяльності політичних лідерів, як владних структур, так і опозиційного табору. Політична практика цього періоду виробила традицію, за якої політична особистість найбільш яскраво виявляється під час виборчих кампаній.

Перед новими претендентами на політичне лідерство пострадянського періоду постала проблема всестороннього реформування суспільства і, в першу чергу, його соціально-економічного життя на благо більшості населення. Шляхи розв'язання цієї проблеми слід було шукати, враховуючи внутрішні можливості, спираючись на власні традиції і національний менталітет. На жаль, зусилля українських реформаторів більше нагадували дилетантські спроби копіювання досягнень розвинених держав Заходу, ніж компетентні дії професіоналів.

Для масового українця сприйняття змін, що відбулися чи відбуваються, визначається періодами правління президентів Л. Кравчука, Л. Кучми та В. Ющенка.

Враховуючи особливості перехідного періоду України, шляхи формування політичного лідера, електоральну орієнтацію українців, стан масової свідомості, ментальність українського виборця, можна зазначити, що розвиток політичного лідерства, особливо на загальнонаціональному рівні, для наших політиків завдання нове і, як показав час, нелегке.

«...фактично вже при Л. Кравчукові зароджувалася і поступово впроваджувалася у політичну практику й суспільну свідомість ідея президента, функціонально націленого на «коригування дій

владних структур»¹. Тобто його становище у системі центральних органів державної влади починало мислитись як таке, що дозволяло Президенту бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії.

Відзначимо, що такий підхід був реалізований під час президентства Л. Кучми. Але зародився він однозначно в часи Л. Кравчука. Показово, що вже на початковому етапі своєї діяльності Президент Л. Кравчук активно прагнув до поступового розширення своїх повноважень, збільшення сфери власного впливу (контролю). Відтак він прийняв низку відповідних указів та розпоряджень, наслідком реалізації яких стає розростання структур, так чи інакше підпорядкованих Президенту.

Володимир Литвин, характеризуючи Кравчука-політика, помічає: «розумна, хитра, вольова і дуже честолюбна людина формуватиметься як типовий продукт апарату. І, поза сумнівом, перетвориться на сильного, можливо, одного з найсильніших представників цього стану, як риба у воді, що відчуває себе в обстановці апаратних ігор»².

Отже, підводячи деякі підсумки роботи першого Президента незалежної України, можна сказати, що за президентства Кравчука не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи — громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни — економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, так би мовити, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімке корумпування суспільства тощо. І — логічне укорочення терміну перебування Л. Кравчука як неефективного лідера на президентській посаді. «Л. Кравчуку подобався статус Президента. Він втішався своїм президентством як атрибутом незалежної держави на пострадянських теренах»³.

Другий Президент Л. Кучма, якого в кулуарах прозвали «папа», протримався два повні президентські терміни, досить майстерно на апаратному рівні розводячи клани й випестувані ним олігархічні групи.

Треба віддати йому належне: за владу він тримався міцно, постійно тасував правлячу команду, змінюючи майже щороку прем'єр-міністрів і членів уряду.

Л. Кучма не мав особливого стратегічного мислення щодо суспільного розвитку та перспектив України в глобальному світі. Коли його призначали на посаду Прем'єр-міністра, він патетично вигукнув у парламентській залі: «Шановні народні депутати! Ви скажіть нам, яке суспільство треба збудувати, і ми вам збудуємо!». А ставши Президентом, на жаль, так і не зрозумів, що ж треба будувати...

«Десятилітнє правління Леоніда Кучми мало своїм наслідком глибоку деформацію суспільно-політичного й економічного устрою країни. Демократичні і ринкові перетворення, з якими пов'язувалися перспективи незалежного державного розвитку, не дістали необхідного імпульсу з боку влади і, врешті, були згорнуті. Причому згорнуті саме тому, що становили загрозу для правлячої верхівки. Саме з ним, закономірно, пов'язують інші серйозні хвороби держави і суспільства – пригнічення народної підприємливості, ініціативи, дискредитація незалежності, марнування безцінного історичного часу і потенціалу нації. Закономірно, що в суспільстві склалася ситуація очікування змін і визріла готовність домагатись їх»⁴.

Л. Кучма мав шанс стати реформатором, але не став, адже те, що називалося реформою, або так і не відбувалося чи не доводилося до завершення, як, наприклад, адміністративна, земельна, пенсійна, політична та інші реформи, або мало на меті не реформування заради розвитку, але заради розширення повноважень Л. Кучми та його збереження на посаді як гаранта незмінності статусу представників наближених кланів, що входили до корпорації, чільником якої був Президент, чи, зрештою, — передачі влади спадкоємцю (представнику найпотужнішого клану «донецьких»). Іншим наслідком «реформ» стало завершення (на початку другого президентського терміну Л. Кучми) періоду первісного накопичення капіталів, їх перерозподілу на користь пропрезидентських фінансово-політичних груп.

Після того, як відійшли в історію Президенти і перший — Л. Кравчук, і другий — Л. Кучма (слід додати, що останній залишив авторитарну модель суспільно-політичного устрою, пограбовану кланово-сімейним оточенням (і не тільки!) країну, що посіла у світі одне з перших місць серед найбільш корумпованих держав.

Задля справедливості: за президентства Л. Кучми відбулася стабілізація економіки, помітно підвищилися темпи економічного зростання, вдалося не допустити серйозних етнічних і локальних конфліктів), вибори третього Президента України в грудні 2004 року у суспільній свідомості пов'язуються з визначенням нової перспективи розвитку держави, нової якості як держави, так і суспільства. Після цих виборів спостерігаються суттєві зміни в масовій свідомості. Найпомітніше зростання демократичних настроїв відбулося на початку 2005 року.

Якщо з Л. Кучмою пов'язуються дозовані реформи, пристосовані до потреб владної і бізнесової еліти, то з В. Ющенком — проведення системних трансформацій, потрібних для розбудови конкурентоспроможної держави, здатної пристосуватися до сучасних європейських реалій. Водночас особисті погляди та якості нового Президента не дали якісного, революційного стрибка в моделюванні держави. Якщо його попередник мав вигляд досить органічного лідера посткомуністичної України і тільки на завершальному етапі своєї діяльності зіткнувся з потужним альтернативним політичним рухом, сам В. Ющенко вимушений докладати зусиль, аби закріпити за собою роль лідера, за яким готова йти переважна більшість українців.

Важливо відзначити, що політика В. Ющенко, явно поступаючись Л. Кучмі в умінні балансувати між країнами Заходу і Росією, піддається критиці то з одного, то з другого боку, а то і з обох одночасно.

Образ Ющенка — безстрашного революціонера, демократа й реформатора, на жаль, давно потьмянів. Його нинішні дії викликають серйозні сумніви і його президентство — неабияке розчарування. Українська громадськість не може підтримати Ющенка. Адже вона більше не вірить у нього, у його здібності, у його методи, у щирість декларування високих цілей.

Неспроможна самотужки створити новий суспільний проект, народна маса покладалася на свого лідера. І зовсім не сподівалася, що буде ще раз ошукана. Лідер здавався таким близьким і зрозумілим... Виходець з народних мас, він уособлював народ, але, як мовиться, сталося не так, як гадалося.

Можна вже сказати, що час, який пройшов у керуванні країною Президентом Ющенком, не приніс ані очікуваної структурно-організаційної оптимізації системи влади, ані вироблення чіткої та зрозумілої для більшості громадян національної стратегії, ані єдності політичної еліти, хоча б її «помаранчевого» крила.

Трагедія в тому, що він (Президент) примудрився останнім часом розгубити не лише своїх друзів, а й своїх ворогів. А останнє справді для лідера страшно.

Упродовж уже декількох років Україна є заручником трьох політиків: В. Ющенко, В. Януковича і Ю. Тимошенко. Інших настільки ж впливових акторів в українській політиці немає. Але ці три важкоатлети не можуть між собою домовитися. Тому Україна переходить із однієї складної політичної кризи в іншу.

На сьогодні у владі є дві призові посади — Президент і Прем'єр. Ю. Тимошенко сьогодні друга, а в перспективі хоче стати першою політичною фігурою в державі. І робить для цього те, що вважає потрібним. Електорат її любить і любити не перестане. Щоб вона не робила — її рейтинг не падає. Радикальна активність Ю. Тимошенко надає їй можливості нарощувати власні електоральні ресурси.

Робота в режимі президентської кампанії актуалізує для Ю. Тимошенко завдання утвердження в ролі загальнонаціонального лідера. Симптоматично, що її перший робочий візит на посаді Прем'єр-міністра України — поїздка до Донецька. Програма візиту та тональність виступів дали змогу говорити про нього як про один з кроків для завоювання симпатій донбаського електорату. Ще одним заходом, спрямованим на розширення електоральної бази Ю. Тимошенко, стала, без сумніву, найрезонансніша подія політичного та економічного життя України з початку 2008 р. — повернення вкладів Ощадбанку колишнього СРСР. По-перше, кампанія з виплат стала з перших днів нового року топ-новиною, що дала можливість Ю. Тимошенко максимально наростити свою присутність у інформаційному просторі. По-друге, виплата заощаджень розглядається фахівцями як досить ефективна політична технологія. Кампанія, побудована на ощадбанківських виплатах, спроможна дійсно звести воедино два береги Дніпра, адже ніщо так не об'єднує людей, особливо бідних, як гроші. У цьому ж контексті прогнозується, що буде зроблена спроба розтягнути кампанію так, щоб у частини населення залишалася надія отримати «ще щось» після 2009 р. Загалом експертне середовище досить скептично ставиться до перспектив здійснення виплат у заявлених розмірах, прогнозує, у більшості своїй, що «в кращому разі деяким групам населення виплатять по 1000 грн. і в першу чергу там, де зосереджений електорат Партії регіонів»⁵.

Леді Ю. відзначається геніальним вмінням домовлятися будь з ким. І саме це не раз рятувало її в бізнесі та політиці. Ні для

кого не є секретом, що політична активність лідерів неймовірно виростає в періоди виборчих кампаній або в умовах політичної кризи. Саме в такі моменти із арсеналу політичних партій та рухів застосовуються всі види пропаганди: від програмних заяв до мітингових гасел, погодьмося, що в цьому плані Тимошенко проявляє себе найкраще. «Так, Жан Бодуен, спираючись на теорію М. Крозье, вважає, що політичний лідер може мати тим більше влади, чим він більше володіє ситуацією, в якій інші індивіди знаходяться в стані невпевненості»⁶.

Другий аспект — крах усталеної системи політичного лідерства. Віктору Ющенкові був потрібен Віктор Янукович. Вікторові Януковичу — Юлія Тимошенко. Тій — і Ющенко, і Янукович. Кожен зі згаданих політиків має свою електоральну нішу лише завдяки існуванню іншого. Якби не було Януковича, Ющенко ніколи не став би Президентом. Якби не було Ющенка, з усіма його незбагненними особистісними особливостями, Тимошенко була б геть інша. Кожен із трьох політиків — це контрастні відображення одне одного. Ющенко каже: НАТО — так. Янукович мусить сказати: НАТО — ні. Це навіть не політична логіка. Це — логіка дискурсивна. Ющенко освячує православний храм одного патріархату, Янукович — другого. Янукович підтримує експортерів, Тимошенко — імпортерів. Усі ці дії наперекір одне одному зазвичай набувають гротескної безглуздості. Але жоден із суб'єктів не може визнати слушності тих чи тих кроків, запропонованих опонентом. Бо порушується логіка політичного дискурсу. Правила демократичної гри в умовах браку базисного консенсусу, себто згоди з приводу основних національних і державно-політичних цінностей, спонукають політиків шукати не порозуміння (за всіма теоріями демократії), а, навпаки, — антагонізму.

Численні заклики до єднання, починаючи з намагання налагодити співпрацю гілок влади, поки що помітних позитивних результатів не дають. У цьому трагізм ситуації, трагізм нового буття, коли ми, маючи таку величезну розкіш, як політичний плюралізм, право сповідувати будь-яку ідею й ідеологію, маючи таку кількість політичних партій, сперечаємося стосовно того, хто понад усе любить і дбає про Україну. Нам би сперечатися навколо того, хто дійсно більше, на кшталт такої любові, працює.

Вітчизняні топ-політики останніх років — В. Ющенко, Ю. Тимошенко і В. Янукович — значно дискредитували себе постійними політичними суперечками, що призвело до помітного зниження

їх рейтингу. Натомість в українському суспільстві зростає попит на нові, альтернативні нинішнім, обличчя влади. Так, в 2004 р. — таким новим «обличчям» влади був В. Ющенко. Сьогодні — А. Яценюк. Тому є всі підстави вважати, що саме він буде набирати очки на фоні цих лідерів.

Отже, розвиток України на шляху демократії, складовими якої є розбудова Правової держави та створення й ефективна діяльність інститутів громадянського суспільства, потребує політичних лідерів, здатних прискорити процес реформування управлінських структур. Політологи неодноразово висловлювали думку про те, що Україні потрібен визнаний лідер загальнонаціонального масштабу, здатний завершити економічні реформи, упорядкувати політичне життя, забезпечити ефективне використання наукового і виробничого потенціалу, підвищення доходів і добробуту громадян. Потрібний лідер, якому б довіряли, здатний уселяти впевненість у своїх силах, мобілізувати народ, визначати його найближчі орієнтири та стратегічні перспективи, вести за собою.

Таким чином, кризова ситуація в політичній системі Української держави вимагає політичного лідера — рішучого, креативного, здатного здійснювати перетворення.

Максимально прислужитися власному народові, державі — поки що відомі українські лідери об'єктивно такого прагнення не демонструють; корпоративні, власницькі інтереси у їх діях були і є домінуючими.

Аналіз загальної ситуації в Україні приводить до висновку, що економічна і політична трансформація, яка повинна сприяти загальній модернізації, значною мірою імітується, містифікується. В цьому зацікавлені впливові групи еліти, у владних структурах — клани, частина бюрократії, деякі громадські організації тощо. В ситуації суспільного хаосу значно легше грабувати країну, посилаючись на об'єктивні обставини, маніпулювати громадською думкою. Вузько-прагматичні цілі цих груп вийшли на перший план.

Таким чином, роль політичного лідера у відродженні суспільства полягає в здатності викликати якісні зміни в розвитку країни, ґрунтуючись на науково обґрунтованих проектах, програмах стимулювання активності і творчості народу.

---

¹ Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. — К., 2007. — С. 130.

² Пахарев А. Д. Политическое лидерство: историко-политологический контекст и современное состояние: Дис... д-ра полит, наук: 23.00.02 / НАН Украины; Институт политических и этнонациональных исследований — К., 2003. — С. 315–316.

³ Кармазіна М. С. Вказ. праця. — С. 131.

⁴ Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. — Вип. 7. — С. 51.

⁵ Резонанс / Бюлетень матеріалів, підготовлених на базі аналізу оперативної інформації електронних видань. № 61, 4 вересня 2007 р. А. Потіха. Передвиборчі поїздки Ю. Тимошенко в регіони у висвітленні ЗМІ. — С. 5–14.

⁶ Пахарев А. Д. Указ. соч. — С. 127.

БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ ІНФОРМУЄ

*О.М.Резніченко*НОВЕ В ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ:
ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Продовжуючи розпочатий в минулому році (див. Наукові записки. — К., 2008. — Вип. 38) огляд наукової літератури, маємо відзначити, що доробок науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України збільшується з кожним роком. Науковими виданнями співробітників інституту цікавляться науковці зі всієї України та з-за кордону.

Подається стислий огляд головним чином монографічних праць науковців інституту, що вийшли друком в 2008–2009 роках.

Відділ етнополітології (зав. відділом Ю.І.Шаповал)

Колективна монографія «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом» / Редкол.: О.М.Майборода, Л.П.Нагорна, Ю.І.Шаповал, М.І.Панчук, В.О.Котигоренко, В.О.Перевезій та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 398 с.

Монографія містить результати соціологічного моніторингу мовної ситуації в Україні та проведеного на його основі аналізу особливостей прояву мовного чинника у процесах суспільної трансформації. В роботі розкрито історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники виникнення мовної проблеми в Україні, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення, проаналізовано можливості досягнення консенсусної моделі функціонування найбільш поширених мов.

Шаповал Ю.І. Ілюстрована енциклопедія України. Держава. — К.: «Балтія-Друк», 2008. — 160 с.

Видання знайомить читача з політичним устроєм, державними символами, драматичними моментами історії, основними характеристиками населення, мовою і мовною політикою, участю країни у міжнародних структурах і олімпійському русі.

Лобода Т.М. Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 238 с.

Книгу присвячено дослідженню громадської та наукової діяльності видатного українського народознавця, етнографа,

фольклориста, діалектолога, активного учасника «Просвіти», одного з перших в Україні теоретиків етнографічної музейної справи В.Г.Кравченка (1862–1945). В монографії на широкій документальній базі реконструйовано процес формування особистості вченого, визначено роль та значення його діяльності у становленні українського народознавства. Йдеться про тісну інтелектуальну співпрацю вченого з такими відомими діячами вітчизняної науки та мистецтва, як: Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Василь Зінківський, Дмитро Яворницький та ін. Дослідження ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, переважна частина якої вперше вводиться до наукового обігу.

Видання розраховане на фахівців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться історією України, розвитком народознавчих досліджень і становлення музейної справи.

Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.

Монографія присвячена аналізу на українському матеріалі одного з нових, стимульованих викликами глобалізаційної ери, суспільно-політичних феноменів — регіональних ідентичностей. Регіональний вимір ціннісних орієнтацій і політичних проєкцій простежений на широкому історичному фоні, у контексті складних «переідентифікацій», що супроводять становлення нових інституційних форм і дискурсивних практик. У фокусі уваги автора — проблема ідентифікаційних криз, пов'язаних з різноспрямованістю регіональних самоідентифікацій, мовних уподобань, конструктів історичної пам'яті.

Розрахована на політиків, науковців, журналістів — усіх, кого цікавлять складні й неоднозначні реалії українського буття.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 40. — 392 с.

Збірник містить статті, присвячені актуальним проблемам етнополітології. Особлива увага приділяється питанням політичної теорії та практики, політичної історії.

Розрахований на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами сьогодення.

Відділ теоретичних та прикладних проблем політології (зав. відділом Ф.М.Рудич):

Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парламентське видавництво, 2008. — 352 с.

На основі широкого масиву історичних сучасних наукових джерел, аналізу реальних політичних процесів подається одна з провідних тем політології — природа, концепції та класифікація політичного лідерства в національному та регіональному аспектах. Висвітлюються теоретико-методологічні проблеми політичного лідерства, ідеї лідерства в світовій політичній думці, формування політичного лідерства в сучасній Україні в умовах незалежності. Подано процес становлення політичних лідерів у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи, висвітлені загальні закономірності й специфічні риси порівняно з тим, як відбувається це в нашій державі.

Монографія розрахована на науковців, професійних політиків, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться політикою.

Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. — К.: Наукова думка, 2009. — 302 с.

Монографія підготовлена на основі результатів наукових досліджень, предыдущих публікацій автора. В книзі розкриваються теоретичні проблеми політичної системи суспільства, тенденції становлення і реформування політичної системи сучасної України. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показана трансформація політичних структур в країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи. В заключительному розділі викладається одна з актуальних тем сучасності — геополітика як наука: теоретичний і прикладний контекст, місце і роль України в геополітичному світі.

Для професійних політиків, політологів, істориків, філософів, правознавців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів, всіх, хто цікавиться політичною життям країни.

Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. — 3-є вид., перероб., доп. — К.: Либідь, 2009. — 480 с.

У підручнику розглянуто теорію і розвиток політичної науки від давнини до сучасності, головні поняття прикладної політології, висвітлено процес трансформації політичних систем у країнах СНД, Балтії, Центральної та Східної Європи, а також геополітичні проблеми в сучасному світі. Широко використано наукові розробки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, де працює автор.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами політології.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 38. — 344 с.

Збірник містить статті з актуальних питань теорії, історії і сучасних проблем теорії та практики етнонаціональних, етноконфесійних і політичних відносин в Україні.

Відділ етноісторичних досліджень (зав. відділом В.Ф.Солдатенко):

Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / Авт. кол.: В.Ф. Солдатенко (кер.), Т.А. Бевз, В.П. Горбатенко та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 536 с.

У пропонованому дослідженні зроблено спробу комплексно проаналізувати суспільно-трансформаційні процеси в Україні, починаючи з другої половини ХІХ ст. до сьогодення. Передусім з'ясується, як розшматована на початку ХХ ст. між двома наймогутнішими материковими імперіями — Російською та Австро-Угорською, змагаючи під чужоземним гнобленням, Україна наприкінці цього ж століття, пройшовши через величезні випробування, подолавши значні перешкоди і труднощі, приступила до розбудови власної держави, в якій об'єдналася вся нація.

Пройдений шлях виявився непрямим і непростим. Кожен історичний етап мав не лише свої особливості і характеризувався відмінними ознаками, він відрізнявся й рівнем, якістю суспільного поступу. Цей поступ аналізується через призму суспільно-політичних трансформацій у загальноприйнятих хронологічних межах: з початку ХХ ст. до 1917 р.; у 1917–1920 рр.; з 1920 до 1991 р.; з моменту унезалежнення до наших днів.

Для фахівців, студентів, усіх, хто цікавиться минулим і сучасним України.

Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т.: Т. 1: Рік 1917. — Х.: Прапор, 2008. — 560 с.

У виданні в хронологічній послідовності відтворюється розвиток історичних подій в Україні на переломному рубежі — у добу революцій 1917–1920 рр.

Перша книга присвячена 1917 року, протягом якого відбулися Лютнева й Жовтнева революції, розпочалася й набрала значних масштабів Українська національно-демократична революція. Розкривається взаємозв'язок, взаємовплив соціальних і національно-визвольних процесів, що останнім часом досліджуються здебільшого як самостійні, окремі суб'єкти, порушуючи цілісність уяви про реальний досвід в усій його багатогранності й багатомірності.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Кучер В.І. Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: погляд із «Закутка». — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 68 с.

У праці аналізуються погляди відомого письменника, публіциста, політичного діяча В.Винниченка на події, суспільно-політичні явища, що відбувалися у Європі в міжвоєнний період ХХ ст. Йдеться також про місце України в планах Й.Сталіна і А.Гітлера, які не бажали, щоб Україна стала незалежною, соборною державою.

Розрахована на студентів, аспірантів, науковців, усіх, хто цікавиться українською політичною історією.

Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР): Монографія. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 587 с.

Монографія присвячена історії виникнення та діяльності найбільшої і найвпливовішої партії Української революції — Українській партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Здійснено комплексне дослідження політичної історії УПСР. Простежено витоки УПСР від народницьких груп, ідейну та організаційну еволюцію партії, проаналізовано основні напрями її практичної політичної,

парламентської, виборчої та державницької діяльності у добу Центральної Ради, опозиційну діяльність у добу гетьманату та пошук шляхів національно-державного будівництва у період Директорії. Розглянуто діяльність партії в умовах еміграції.

Полтавець С.В. Українська політична думка середини XVII століття. — К.: Світогляд, 2009. — 170 с.

Пропонована книга є спробою комплексного дослідження особливостей вітчизняної політичної думки середини XVII століття. Розглядаються внутрішні та зовнішньополітичні фактори формування ідеології українського козацтва.

Для викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — 467 с.

У монографії здійснено комплексне дослідження проблеми соборності українських земель від зародження до Акту Злуки 22 січня 1919 року.

На основі архівних матеріалів, тогочасних газетних публікацій, широкого кола історіографічних джерел у ній проаналізована діяльність політичних партій, громадських організацій, органів державної влади, всіх українських патріотів, спрямована на консолідацію та об'єднання українських земель у єдиній державі в періоди Центральної Ради, гетьманату і Директорії. Зокрема, детально простежується соборницький процес, пов'язаний з об'єднанням двох українських республік — УНР і ЗУНР в соборну Українську Народну Республіку.

Книга розрахована на студентів, викладачів, наукових працівників, усіх, хто цікавиться проблемою соборності України в цілому та досвідом боротьби за її реалізацію у добу Української революції 1917–1920 рр.

Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — Вип. 39. — 332 с.

Збірник містить статті, присвячені з'ясуванню політичних, соціальних і національних чинників революцій і реформ в Україні. Частина статей розкриває революційні процеси через аналіз історичного досвіду Національної революції середини XVII ст. Значної уваги надається вивченню і висвітленню соціально-політичних

перетворень під час Української революції 1917–1920 рр. Особливу увагу приділено узагальненню стану досліджень щодо трансформації політичних структур, функціонування українських політичних партій, мовної політики в Україні, проблемами національної самоідентифікації.

Відділ національних меншин (зав. відділом М.І.Панчук):

Закарпаття в етнополітичному вимірі / Авт. кол.: М. Панчук, В. Войналович, В. Котигоренко та ін. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 682 с.

У монографії представлено результати комплексного дослідження етнополітичних, етнокультурних та етноконфесійних процесів на Закарпатті в історичній ретроспективі.

На великому фактичному матеріалі, у тому числі вперше залученому до наукового обігу, розкриваються зміст, характер та наслідки урядової політики за різних державних утворень щодо етнічної сфери закарпатського регіону. Особлива увага звертається на сутність та перебіг етнополітичних процесів на Закарпатті у контексті загальних суспільних змін за радянських часів та в умовах незалежної України.

Розрахована на науковців, викладачів, студентів вузів, тих, хто цікавиться проблемами етнополітики та її регіональної специфіки.

Відділ теорії та історії політичної науки (зав. відділом М.І.Михальченко):

Михальченко М., Андрущенко В. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії: В. 2-х т. — К.: ІПіЕНД, 2009. — Т. 1. — 490 с.; Т. 2. — 458 с.

У роботі здійснені історико-політичні та соціально-філософські дослідження нашої епохи. Показана роль політичних лідерів країни на окремих етапах розбудови незалежної України, дана оцінка діяльності таких суперечливих політичних фігур, як Л.Кравчук, Л.Кучма та В.Ющенко. Здійснено ґрунтовний аналіз політичних, економічних і духовних процесів в Україні протягом останніх 20 років.

У 2008–2009 рр. вийшли друком п'ять випусків наукового збірника Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 12. — 380 с.

У цьому збірнику значну частину матеріалів склали статті за результатами роботи круглого столу «Політичні підсумки року», проведеного Українським центром політичного менеджменту 12 грудня 2007 р. Їх тематика свідчить про велику кількість суспільно-політичних проблем, які потребують негайного розв'язання. У запропонованому випуску здійснено спроби відповісти на важливі питання сьогодення щодо ефективності політичної реформи; розв'язання проблеми протистояння гілок державної влади; підвищення відповідальності парламенту, а також політичних партій; оптимальної моделі виборчої системи для України; дієвої стратегії взаємодії політичних еліт.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 13. — 392 с.

У черговому випуску наукових праць «Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї» містяться матеріали, в яких з авторських позицій нерідко в дискусійному плані висвітлюються актуальні проблеми внутрішньої і міжнародної політики.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2008. — Вип. 14. — 416 с.

У збірнику статей, опублікованих за результатами роботи конференції «Ольвійський форум-2008: стратегії України в геополітичному просторі» (Ялта, 5–8 червня 2008 р.), висвітлюються історичні, політичні та соціологічні аспекти світового і вітчизняного досвіду державотворення. Особливу увагу приділено проблемам трансформації політичної системи сучасного українського суспільства, актуальним питанням вдосконалення політичного менеджменту, етнополітики та міжнародних відносин.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — Київ — Миколаїв, 2009. — Вип. 15. — 448 с.

У збірнику містяться матеріали з вивчення взаємозв'язку економічного і соціально-політичного розвитку окремих регіонів України, теперішнього стану інститутів громадянського суспільства.

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2009. — Вип. 16. — 452 с.

В основу випуску покладені матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Ольвійський форум — 2009: стратегії України в геополітичному просторі».

Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2009. — Вип. 17. — 364 с.

В основу збірника покладено матеріали Другого конгресу політологів України «Трансформація влади в сучасній Україні: специфіка, перспективи».

Сподіваємося, що наукові праці зацікавлять читача й викличуть бажання розмірковувати над опублікованим матеріалом.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Балабан Ростислав Валерійович — ст.науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Белашко Сергій Олександрович — пошукач Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Бишер Аларадж — аспірант МАУП

Брехаря Світлана Григорівна — мол.науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень — ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Бушанський Валентин Вікторович — доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Державної академії статистики, обліку й аудиту

Ганжуров Юрій Семенович — директор «Парламентського видавництва», д.політ.н.

Заблоцька Неля Володимирівна — магістрантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка

Зеленько Галина Іванівна — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.політ.н.

Кононенко Наталія Вікторівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Кочубей Лариса Олександрівна — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.політ.н., професор

Кудряченко Анатолій Іванович — директор Інституту європейської інтеграції НАН України, д.і.н., професор

Кулик Володимир Михайлович — ст.науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Кучеренко Ірина Миколаївна — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень — ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Ляшенко Тетяна Михайлівна — науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.політ.н.

Морарь Микола Васильович — доцент кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету

Опанасюк Валентина Володимирівна — старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом

Пахарєв Анатолій Дмитрович — головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.політ.н., професор

Резніченко Олена Михайлівна — зав.бібліотекою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Рудич Фелікс Михайлович — завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, д.філос.н., професор

Симоненко Олена Василівна — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Українець Наталія Петрівна — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Цюрупа Михайло Володимирович — професор Київського університету туризму, економіки і права, д.філос.н.

Черінько Ігор Павлович — молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Щербенко Едуард Васильович — провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, к.філос.н.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 45

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 18,77. Обл.-вид. арк. 18,54.
Підписано до друку 10.02.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 412-93-83
e-mail: delta_vidav@ukr.net